

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Петренко Наталія Миколаївна

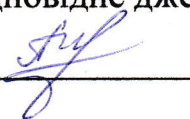
Прим. № 1

УДК 374.7.014.22.014.5(477.52)«192»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ
ДОРΟΣЛИХ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.

Спеціальність 032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело.

 Н. М. Петренко

Науковий керівник:

Крижанівський Віталій Михайлович,
кандидат історичних наук

АНОТАЦІЯ

Петренко Н. М. Створення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 «Історія та археологія» – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів, 2023.

У дисертації здійснено розв’язання важливого наукового завдання щодо дослідження процесу створення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

Аналіз наукового доробку українських учених дозволяє стверджувати, що в історіографії питання дає підстави виокремити 3 періоди: I – перша половина 1920-х – 1953 рр.; II – 1954 – 1991 рр., III – 1992 рр. – сьогодення. Дослідниками проаналізовано та систематизовано багатий фактичний матеріал, узагальнено різнопланові аспекти радянської освітньої політики стосовно дорослих, введено в науковий обіг широкий масив джерел. Проте, регіональний аспект впровадження україномовної початкової системи освіти для дорослих на Сумщині у 20-х р. ХХ ст., не набув достатнього вивчення та розроблення. В українській історіографії відсутні наукові праці, спрямовані на дослідження українізації та кампанії ліквідації неписьменності у комплексі. Виконанням дисертаційної роботи зроблено спробу певною мірою заповнити ці прогалини в історіографії.

Комплексне дослідження україномовної освіти дорослих на Сумщині здійснено на основі джерельної бази, яку складають архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) та Державного архіву Сумської області (м. Суми). Для вивчення становлення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини використовувалися матеріали фондів по Глухівській, Конотопській, Сумській, Роменській округах. До структури джерельної бази дослідження

також включено масив опублікованих джерел, а саме: статистичні матеріали (переписи 1897, 1920, 1926 рр.), законодавчі акти РСФСР та УСРР та періодичну пресу (всеукраїнська газета «Геть неписьменність» та регіональна «Плуг і молот»).

Методологічний інструментарій дисертаційного дослідження охоплює три складові: понятійно-термінологічний апарат, принципи дослідження та методи пізнання. У дослідженні проаналізовано змістове наповнення ключових термінів: локальна історія, Сумщина та система україномовної освіти для дорослих. Реконструкція становлення україномовної освіти для дорослих на території Сумщини була здійснена за допомогою загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних методів, з дотриманням принципів історизму, об'єктивності та всебічності.

У ході дослідження вивчено некомуністичні проекти організації україномовної освіти для дорослих на Сумщині на початку ХХ ст. – 1923 рр. На основі архівних документів ДАСО доведено, що впровадження української мови в народні школи на території Сумщини здійснювалося ще в імперський період. Так, 1902 р. відбулося засідання Комісії з народної освіти м. Конотоп Конотопської округи, під час якого розглядалося питання щодо «допущення української мови в народні школи». На жаль, пропозиція не набула підтримки на регіональному та загальнодержавному рівні. Досліджено, що політика урядів Центральної Ради, Директорії та Гетьманату спрямовувалась на активну освітню та українізаційну роботу на території України, що мало місце і на Сумщині. Ідею українізації загальної початкової та початкової освіти для дорослих після 1905 р. та в добу Української революції реалізовувала і одна з найстаріших національно-просвітницьких організацій «Просвіта», осередки якої активно діяли на Сумщині.

На основі аналізу історіографічних даних та архівних джерел досліджено організаційні аспекти реалізації радянської політики початкової освіти дорослих на Сумщині (1919 – 1930 рр.). З'ясовано, що ідеологічна та економічна причини введення обов'язкової початкової освіти дорослих у

20-х рр. ХХ ст. були аналогічними для України та Сумщини. Встановлено, що значна роль у контексті реалізації радянської освітньої політики для дорослих відводилася активній діяльності на законодавчому рівні: виданню декретів та постанов, циркулярів, інструкцій, заснуванню нових товариств та урядових органів. На державному рівні 1923 р. в УСРР відбулося створення національних районів, на території Сумщини було сформовано 2 російські національні райони, 1 російську селищну раду, 72 російські національні сільські ради, 1 німецьку національну сільську раду, що відобразилося на політиці коренізації та ліквідації неписьменності.

Аналіз історіографічної та джерельної бази уможливив визначення принципів впровадження системи україномовної освіти для дорослих в Україні та на Сумщині в 20-х рр. ХХ ст.: категоричність, всезагальність та обов'язковість заходів; повне державне регулювання; класовий, ідеологічний характер; швидке впровадження коренізації/українізації (до 1927-1928 н.р.); підготовка викладацьких кадрів у короткі строки і одночасно у всіх регіонах (до 1927-1928 н.р.), максимальне докладання зусиль до створення методично-матеріальної бази; наявність кримінальної та адміністративної відповідальності для тих, хто перешкоджає ліквідації неписьменності.

У процесі дослідження з'ясовано, що на початковому етапі боротьби з неписьменністю була проведена велика робота зі створення матеріальної бази. Неписьменні отримували освіту через спеціально створені установи, які сприяли здобуттю елементарних навичок грамотності серед населення. Так, у 1920-х рр. на Сумщині діяла широка мережа закладів початкової освіти для дорослих, що іменувались «лікпунктами» та включали: школи грамоти (лікнепи), школи для малописьменних та гуртки індивідуально-групового навчання. Недільні школи та хати-читальні слугували місцем, де грамотні могли закріплювати свої знання. На Сумщині у період 1923 – 1930 рр. істотно переважали лікпункти першого типу, шкіл малописьменних було дуже мало, що приводило до рецидиву неписьменності. З 1926 – 1927 н.р. в Глухівській, Роменській та Сумській округах відбулося зменшення кількості лікпунктів та

посилилася роль індивідуально-групової форми навчання, у зв'язку з чим освітній процес організовувався в приватних оселях та хатах-читальнях. У цьому разі хати-читальні, із значним зауваженням, зараховуємо до осередків ліквідації неписьменності на Сумщині та Україні загалом.

На основі статистичних матеріалів центрального та регіонального рівня встановлено, що кількісні показники розбудови мережі закладів освіти для дорослих у Глухівській, Конотопській, Сумській та Роменській округах у 1920-х рр. були нерівномірними. Так, у Сумській окрузі нараховувалось 197 лікпунктів та 99 хат-читалень, у Глухівській окрузі – 128 лікпунктів та 98 хат-читалень, у Роменській окрузі – 104 лікпункти та 64 хати-читальні, у Конотопській окрузі – 65 лікпунктів та 37 хат-читалень. Додатково були проаналізовані населені пункти, які входили до інших округ, але на сьогодні належать до території Сумської області. Всього станом на 1926 р. на території Сумщини нараховувалося 497 лікпунктів, в яких працювало 570 вчителів та навчалися 19 563 особи, активно діяли 306 хат-читалень.

Досліджено, що для залучення неписьменних до навчання радянською владою на першому етапі впровадження початкової освіти для дорослих була проведена широка агітаційна кампанія за грамотність. Заходи агітації були однаковими для всіх округ УСРР та включали в себе вечори культурно-масових заходів та концерти, показові суди над неграмотними, збори, лекції. Встановлено, що на території Сумщини агітаційну роботу серед населення найчастіше проводили осередки товариства «Геть неписьменність». Досліджено, що важливою складовою агітаційної кампанії на Сумщині та в Україні загалом став конкурс на кращий лікпункт.

Встановлено, що важливою складовою функціонування україномовної початкової освіти для дорослих на Сумщині в 1923 – 1930 рр. було ідеологічне спрямування процесу навчання. З'ясовано, що освіта для дорослих за умов масової неписьменності була не тільки способом підвищення рівня освіченості народу, а й засобом поширення комуністичних ідей. Документи ДАСО засвідчують, що ідеологічний чинник у діяльності закладів освіти дорослих на

території Сумщини виступав у формі ідеологічного контролю та змістового наповнення навчальних програм й освітніх методик. Так, у фондах ДАСО зберігається щоденник вчительки одного з лікпунктів Роменської округи, який репрезентує комуністичні гасла «Нема ярма – ми здобули ради», «Де спілки там сила», «Хай живе єднання робітників та селян», «Жовтнева революція та перемога з боку пролетаріату», «Фабрики і заводи у робітників та селян», «Релігія – дурман народу», які використовувалися в освітньому процесі.

У рамках дисертаційного дослідження проаналізовано актуальні питання кадрового забезпечення та особливості підготовки педагогічних працівників для закладів початкової освіти дорослих. За матеріалами ДАСО по Конотопській, Глухівській, Роменській округах реконструйовано просопографічний портрет працівників мережі ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. за статеві-віковим, національним, соціальним, освітнім, політико-правовим критеріями. З'ясовано, що серед працівників мережі пунктів лікнепу на Сумщині 50% становили жінки й 50 % чоловіки. За віковою структурою освітяни поділялися на такі групи: 18-20 років – 12 %, 21-30 років – 46 %, 31-40 років – 31 %, старші за 41 рік – 11 %. За національним складом більшість складала українці – 92 %, євреї – 7 %, «великороси» (росіяни) – 1 %. За соціальним станом переважну більшість 62% складала бідні, незаможними були 9 % (хоча ці два поняття можна вважати тотожними), селяни – 11 %, службовці – 7 %, інші – 11 %. За сімейним станом неодружені/незаміжні складала більшість у 61 %, у шлюбі – 35 %, овдовілі – 4 %. За освітнім рівнем 100% педагогів мали вищу, середню або спеціалізовану освіту. 50% працівників мережі пунктів лікнепу на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. становили особи, які пропрацювали в системі освіти до 5 років, 22 % – від 6 до 10 р., 15 % – від 11 до 15 років та 15 % – від 16 років. У свою чергу 60 % мали 1-річний педагогічний стаж у системі ліквідації неписьменності, а 40 % – від 1 року. Закономірно, що 98 % були безпартійними, проте 44 % освітян брали участь у позапартійних організаціях (КНС, ЛКСМ(У), профспілка).

Встановлено, що просопографічний портрет працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. частково накладається на колективні портрети вчительства, сформовані Г. Касьяновим та Г. Єфіменком. Утім, у трьох колективних портретах є спільні параметри. Серед освітян ліквідації неписьменності Сумщини та учительства України 1920-х рр. значну частку становили безпартійні, жінки, з низьким рівнем доходів.

Визначено, що на Сумщині, як і на решті території УСРР, у перші роки ліквідації неписьменності до навчання дорослих залучалися вчителі-спеціалісти, випускники педкурсів, студенти педагогічних училищ та активісти, які вміли читати та писати. Встановлено, що значну частину серед вчителів-ліквідаторів неписьменності 1920-х рр. на Сумщині складали вчителі-сумісники, які, окрім роботи на лікпунктах, вели навчання у трудових школах. Доведено, що на Сумщині до роботи в лікпунктах з 1924 р. активно долучалися культурмійці та комсомольці, які не мали спеціальної освіти. Досліджено, що, зважаючи на потребу підготовлених вчителів, зорієнтованих на навчання дорослих, на державному і регіональному рівнях проводилися заходи з підготовки ліквідаторів неписьменності. На основі документів ДАСО встановлено, що у травні 1924 р. у Харкові відбувся ІІІ-й Всеукраїнський триденний семінар з перепідготовки ліквідаторів неписьменності та малописьменності, у червні 1924 р. у Києві пройшов Обласний семінар по ліквідації неписьменності, у серпні 1925 р. в м. Конотоп організовано Окружні 5-ти денні курси-конференції по перепідготовці ліквідаторів неписьменності, восени 1925 р. на Роменщині проведено 3-х тижневі курси по перепідготовці ліквідаторів, у серпні 1929 р. в м. Глухів відбулися Окружні батрацькі курси ліквідаторів неписьменності. При порівнянні програм Київських, Глухівських та Конотопських заходів з підготовки вчителів-ліквідаторів неписьменності встановлено, що на Сумщині обов'язково вивчали основи індивідуально-групового навчання, що пояснюється поширенням цієї форми навчання серед дорослих з 1926-1927 н.р. На основі аналізу матеріалів щодо функціонування Глухівських та Конотопських курсів перепідготовки ліквідаторів

неписьменності зроблено висновок, що визначальною ознакою педагогічної освіти цього періоду було підвищення політичної свідомості вчителів, а не професійна підготовка.

З'ясовано, що на Сумщині, як і на решті території УСРР, у перші роки становлення системи україномовної освіти для дорослих не вистачало методичного забезпечення, наявні підручники були складені російською мовою, не пристосовані для навчання дорослих, вчителям доводилося самостійно складати програми навчання. Досліджено, що під час проведення Окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності у Глухові (1929 р.) на планування програмного матеріалу для лікпунктів відводилося 14 годин, в тому числі 10 – на практичну роботу для створення методичних посібників. На основі документів ДАСО підтверджено, що на Сумщині забезпечення лікпунктів літературою здійснювалося за рахунок державного бюджету, надсилалася як педагогічна, так і агітаційна література, проте у невеликих кількостях. Встановлено, що найчастіше дорослі навчалися за букварем «Червоний прапор», застосовували розрізні абетки, вчителі використовували «Порадник ліквідатора». Встановлено, що в лікнепах Сумщини дорослі навчалися за допомогою газет та журналів.

З'ясовано, що в україномовних закладах освіти для дорослих Сумщини та УСРР традиційною формою ліквідації неписьменності в 20-х рр. ХХ ст. була класно-урочна система. Визначено, що значна частка педагогічних працівників лікнепів Сумщини вказували, що навчання проводилось за аналітико-синтетичним методом, окрім того під час навчання дорослих на Роменщині та Глухівщині вчителі використовували також комплексний метод та метод цілих слів. З'ясовано, що у Конотопській окрузі використовувались також екскурсійний та дослідницький методи. Встановлено, що з 1926-1927 н.р. на території Сумщини розповсюдилось індивідуально-групове навчання, що дало можливість навчити населення з віддалених місцевостей.

На основі аналізу документів ДАСО вивчено, що з кінця 1923 р. фінансове забезпечення закладів україномовної освіти для дорослих Сумщини

було поділене: методичне забезпечення здійснювалося за рахунок державного бюджету, а канцтовари та оплата персоналу – за рахунок місцевого бюджету. З'ясовано, що товариство «Геть неписьменність» відіграло значну роль у підтримці фінансового становища закладів освіти дорослих на Сумщині. Досліджено, що упродовж 1923-1926 рр. фінансування закладів лікнепу в округах Сумщини та України в цілому зростало, але після 1926 р. ситуація істотно змінилася. Виявлено, що скорочення фінансування проводилося в округах з низьким рівнем індустріалізації та значною часткою населення, які проживають в невеликих селах та хуторах, а також в округах, у яких до 1927 – 1928 н. р. заклади лікнепу фінансувалися на якісно вищому рівні, ніж аналогічні в Україні. Саме до цих регіонів належали Глухівська та Конотопська округи Сумщини, в яких фінансування у 1927 – 1928 н. р. зменшилось на 9,5 % та 13,3 % відповідно. Натомість у 1927 – 1928 н. р. у Сумській окрузі видатки на ліквідацію неписьменності збільшилися на 9 % відповідно. З'ясовано, що коливання у фінансуванні, недостатнє забезпечення лікпунктів та педагогічних працівників призвело до зниження якості навчання та скорочення мережі лікпунктів на Сумщині.

Виявлені в ході дослідження та введені в науковий обіг джерела суттєво розширюють джерельну базу з питання освіти дорослих, українізації та проблеми ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. Фактичний та аналітичний матеріал, що міститься в роботі, до певної міри розширює історіографію проблеми. Висновки дисертації заповнюють низку прогалин у науковій розробці проблеми на загальнодержавному та регіональному рівні, уточнюють попередні напрацювання з цього питання, значно розширюють краєзнавчі дослідження проблеми.

Ключові слова: освіта дорослих, ліквідація неписьменності, грамотність, українізація, Сумщина, освітня політика, ідеологія в освіті, заклади освіти дорослих, народна освіта, народні школи, позашкільна освіта, андрагогіка, шкільництво, вчителі, підготовка вчителів для дорослих, пропаганда.

ABSTRACT

Petrenko N. M. Creation of a system of Ukrainian-language education for adults on the territory of Sumy Region in the 20s of the XX century. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation to obtain the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 Humanities with a specialty 032 «History and Archeology» – Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko, Hlukhiv, 2024.

In the dissertation the solution of an important scientific task of researching the process of creating a system of Ukrainian-language education for adults on the territory of Sumy Oblast in the 20s of the 20th century is made.

The analysis of the scientific output of Ukrainian scientists allows us to state that in the historiography of the issue, it is appropriate to distinguish 3 periods: I – the first half of the 1920s – 1953; II – 1954 – 1991, III – 1992 – present. The researchers analyzed and systematized a wealth of factual material, summarized various aspects of the Soviet educational policy regarding adults, and introduced a wide array of sources into scientific circulation. However, the regional aspect of the implementation of the Ukrainian-language primary education system for adults in Sumy Region in the 20s of the 20th century was not sufficiently studied and developed. In Ukrainian historiography, there are no scientific works aimed at the study of Ukrainization and the campaign to eliminate illiteracy in the complex. An attempt was made to fill these gaps in historiography to a certain extent by completing the dissertation work.

A comprehensive research of Ukrainian-language education of adults in Sumy Oblast was carried out on the basis of the source base, which consists of archival documents of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (Kyiv) and the State Archives of Sumy Oblast (Sumy). To study the formation of the system of Ukrainian-language education for adults in the territory of Sumy Oblast, the materials of funds in Hlukhiv, Konotop, Sumy, and Romny vicinities were used. The structure of the research source base also includes an array of published sources, namely: statistical materials (census of 1897, 1920, 1926),

legislative acts of the RSFSR and the USSR, and periodicals (all-Ukrainian newspaper «Het nepysmennist» (Away illiteracy) and regional «Pluh i molot» (Plow and Hammer)).

The methodological toolkit of the dissertation includes three components: terminological apparatus, methods of cognition and principles of research. The research analyzed the content of key terms: local history, Sumy Region and the system of Ukrainian-language education for adults. The reconstruction of the formation of Ukrainian-language education for adults in Sumy Region was carried out with the help of general scientific, interdisciplinary, special-historical methods, principles of historicism, objectivity and comprehensiveness.

During the research the non-communist projects of the organization of Ukrainian-language education for adults in the Sumy Region at the beginning of the 20th century – 1923 were studied. Based on archival documents of the State Archives of Sumy Oblast, it was proven that the introduction of the Ukrainian language into folk schools in the territory of Sumy Region was carried out as early as the imperial period. Thus, in 1902, a meeting of the Commission of Public Education of Konotop, Konotop vicinity was held, during which the issue of «admission of the Ukrainian language to public schools» was considered. Unfortunately, the proposal did not gain support at the regional and national level. It was investigated that the policy of the governments of the Central Rada, the Directory and the Hetmanate was aimed at active educational and Ukrainianization work on the territory of Ukraine, which also took place in Sumy Region. The idea of Ukrainization of general primary and primary education for adults in Sumy Region after 1905 and during the Ukrainian Revolution time was also implemented by one of the oldest national educational organizations «Prosvita».

Based on the analysis of historiographical data and archival sources, the organizational aspects of the implementation of the Soviet policy of primary education of adults in Sumy Region (1919–1930) were investigated. It was found that the ideological and economic reasons for the introduction of compulsory primary education for adults in the 20s of the 20th century were similar for Ukraine

and Sumy Region. It was established that a significant role in the context of the implementation of the Soviet educational policy for adults was assigned to active activity at the legislative level: issuing decrees and resolutions, circulars, instructions, founding new societies and government bodies. At the state level, in 1923, the creation of national districts took place in the USSR, on the territory of Sumy Region, as of the end of the 1920s, 2 Russian national districts, 1 Russian village council, 72 Russian and 1 German national village councils were formed, which reflected on the policy of indigenization and elimination of illiteracy.

The analysis of the historiographic and source base made it possible to determine the principles of the implementation of the system of Ukrainian-language education for adults in Ukraine and Sumy Region in the 20s of the 20th century: categoricalness, generality and obligation of measures; full state regulation; class, ideological character; rapid introduction of indigenization/Ukrainization (until 1927-1928); training of teaching staff in a short period of time and simultaneously in all regions (until 1927-1928), making maximum efforts to create a methodological and material base; the presence of criminal and administrative liability for those who prevent the elimination of illiteracy.

In the process of the research, it was found that at the initial stage of the fight against illiteracy, a lot of work was done to create a material base. The illiterate received education through specially created institutions that promoted the acquisition of basic literacy skills among the population. Thus, in the 1920s, a wide network of primary education institutions for adults operated in Sumy Region, which were called «likpunkts» and included: schools of literacy (elimination of illiteracy), schools for the illiterate, and groups of individual and group studying. Sunday schools and reading houses served as a place where the literate could consolidate their knowledge. In the Sumy Region in the period 1923-1930, the first type of likpunkts significantly prevailed, there were very few schools for illiterates, which led to a relapse of illiteracy. From 1926 to 1927 in Hlukhiv, Romny and Sumy vicinities there was a decrease in the number of likpunkts and the role of individual and group form of education increased, in connection with which the educational

process was organized in private homes and reading houses. In this case, reading houses, with a significant note, are counted among the centers of elimination of illiteracy in Sumy Region and Ukraine in general.

Based on statistical materials of the central and regional level, it was established that the quantitative indicators of the development of the network of educational institutions for adults in Hlukhiv, Konotop, Sumy and Romny vicinities in the 1920s were uneven. Thus, there were 197 likpunkts and 99 reading houses in Sumy vicinity, 128 likpunkts and 98 reading houses in Hlukhiv vicinity, 104 likpunkts and 64 reading houses in Romny vicinity, 65 likpunkts and 37 reading houses in Konotop vicinity. In addition, settlements that were part of other vicinities, but currently belong to the territory of Sumy oblast, were analyzed. In total, as of 1926, there were 497 likpunkys in Sumy Region, in which 570 teachers worked and 19,563 students studied, and 306 reading houses were actively operating.

It has been investigated that in order to attract illiterate people to education, the Soviet authorities at the first stage of the introduction of primary education for adults conducted a wide propaganda campaign for literacy. Campaign measures were the same for all vicinities of the USSR and included cultural evenings and concerts, show trials of the illiterate, meetings, lectures. It was established that in the territory of Sumy Region, the campaigning work among the population was most often carried out by the branches of the society «Het nepysmennist» (Away illiteracy). It has been investigated that an important component of the agitation campaign in Sumy Region and in Ukraine in general was the competition for the best likpunkt.

It was established that an important component of the functioning of Ukrainian-language adult primary education in Sumy Region in 1923–1930 was the ideological direction of the process of studying. It was found that the education of adults under the conditions of mass illiteracy was not only a way to increase the level of education of the people, but also a way of spreading communist ideas. SASO documents testify that the ideological factor in the activity of education institutions for adult in the territory of Sumy Region took the form of ideological control and

the content of educational programs and educational methods. Thus, the SASO funds keep the diary of a teacher of one of the likpunkt of the Romny vicinity, which represents the communist slogans «Where there are unions, there is strength», «Long live the union of workers and peasants», «October revolution and victory from of the proletariat», «Factories and plants for workers and peasants», «Religion is the drug of the people», which were used in the educational process.

Within the framework of the dissertation research, the current issues of staffing and the peculiarities of the training of teaching staff for adult primary education institutions were analyzed. Based on the materials of SASO in Konotop, Hlukhiv, and Romny vicinities, a prosopographic portrait of the workers of the illiteracy elimination network in Sumy Region in the 20s of the 20th century was reconstructed by sex-age, national, social, educational, political and legal criteria. It was found that 50% of the employees of the network of the posts of elimination of illiteracy in Sumy Region were women and 50% were men. According to the age structure, educators were divided into the following groups: 18–20 years old – 12 %, 21–30 years old – 46 %, 31–40 years old – 31 %, older than 41 years old – 11 %. By national composition, Ukrainians made up the majority – 92 %, Jews – 7 %, «Great Russians» (Russians) – 1 %. In terms of social status, the overwhelming majority of 62 % were poor, 9 % were not rich (although these two concepts can be considered identical), 11 % – peasants, 7 % – employees, and 11 % – others. In terms of marital status, 61 % were unmarried, 35 % – married, and 4 % – widowed. By educational level, 100 % of teachers had higher, secondary or specialized education. 50% of the employees of the network of the posts of elimination of illiteracy in Sumy Region in the 20s of the XX century were persons who worked in the education system for up to 5 years, 22 % – 6–10 years, 15% – from 11 to 15 years, and 15 % – from 16 years. In turn, 60 % had 1 year of teaching experience in the illiteracy elimination system, and 40 % – from 1 year. It is natural that 98% were non-party, but 44 % of educators participated in non-party organizations (CPP, LCYU(U), guild).

It has been established that the prosopographic portrait of the workers of the network of the network of the posts of elimination of illiteracy in Sumy Region in

the 20s of the 20th century is partly superimposed on the collective portraits of teachers formed by H. Kasyanov and H. Iefimenko. However, the three collective portraits have common parameters. Among the educators of the elimination of illiteracy in the Sumy Region and the teachers of Ukraine in the 1920s, a significant share was made up of non-party women with low incomes.

It was determined that in Sumy Region, as well as in the rest of the territory of the Ukrainian SSR, in the first years of eliminating illiteracy, specialist teachers, graduates of pedagogic courses, students of pedagogical schools and activists who knew how to read and write were involved in the education of adults. It has been established that a significant part of the teachers who eliminated illiteracy in the 1920s in Sumy Region were part-time teachers who, in addition to working at likpunkts, taught in labor schools. It has been proven that since 1924, in the Sumy Region, members of the cultarmy and Komsomol members who did not have a special education were actively involved in the work likpunkts. It has been investigated that, taking into account the need for trained teachers, oriented to the education of adults, activities on the training of illiteracy liquidators were carried out at the state and regional levels. Based on SASO documents, it was established that in May 1924, the 3rd All-Ukrainian three-day seminar on the retraining of liquidators of illiteracy and low literacy was held in Kharkiv, in June 1924, a Regional seminar on the elimination of illiteracy was held in Kyiv, in August 1925, in Konotop organized vicinities 5-day courses-conferences on the on the retraining of liquidators of illiteracy, in the autumn of 1925, three-week courses on the retraining of liquidators of illiteracy were held in the Romny Region, and in August 1929, the vicinity laborers' courses of the liquidators of illiteracy were held in Hlukhiv. When comparing the programs of the Kyiv, Hlukhiv, and Konotop events for the training of the teachers- liquidators of illiteracy, it was established that the basics of individual and group education were necessarily studied in Sumy Region, which is explained by the spread of this form of education among adults from 1926-1927. Based on the analysis of materials related to the functioning of the Hlukhiv and Konotop retraining courses for the liquidators of illiteracy, it was concluded that

the defining feature of pedagogical education of this period was the rise of political consciousness of teachers, and not professional training.

It was found that in the Sumy region, as well as in the rest of the territory of the Ukrainian SSR, in the first years of the formation of the system of Ukrainian-language education for adults, there was a lack of methodological support, the available textbooks were written in Russian, not adapted for teaching adults, and teachers had to independently compile training programs. It was researched that during the vicinities workers' courses for the liquidators of illiteracy in Hlukhiv (1929), 14 hours were allocated to the planning of program material for likpunktiv, including 10 hours for practical work to create methodical manuals. Based on SASO documents, it was confirmed that in the Sumy Region, the provision of likpunkts with literature was carried out at the expense of the state budget, both pedagogical and campaigning literature was sent, but in small quantities. It was established that most often adults studied using the «Chervonyi Prapor» (Red Flag) primer, used separate alphabets, and teachers used the «Poradnyk likvidatora» (Liquidator's Guide). It was established that in the posts of elimination of illiteracy of Sumy Region, adults studied with the help of newspapers and magazines.

It was found out that in the Ukrainian-language educational institutions for adults of the Sumy Region and the Ukrainian SSR, the traditional form of the elimination of illiteracy in the 20s of the XX century was a class and homework system. It was determined that a significant proportion of the teaching staff of the posts of elimination of illiteracy of Sumy Region indicated that teaching was conducted using the analytical-synthetic method, besides, during the education of adults in Romny region and Hlukhiv region, teachers also used the complex method and the method of whole words. It was found that excursion and research methods were also used in the Konotop vicinity. It was established that from 1926–1927 in the territory of Sumy Region, individual and group training studying spread, which made it possible to train the population from remote areas.

Based on the analysis of SASO documents, it was learned that since the end of 1923, the financial support of Ukrainian-language education institutions for adults

in Sumy Region was divided: methodical support was provided at the expense of the state budget, and stationery and staff payment was provided at the expense of the local budget. It was found out that the society «Het Nepysmennist» played a significant role in supporting the financial situation of adult education institutions in Sumy Region. It was researched that during 1923-1926 the financing of institutions of elimination of illiteracy in the vicinities of Sumy Region and Ukraine increased, but after 1926 the situation changed significantly. It was revealed that the reduction of funding was carried out in vicinities with a low level of industrialization and a significant share of the population living in small villages and hamlets, as well as in vicinities in which until 1927–1928 institutions of elimination of illiteracy were financed at a qualitatively higher level than similar ones in Ukraine. It was to these regions that the Hlukhiv and Konotop vicinities of Sumy Region belonged, in which funding in 1927-1928 decreased by 9.5 % and 13.3 %, respectively. Instead, in 1927–1928 in the Sumy vicinity, expenses on the elimination of illiteracy increased by 9 %, respectively. It was found that fluctuations in funding, insufficient supply of likpunkts and teaching staff led to a decrease in the quality of education and a reduction in the network of likpunkts in Sumy Region.

The sources identified during the research and introduced into scientific circulation significantly expand the source base on the issue of adult education, Ukrainization and the problem of elimination of illiteracy in the 20s of the XX century. The factual and analytical material contained in the work expands the historiography of the problem to a certain extent. The conclusions of the dissertation fill a number of gaps in the scientific development of the problem at the national and regional level, clarify the previous studies on this issue, and significantly expand the local lore researches of the problem.

Keywords: adult education, elimination of illiteracy, literacy, Ukrainization, Sumy Region, educational policy, ideology in education, adult education institutions, public education, public schools, extracurricular education, andragogy, schooling, teachers, training adult teachers, propaganda.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Статті у періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science

1. Петренко Н. М. Вчителі початкової освіти дорослих Сумщини 1920-х – початку 1930-х рр.: просопографічний портрет. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2020. Вип. 51. С. 135-146. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220181>.

Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України категорії Б

2. Єпик Л. І., Петренко Н. М. Ідеологічна складова у діяльності лікнепів Сумщини (друга половина 20-х – перша половина 30-х років ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 318-322. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-036.

3. Петренко Н. М. До питання українізації народних шкіл у Конотопському повіті Чернігівської губернії на початку ХХ ст. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. Вип. 7. С. 211-218. DOI: 10.31376/2411-5177-2019-7-211-218.

4. Петренко Н. М. Причини та принципи впровадження обов'язкової освіти дорослих в Україні у 20-х роках ХХ століття. *Сумська старовина*. 2023. № LXII. С. 14-22. DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2023.62.2>.

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Статті у закордонних періодичних виданнях

5. Yepuk, L., & Petrenko, N. Organization and material support of the educational process at primary education institutions for adults in Sumy region in

the 20-30s of the XXth century. *Scientific Journal of Polonia University*, 38(1-2). Pp. 301-311. DOI: <https://doi.org/10.23856/3880>.

6. Єпик Л., Петренко Н. Діяльність товариства «Геть неписьменність» на території Сумщини у 20-30 рр. XX ст. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 3. Pp. 3007-3014. DOI: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.32-10>.

7. Єпик Л., Петренко Н. Система фінансування лікпунктів у 20 рр. XX ст. на Сумщині. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 8. Pp. 1001-1010. DOI: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.37-8>.

Публікації в матеріалах конференцій та семінарів

8. Петренко Н. Агітаційна кампанія за грамотність на Сумщині у 20-х роках XX ст. *Глухівські наукові читання – 2018. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: матеріали VIII Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів*. Глухів, 2018. С. 93-94.

9. Петренко Н. М. Організаційні заходи зі створення системи початкової освіти дорослих в Україні у 20-х рр. XX ст. *Доповіді міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (м. Київ, 3-4 травня 2019 р.)*. Київ, 2019. С. 4-6.

10. Петренко Н. М. Організація навчального процесу в школах для дорослих на Сумщині у 20-х роках XX століття. *Глухівські наукові читання – 2019. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: матеріали IX Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів (м. Глухів, 25-29 листопада 2019 р.)*. Глухів, 2019. С. 60-62.

11. Petrenko N. Prosopographic analysis of the teacher intelligentsia of Sumy region of the 1920's. *VIII Scientific Pedagogical Readings of Young Scientists, Master's and Bachelor's Degree Students «The 21st Century Challenges in Education and Science»* (Hlukhiv, April 14–15, 2020). Hlukhiv, 2020. P. 178-180.

12. Петренко Н. М. Агітаційна кампанія за грамотність на Сумщині в 20-х роках XX століття. *Освіта XXI століття: молодіжний вимір* : матеріали

звітної науково-практичної конференції здобувачів освіти (ОНС «Доктор філософії») (м. Глухів, 6-7 лютого 2020 р). Глухів, 2020. С. 117-119.

13. Петренко Н. М. Газета «Геть неписьменність» як джерело вивчення періоду кампанії ліквідації неписьменності 20-30 рр. XX ст. *Modern science: problems and innovations. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference*. SSPG Publish. Stockholm, Sweden. 2020. P. 660-663.

14. Петренко Н. М. Товариство «Геть неписьменність» та його роль у впровадженні політики з ліквідації неписьменності в Україні (20-30 рр. XX ст.). *Perspectives of world science and education. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference*. CPN Publishing Group. Osaka, Japan. 2020. Pp. 738-743.

15. Петренко Н. М. Впровадження політики ліквідації неписьменності в 20-х рр. XX ст.: причини та передумови. *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 4th International scientific and practical conference*. Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2020. Pp. 313-316.

16. Петренко Н. М. Джерела з вивчення питання становлення та розвитку україномовної системи освіти дорослих на Сумщині (20-ті роки XX століття). *Abstracts of the International scientific conference «Global science and education in the modern realities» USA*. August 26-27. «ISE&E» & SWorld in conjunction with KindleDP. Seattle, Washington, USA 2020. Pp. 447-450 .

17. Петренко Н. М. Підготовка вчителів лікнепів на Сумщині на початку кампанії ліквідації неписьменності у 20-х роках XX століття. *Глухівські наукові читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: матеріали X Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів* (м. Глухів, 9-11 грудня 2020 р.). Глухів, 2020. С. 30-32.

18. Петренко Н. М. Аналіз газети «Геть неписьменність» як засобу навчання учнів лікнепів у період кампанії ліквідації неписьменності 20-30-х років XX століття. *Збірник матеріалів щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів загальної середньої, передвищої і вищої освіти*

аспірантів, молодих учених. Частина 2 (здобувачі ОНС «Доктор філософії») (м. Глухів, 11-12 березня 2021 року). Глухів, 2021. С. 137-141.

19. Петренко Н. М. Способи і засоби залучення дорослого населення до навчання під час кампанії лікнепу у 20-х роках ХХ століття. *Інновації в науці: сучасний вимір: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих дослідників* (22 квітня 2021 року, м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 278-280.

20. Петренко Н., Крижанівський В. Реалізація політики ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-30 роках ХХ століття: історіографічний аспект. *The current state of development of world science: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference.* (Vol. 2), December 10, 2021. Lisbon, Portuguese Republic: European Scientific Platform. P. 103-104.

21. Петренко Н. Створення системи початкової освіти для дорослого населення України у 20-х рр. ХХ ст. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій* : збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В.С., голова, Баженов Л.В., співголова; Адамський В.Р. та ін.]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 9. С. 351-355.

22. Петренко Н. Педагогічні семінари та курси як форма підготовки викладацьких кадрів для пунктів лікнепу на Сумщині під час проведення кампанії ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ століття. *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А.П., голова, Чумаченко О.А., співголова та ін.]. Глухів, 2022. Вип. 1. С. 50-53.

23. Петренко Н. Методика та програма навчання грамоті у закладах початкової освіти дорослих в Україні у 20-х роках ХХ століття. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка* : матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів

вищої та фахової передвищої освіти (розділ вища школа); (м. Глухів, 23-24 травня 2023 року), 2023. С. 146-147.

24. Петренко Н. Розбудова системи освітніх пунктів для дорослих в УСРР під час ліквідації неписьменності В 20-х рр. ХХ ст. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: збірник наукових праць / [редкол.: А. П. Грищенко, голова; А. А. Голуб, М. В. Мінченко, С. О. Мисник, Н. М. Петренко]. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2023. Вип. 2. С. 79-81.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	25
ВСТУП	27
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	36
1.1. Стан дослідженості проблеми в історичній літературі	36
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження.....	48
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	56
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.	66
2.1. Некомуністичні проекти україномовної початкової освіти для дорослих на Сумщині (початок ХХ ст. – 1923 р.)	66
2.2. Організаційні аспекти радянського проекту україномовної освіти для дорослих на Сумщині (1919–1930 рр.).....	78
2.3. Агітаційна кампанія та розбудова мережі освітніх закладів для дорослих на Сумщині в 1923–1930 рр.	103
РОЗДІЛ 3. ІДЕОЛОГІЧНА ТА КАДРОВА СКЛАДОВІ КАМΠΑНИЇ З ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА СУМЩИНІ.....	128
3.1. Ідеологічний чинник у діяльності закладів україномовної освіти для дорослих.....	128
3.2. Підготовка вчителів-ліквідаторів неписьменності	139
3.3. Кадрове забезпечення закладів лікнепу: просопографічний портрет працівників.....	152
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНЕ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.	163
4.1. Забезпечення закладів лікнепу методичною літературою	163
4.2. Організація освітнього процесу. Форми та методи навчання в закладах лікнепу.....	172
4.3. Джерела та стан фінансування лікнепів Сумщини в 1920-х рр.	178

	24
ВИСНОВКИ.....	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	199
ДОДАТКИ	224

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

арк.	аркуш
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВУНКЛН, ВСЕУКРГГРАМЧЕКА	Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ДАСО	Державний архів Сумської області
ІНО	Інститут народної освіти
КНС, комнезам	Комітет незаможних селян
коп	копійки
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
крб	карбованець
лікнеп	ліквідація неписьменності
лікпункт	пункт, заклад ліквідації неписьменності
ЛКСМ(У)	Ленінська комуністична спілка молоді України
м.	місто
н. р.	навчальний рік
наросвіта	управління (держструктури) народної освіти
НЕП, неп	Нова економічна політика
Окрінспектура	Округна інспектура (народної освіти)
окрполітпросвіта	установа, що займалася питаннями політичної просвіти у окрузі
політпросвіта	політична просвіта, орган політичної просвіти
р.	рік
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК	Рада народних комісарів
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (1922-1991)
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (1917-1922)
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік (1922- 1991)
трудшкола	трудова школа
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка (1937-1991)

УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка (1919-1937)
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦК КП(б)У	Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК РКП(б)	Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В історії кожної країни, як і загалом в історії людства, є певні проблеми і питання, що з часом не тільки не втрачають своєї значущості, а й набувають дедалі більшої актуальності. До таких питань належить проблема освіти дорослого населення.

Освіта для дорослих вважається однією з найважливіших складових розвитку як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Її головна мета полягає у створенні умов для постійного самовдосконалення та розширення можливостей особистості у сфері навчання. Безумовно, освіта повинна забезпечувати людину необхідними знаннями та навичками, які допоможуть їй займати активну громадянську позицію в житті. Освіта є важливим фактором соціального розвитку і фундаментальною складовою культури суспільства. Вона чинить безпосередній вплив на формування світогляду, внутрішньої культури та мовних пріоритетів усього народу.

У процесі розбудови незалежної демократичної України питання державної мови відіграє одну з ключових ролей. Нині політичні та соціально-економічні чинники де-факто ускладнюють визнання української мови як державної. Хоча з огляду на тривалу російську агресію проти України ситуація поступово змінюється. Незважаючи на те, що всі заклади освіти в Україні сьогодні здійснюють навчання українською мовою, доросле населення нестудентського віку залишається поза сферою освіти. Крім того, існують психологічні стереотипи та упередженість деякої частини населення щодо української мови, відмова вивчати її та використовувати в повсякденному житті.

Останніми роками в Україні здійснено декілька вагомих кроків задля підтримання статусу української мови та поширення її серед населення. Зокрема, 31 травня 2018 р. Президент України підписав указ «Про невідкладні заходи щодо зміцнення державного статусу української мови та сприяння створенню єдиного культурного простору України», проголосивши цим 10-річчя української мови. 25 квітня 2019 р. Верховна Рада України ухвалила

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». 17 липня 2019 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено «Стратегію популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава», спрямовану на формування розвинутого й функціонального мовного середовища та культурного простору.

19 травня 2021 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено «Концепцію Державної цільової національно-культурної програми забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року». Метою програми є забезпечення дотримання конституційних гарантій і вимог законодавства задля забезпечення функціонування української мови як державної, створення умов для її всебічного розвитку та підвищення престижу використання в усіх сферах суспільного життя на всій території України, посилення її об'єднувальної ролі в українському суспільстві як засобу зміцнення державної єдності, захисту національного мовно-культурного та мовно-інформаційного простору, підтримка розвитку національної культури, заохочення процесів її інтеграції в європейський та світовий культурний простір.

У зв'язку із цим не лише наукової, але й практичної актуальності набуває переосмислення історичних подій та фактів минулого, переоцінка впливу радянської влади на розвиток культури та освіти України, важливість української мови в житті дорослого населення нашої держави, а також вивчення досвіду політики українізації 20-х рр. ХХ ст., під час якої були внесені істотні зміни в кадрову, освітню, культурну, інформаційну сфери. Важливим є дослідження українізації початкової освіти для дорослих, адже кампанія лікнепу йшла паралельно з упровадженням політики коренізації. Варто дослідити історичний досвід та досягнення кампанії з ліквідації неписьменності, яка відбувалася в Україні у 20-х рр. ХХ ст.

Актуальність дослідження обумовлена й відсутністю в українській історіографії спеціальних узагальнювальних праць з українізації освіти для

дорослих на Сумщині у визначених хронологічних межах. Специфіка українського суспільства вимагає враховувати при вирішенні мовних проблем регіональні особливості.

Отже, актуальність порушеної проблеми, недостатність її належного теоретичного вивчення та узагальнення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Створення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка за темою: «Соціально-економічна історія України (середина XVII – ХХ століття)» (номер державної реєстрації 0117U004389).

Тему дисертації затверджено вченою радою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (протокол № 4 від 31 жовтня 2018 р.).

Метою дослідження є цілісний комплексний аналіз процесу створення, розбудови та українізації системи початкової освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання**:

1. Визначити стан розробленості проблеми у вітчизняній історіографії, з'ясувати інформаційний потенціал і структуру джерельної бази дослідження, схарактеризувати його теоретико-методологічні засади.
2. Проаналізувати некомуністичні проекти україномовної освіти на Сумщині на початку ХХ ст. – 1923 рр.
3. З'ясувати організаційні аспекти реалізації радянського проекту початкової освіти для дорослих на Сумщині (1919–1930 рр.).
4. Схарактеризувати особливості функціонування та інституційного становлення україномовної початкової освіти для дорослих на Сумщині в 1923–1930 рр.

5. Реконструювати просопографічний портрет працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. та дослідити систему підготовки вчителів-ліквідаторів неписьменності.

6. Проаналізувати методичний, освітній та фінансовий складники діяльності закладів україномовної освіти для дорослих Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

Об'єкт дослідження: освіта дорослих в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

Предмет дослідження: створення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження обумовлені його завданнями і охоплюють період з 1919 р. до 1930 р. Нижня межа дослідження окреслюється 1919 р., оскільки саме цього року відбулося утвердження радянського проросійського уряду в Україні, який намагався реалізувати освітню політику відповідно до рішень центру. Верхня межа дослідження визначена 1930 р. та обґрунтовується фактичним згортанням кампанії з ліквідації неписьменності у зв'язку з розгортанням форсованої колективізації та початком Голодомору 1932–1933 рр. Архівні документи періоду 1930–1933 рр., що стосуються питань освіти та українізації в регіоні, відсутні або наявні в малій кількості по окремих населених пунктах, що унеможливило детальне розкриття порушеного питання.

Доцільно зазначити, що в роботі проаналізовано зміст та особливості реалізації альтернативних нерадянських проєктів українізації освіти на Сумщині. У зв'язку із цим у дисертації наявні сюжети, які опускають нижню хронологічну межу до останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

Географічні рамки дослідження охоплюють населені пункти України, які на сьогодні належать до складу Сумської області. Варто зазначити, що Сумська область як територіальна одиниця була утворена 10 січня 1939 р. Беручи до уваги хронологічні рамки дослідження, визначаємо, що на початку 1920-х рр. територія нинішньої Сумської області належала до трьох губерній: Полтавської (Роменська округа), Чернігівської (Конотопська, Новгород-

Сіверська (пізніше Глухівська) округи), Харківської (Сумська, Харківська округи). З 1925 р. поділ на губернії було ліквідовано й населені пункти Сумської області наступні 5 років входили до таких округ: Конотопської, Глухівської, Роменської, Сумської, Харківської та Охтирської. 16 жовтня 1925 р. до Української РСР були включені частини Російської РФСР (територія Зноб-Трубчевської волості, територія Путивльського повіту з містом Путивлем, Криничанська волость, південна частина Грайворонської волості Курської губернії). Ці території за сучасним адміністративно-територіальним поділом є складовими Сумської області та окреслюють територіальні рамки нашого дослідження.

Методи дослідження. За гносеологічну основу дослідження було взято загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, систематизація, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, джерелознавчого аналізу, просопографічний) методи, що сприяло цілісному комплексному аналізу процесів створення, розбудови та українізації системи початкової освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та всебічності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що *вперше*:

– введено до наукового обігу неопубліковані матеріали з фондів №№ Ф-952, Р-2322, Р-4525, Р-4563, Р-5600, Р-5601 Державного архіву Сумської області та фондів №№ 166, 387, 413 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України щодо реалізації нерадянської політики у сфері освіти для дорослих та радянської кампанії ліквідації неписьменності серед дорослих на території Сумщини 1920-х рр.;

– реконструйовано просопографічний портрет працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. за статевим, національним, соціальним, освітнім, політико-правовим критеріями;

- проаналізовано кількісні показники розбудови мережі закладів освіти для дорослих у Глухівській, Конотопській, Сумській та Роменській округах у 1920-х рр.;

- досліджено фінансове забезпечення закладів україномовної освіти для дорослих на території Сумщини в 20-х рр. ХХ ст.;

- вивчено некомуністичні проекти організації україномовної освіти для дорослих на Сумщині на початку ХХ ст. – 1923 рр.;

- з'ясовано організаційні аспекти реалізації радянського проекту початкової освіти для дорослих на Сумщині (1919–1930 рр.);

уточнено:

- періодизацію окремих періодів вітчизняної історіографії кампанії ліквідації неписьменності в УСРР у 1920-х рр., уточнення полягає в деталізації хронологічних меж історіографічних періодів з урахуванням ідеологічного фону епохи та проблематики досліджень учених;

- типологію освітніх закладів для дорослих, що розбудовувалися в межах кампанії ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині;

- причини проведення кампанії з ліквідації неписьменності та коренізації на теренах України та Сумщини у 1920-х рр., основними з яких були ідеологічна та економічна;

- принципи впровадження системи україномовної освіти для дорослих в УСРР та на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст.: категоричність, усезагальність та обов'язковість заходів; повне державне регулювання; класовий, ідеологічний характер; швидке впровадження коренізації / українізації (до 1927–1928 н. р.); підготовка викладацьких кадрів у короткі строки й одночасно у всіх регіонах (до 1927–1928 н. р.) та ін.;

подальшого розвитку набули:

- розуміння ролі ідеологічного чинника в діяльності закладів початкової освіти для дорослих під час ліквідації неписьменності;

- розуміння регіональних особливостей агітаційної кампанії за грамотність серед дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.;

- дослідження педагогічних аспектів підготовки вчителів-ліквідаторів неписьменності для закладів освіти для дорослих;
- вивчення навчального процесу в закладах початкової освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст.

Практичне та наукове значення дослідження. Виявлені в ході дослідження та введені в науковий обіг джерела суттєво розширюють джерельну базу з питання освіти для дорослих та проблеми ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. Фактичний та аналітичний матеріал, що міститься в роботі, розширює історіографію теми. Результати дисертаційного дослідження заповнюють низку прогалин у науковому розробленні історії україномовної початкової освіти для дорослих, ліквідації неписьменності, процесу українізації на теренах України та конкретно Сумщини, уточнюють попередні уявлення з цього питання, дозволяють більш конкретно оцінити ситуацію з початковою освітою для дорослих у визначений хронологічний період та значно розширюють краєзнавчі дослідження із цього питання. Висновки та фактичний матеріал дисертації можуть бути використані при написанні узагальнювальних праць з культурного будівництва у 20-рр. ХХ ст., а також в історичному краєзнавстві. Матеріали розвідки можуть бути використані для розроблення шкільних та університетських курсів з вивчення історії освіти в Україні.

Особистий внесок здобувача. Наведені в дисертаційній роботі основні результати дослідження здобуті й опрацьовані самостійно. У публікаціях, підготовлених у співавторстві, дисертантці належить: визначення форм та методів ідеологічного впливу влади на населення України та Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. через ліквідацію неписьменності [2]; з'ясування стану фінансово-методичного забезпечення пунктів ліквідації неписьменності у 20–30-х рр. ХХ ст. на Сумщині, характеристика форм і методів навчання дорослих [5]; дослідження форм та методів діяльності товариства «Геть неписьменність» у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині, визначення його ролі у фінансуванні закладів освіти для дорослих [6]; встановлення та характеристика джерел фінансування

пунктів ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині [7]; визначення та обґрунтування історіографічних періодів у дослідженні питання реалізації політики ліквідації неписьменності на Сумщині у 20–30-х рр. ХХ ст. [20] (додаток А).

Апробація матеріалів дисертації. Основні теоретичні положення й результати дослідження оприлюднено на конференціях, семінарах, форумах різного рівня, зокрема:

міжнародних: «Глухівські наукові читання – 2018. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (Глухів, 4–6 грудня 2018 р.), «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 3–4 травня 2019 р.), «Глухівські наукові читання – 2019» (Глухів, 25–29 листопада 2019 р.), «Eurasian scientific congress» (Барселона, Іспанія, 19–21 квітня 2020 р.), «Perspectives of world science and education» (Осака, Японія, 22–24 квітня 2020 р.), «Modern science: problems and innovations» (Стокгольм, Швеція, 3–5 травня 2020 р.), «Global science and education in the modern realities 2020» (Сієтл, США, 26–27 серпня 2020 р.), «Глухівські наукові читання – 2020» (Глухів, 9–11 грудня 2020 р.), «Інновації в науці: сучасний вимір» (Суми, Україна, 22 квітня 2021 р.), «The current state of development of world science: characteristics and features» (Лісабон, Португалія, 10 грудня 2021 р.), «Стан та перспективи розвитку культурологічної науки: вітчизняний і зарубіжний досвід» (Суми, 24–25 травня 2021 р.), «Актуальні питання викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах війни та післявоєнної відбудови» (Суми, 8-9 червня 2023 р.);

всукраїнських: «The 21st Century Challenges in Education and Science» (Глухів, 14–15 квітня, 2020 р.), «Актуальні питання дослідження вітчизняної історії та викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ» (Глухів, 17 листопада 2022 р.), «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» (Глухів, 28 листопада 2023 р.);

регіональних: «Дунаєвеччина в культурно-освітньому просторі України» (Дунаївці, 21 жовтня 2022 р.);

звітних науково-практичних конференціях студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Освіта ХХІ століття: молодіжний вимір» (Глухів, 6–7 лютого, 2020 р.), ОНС «Доктор філософії» (Глухів, 11–12 березня 2021 року), «Наука та освіта в умовах війни» (Глухів, 23–24 травня 2023 р.).

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії, правознавства та методики навчання Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (2018–2022 рр.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної роботи відображені в 24 наукових публікаціях (19 одноосібних), у тому числі у 7 статтях (1 – у виданні, проіндексованому в наукометричній базі Web of Science, 3 – у наукових фахових виданнях України з історичних наук категорії Б, 3 – у періодичних наукових виданнях інших держав), у 17 матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури та джерел (усього 282 найменування, з них 50 іноземними мовами) та 12 додатків на 39 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 264 сторінки, з них основного тексту – 173 сторінки. Робота містить 8 таблиць.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідженості проблеми в історичній літературі

У сучасній українській історичній науці сформувалося кілька підходів до періодизації історіографії кампанії з ліквідації неписьменності в УСРР у 1920-х рр. Так, В. Гололобов історіографію дослідження означеної проблеми поділяє на чотири періоди: перший – 20–30-ті рр., другий – середина 30-х та 50-х рр., третій – останні роки 50-х та перша половина 70-х рр., четвертий – із середини 70-х рр. і до сучасності [175, с. 17]. У свою чергу, В. Козир, досліджуючи історію товариства «Геть неписьменність», яке було невід’ємною частиною процесу освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст., розподіляє історіографію питання також на чотири етапи, але в дещо інших межах: перший – 1920-ті – початок 1930-х рр., другий – середина 1930-х – перша половина 1950-х рр., третій – середина 1950-х – кінець 1980-х рр. четвертий – 1990-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст. [205, с. 7].

О. Бойко, відома дослідженням педагогічних аспектів початкової освіти для дорослих 1920-х рр., виокремлює 3 періоди: перший – 20–30-ті рр. ХХ ст.; другий – 40–80-ті рр.; третій – середина 1980-х рр. – теперішній час [161, с. 7]. На нашу думку, така періодизація є достатньо суперечливою та не враховує ідеологічні зміни, які відбулися в УРСР в 1950-х рр., що зумовили ренесанс історичної науки в республіці.

Опрацювавши науковий доробок дослідників освітньої політики радянської влади у 20-х рр. ХХ ст., українізації та ліквідації неписьменності, вважаємо за доцільне в історіографії проблеми виокремити наступні періоди:

I – перша половина 1920-х – 1953 рр. – епоха поступового обмеження наукової свободи та тотальної ідеологізації науки. У цей період виходять перші праці пропагандистського та статистичного характеру з проблем

ліквідації неписьменності у 1920-х рр. На жаль, тотальні репресії 1930-х рр. фактично змаргіналізували напрацювання доби непу.

II – 1954–1991 рр. – епоха ренесансу історичної науки в УРСР в добу відлиги. Саме в цей період проблема ліквідації неписьменності оформлюється в окремий об'єкт вивчення в межах студій з історії освіти та культури України. Дослідники вперше на загальнодержавному та локальному рівнях роблять спроби проаналізувати джерелознавчий, ідеологічний, кадровий, класовий аспекти політики ліквідації неписьменності.

III – 1992 рр. – сьогодні – період незалежності України, характеризується деідеологізацією наукових студій, домінуванням методологічного плюралізму в дослідженнях, що сприяло урізноманітненню аналізу раніше вивчених та новосформованих проблем ліквідації неписьменності в республіці. У 2000-х рр. з'являються перші праці, у яких окреслюються перспективні напрями аналізу освітньої кампанії з ліквідації неписьменності на Сумщині.

Першим етапом історичних досліджень проблеми визначаємо першу половину 1920-х рр. – 1953 р. Доцільно зауважити, що в цей період проблема початкової освіти для дорослих, ліквідації неписьменності та українізації серед населення УРСР та СРСР не виокремилася як історична проблема. Проте дослідження й узагальнення результатів та наслідків упровадження політики ліквідації неписьменності розпочалися через декілька років після її офіційного початку. Переважна більшість праць цієї доби представлена соціологічними оглядами, які репрезентували дані офіційної статистики та нариси, газетними статтями ідеологічного характеру.

Серед перших праць, у якій системно розкривалися проблеми ліквідації неписьменності серед дорослого населення, доцільно виокремити заідеологізований нарис А. Воронця «Неписьменність на Україні та боротьба з нею» (1924) [174]. Варто зазначити, що робота дослідника достатньо повно, без серйозних фактичних помилок, на статистичному матеріалі відображає передумови розгортання та організаційні аспекти радянської кампанії з

ліквідації неписьменності в Україні в першій половині 1920-х рр. [174, с. 10]. Ми погоджуємося з думкою В. Гололобова, що серйозним недоліком роботи А. Воронця є хибний умовивід, що тільки з встановленням більшовицької влади в Україні починають відкриватися бібліотеки та клуби [174, с. 8].

Важливою є розвідка Г. Піддубного «Десять років ліквідації неписьменності в УСРР» (1927) [239], у якій коротко охарактеризовано досягнення кампанії з ліквідації неписьменності, розвиток мережі закладів освіти для дорослих за 10 років після Жовтневого перевороту.

Варто також звернути увагу на нариси очільника ЦСУ УСРР М. Авдієнка (1886–1937) [231], якому вдалося у світлі статистичних матеріалів відобразити зміни, що відбувалися в освітній сфері України у 1920-х рр. У своїй роботі «Народня освіта на Україні» (1927) [151] учений відображає розвиток закладів політичної освіти за 1925–1927 рр. Дослідник зазначає, що 1927 р. порівняно з 1926 р. кількість шкіл лікнепу в республіці скоротилася на 2008 шкіл. На жаль, у роботі не розкриті причини цього явища [151, с. 62]. В іншій своїй праці «Письменність людності України» (1930) [152] на статистичному матеріалі ЦСУ репрезентовано розвиток мережі закладів лікнепу, охарактеризовано особливості реалізації політики з ліквідації неписьменності в різних округах республіки.

На жаль, плідна праця авторів 1920-х рр. була перервана сталінськими репресіями, які вихолостили історичну науку, статистику й перетворили наукову сферу 1930-х – початку 1950-х рр. на «мертвотну Арктику» [279, с. 338]. Яскравий приклад: перспективний дослідник М. Авдієнко був заарештований 1934 р. та розстріляний у Карелії через 3 роки [231]. Тому в добу сталінізму виходять лише короткі заідеологізовані розвідки В. Затонського, П. Тичини, Ф. Редька з проблем освіти в Україні [176, с. 23].

Виняток становить заідеологізований нарис А. Іванової «Що зробила Радянська влада в справі ліквідації неписьменності серед дорослих» (1950) [197]. Дослідниця проаналізувала прогрес у ліквідації

неписьменності впродовж тридцяти років радянської епохи. Вона чітко впорядкувала та підсумувала результати цього процесу за кожен період. А. Іванова досліджує процес ліквідації неписьменності через загальний контекст культурно-освітньої діяльності держави, на основі декретів та рішень радянського уряду простежує формування та зміни програмних підходів партії до боротьби з неписьменністю, наголошує на важливій ролі як центральних, так і місцевих партійних структур у культурній та освітній сферах, у тому числі в боротьбі з неписьменністю.

Проведений аналіз історіографії першого періоду засвідчує, що з першої половини 1920-х рр. в Україні з'являються перші нариси з висвітлення актуальних питань ліквідації неписьменності в республіці. У цих працях розкрито ідеологічне, економічне підґрунтя реалізації нової освітньої політики радянським керівництвом, відображено зростання мережі закладів політичної освіти. На жаль, не досліджено причини невисоких результатів кампанії з ліквідації неписьменності, не розкрита робота товариства «Геть неписьменність» та інших організацій, що сприяли подоланню неграмотності. Утім аналіз праць цього періоду є важливим для повноти усвідомлення досліджуваних питань. У нарисах статистичного характеру не знайшли належного висвітлення особливості реалізації політики з ліквідації неписьменності на Сумщині в 1920-х рр.

Другий період (1954–1991 рр.) є добою відродження української історичної науки на фоні тимчасового послаблення ідеологічного тиску в добу відлиги. Саме в цей період питання ліквідації неписьменності в УСРР виокремлюється як окрема наукова проблема в межах досліджень питань історії української освіти та культури радянської доби. Виходять перші статті професійних істориків, архівістів, що стосуються джерелознавчих, архівознавчих, ідеологічних, класових, регіональних, організаційних аспектів питання; кадрового забезпечення політики лікнепу (Д. Спірідонова [251], В. Білоцерківський [155], В. Даниленко [182–183], А. Мороз [223–224], М. Київський та Е. Кожарина [201], І. Петрунін [237], О. Шпортенко [274–275]

та ін.). Доцільно згадати статтю В. Даниленка та О. Лукаша про внесок товариства «Геть неписьменність» у ліквідацію неписьменності в Україні [185], оскільки це одне з перших досліджень мети та діяльності товариства. Беззаперечною перевагою цих робіт було істотне розширення джерельної бази. У 1960-х – 1970-х рр. учені змогли у своїх роботах використовувати відомості з актової, діловодної документації, що зберігалася в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України та місцевих архівах м. Києва, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запоріжжя та ін., що дозволило в умовах істотної заідеологізованості праць цієї доби покращити їхню джерельну базу.

Загальні питання розвитку народної освіти, у тому числі й грамотності дорослих, висвітлено в декількох ґрунтовних працях цього періоду. Зокрема, у монографії за редакцією А. Бондаря «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)» (1967) [227] автори аналізують пів століття діяльності влади в Україні у сфері освіти, приділяють увагу і проблемам неграмотності населення та політиці радянської влади в цьому напрямі.

На жаль, у 1954–1991 рр. не було опубліковано досліджень з проблеми ліквідації неписьменності на Сумщині в 1920-х рр. Своєрідним винятком можна назвати короткі розвідки в «Історії міст і сіл Української РСР. Сумська область» (1973) [199]. Місцевим краєзнавцям на основі опублікованих статистичних матеріалів, періодики вдалося вмістити в нарисах про населені пункти Сумської області побіжні відомості про заклади лікнепу (додаток Б). Варто підкреслити, що частина закладів освіти для дорослих, організацію яких приписували радянській владі, була заснована «Просвітами».

Третій період досліджень з проблеми освіти для дорослих 20-х рр. ХХ ст. окреслюємо від 1992 рр. – до сьогодення. Він характеризується демократизацією політичного режиму, деідеологізацією науки, домінуванням методологічного плюралізму, що сприяло більш якісному розкриттю, аналізу актуальних питань лікнепу в Україні загалом та в окремих її регіонах, зокрема й на Сумщині у 1920-х – 1930-х рр.

Ураховуючи вищезазначене, дослідження цього періоду можемо розподілити на групи:

- а) праці з ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. в Україні;
- б) праці з ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині.

На сьогодні маємо вагому кількість праць, що стосуються ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. в Україні. Це як окремі статті, так і ґрунтовні дисертаційні та монографічні дослідження.

Дисертація Л. Вовк «Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.)» [173] – перше дослідження історії освіти для дорослих в Україні, яке містить аналіз освітньої політики радянської влади. Дослідниця доходить висновку, що радянська система освіти була ефективною в подоланні неписьменності населення та створенні системи освіти для дорослих від шкіл лікнепу до закладів вищого типу [173, с. 41].

Одним з перших ґрунтовних досліджень з теми ліквідації неписьменності в Україні стала дисертація історика В. Гололобова «Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках» (1998) [176]. Автор розробив та обґрунтував першу періодизацію історіографії вивчення проблеми. На нашу думку, проаналізована В. Гололобовим наукова спадщина є повною та презентабельною. Доречно відзначити, що дослідник першим здійснив спробу комплексного аналізу організаційного аспекту радянського проєкту ліквідації неписьменності, підготовки кадрів, охарактеризував розбудову та систему управління закладами лікнепу, розробив схему закладів освіти лікнепу [176, с. 43]. На основі архівних документів Центрального архіву вищих органів управління України та обласних архівів В. Гололобов наводить велику кількість статистичних даних щодо кількості освітніх закладів для дорослих, їх фінансування, матеріального забезпечення. Автор досліджує впровадження політики ліквідації неписьменності серед дорослого населення України, не надаючи переваги окремому регіону.

На нашу думку, дослідження В. Гололобова достатньо повно розкриває всі основні наріжні аспекти проведення радянською владою політики ліквідації неписьменності в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. та містить вагомні умовиводи та факти, що є важливими для нашого дослідження.

З педагогічної точки зору кампанію з ліквідації неписьменності розглядає О. Бойко в дисертації «Організаційно-педагогічні засади ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках» (2016) [161]. Авторка розробила достатньо суперечливу періодизацію історіографії питання, дослідила змістово-процесуальний, нормативно-правовий та педагогічний аспекти ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 рр., охарактеризувала завдання, зміст, принципи, форми та методи освітньої діяльності закладів лікнепу та підготовки педагогічних кадрів для них. Також дослідниця визначила та схарактеризувала етапи кампанії з ліквідації неписьменності в Україні [161, с. 12–18]. Своїм дослідженням О. Бойко зробила вагомий внесок у вивчення історії андрагогіки.

Окрім того, О. Бойко в монографії «Ліквідація неписьменності в Україні у 1920–1927 роках» (2016) [159] детально висвітлює наукові відомості щодо нормативно-правового забезпечення діяльності закладів, спрямованих на ліквідацію неписьменності в Україні впродовж 1920–1927 рр., приділяє окрему увагу особливостям підготовки педагогічних кадрів, а також важливій ролі громадської та приватної ініціативи, педагогічної думки в процесі ліквідації неписьменності як складової соціального виховання в Україні.

Публіцистика третього періоду характеризується дослідженням різних аспектів проведення кампанії з ліквідації неписьменності та освіти для дорослих. Зокрема, форми організації діяльності лікнепів, методи викладання на курсах, юридичну базу організації лікнепів досліджували О. Бойко [157; 160], Л. Тимчук [253–255], С. Свистович [245–246], В. Молоткіна [222], О. Розовик [242–243], Л. Сігаєва [247–248]. Загальну характеристику ідеологічного тиску на систему лікнепів представлено в наукових розвідках В. Козир [203] та В. Мотуз [225]. Окремі аспекти

впровадження політики ліквідації неписьменності в Україні розкриті в статтях Т. Антонюка [154], О. Бойко [158–159; 162], О. Данильченка [186], М. Кузьменка [211], Н. Кукси [212], Я. Мандрика [217–218], І. Невінчаної [229]. Характеристику діяльності товариства «Геть неписьменність» у своїх статтях надав В. Козир [204–206].

На більш детальну увагу заслуговують статті Л. Тимчук, у яких дослідниця розкриває різноманітні аспекти освітньої політики радянської влади в напрямі подолання неписьменності. Публікація Л. Тимчук «Освіта дорослих у навчальних закладах системи ліквідації неписьменності в Україні (20–30-ті роки ХХ століття)» (2015) [254] містить характеристику системи та окремих типів закладів освіти для дорослих, аналіз джерел їх фінансування та особливостей роботи. Авторка доходить висновку, що створення закладів освіти з надзвичайно скороченими термінами навчання та ущільненим, спрощеним змістом освіти сприяло підвищенню загального культурного, освітнього та професійного рівнів [254, с. 76].

У статті «Підготовка фахівців для освіти дорослих в Україні: ретроспекція 20–30-х років ХХ століття» (2017) [255] авторка досліджує важливе питання підготовки кадрів для шкіл лікнепу. Варто зазначити, що в історіографії це питання є недостатньо дослідженим. У публікації Л. Тимчук подає інформацію про те, яким чином здійснювалася підготовка «ліквідаторів» для лікнепів, окреслює проблеми, які в перші роки поставали перед учителями лікнепів. Дослідниця характеризує заклади освіти, у яких здійснювалася політпросвітня підготовка викладачів для позашкільних закладів освіти. Л. Тимчук доходить висновку, що в контексті загальнодержавної кампанії з боротьби з неписьменністю та підвищення політичної свідомості населення підготовка фахівців для цієї сфери набула офіційного статусу й піддавалася державному регулюванню та контролю, адже були встановлені чіткі вимоги до кадрів, введено систему оплати і стимулювання їхньої праці, а також відкрито державні заклади освіти для професійної підготовки вчителів дорослих [255, с. 10].

Л. Тимчук у статті «Роль освіти дорослих у подоланні неписьменності населення: досвід 20–30-х років ХХ століття» (2019) обґрунтовує необхідність вивчення історичного досвіду, досягнень та уроків кампанії з ліквідації неписьменності, наголошує на важливості освіти для дорослих у вирішенні масштабної соціальної проблеми неписьменності серед населення, підвищенні рівня освіти та поліпшенні соціально-економічного рівня суспільства. У статті подається характеристика різних типів закладів освіти, що діяли у 20–30-х рр. ХХ ст. та були спрямовані на навчання дорослого населення, а також розкрито організаційні та методичні принципи їхньої діяльності [256].

До другої групи наукових досліджень історіографії доби незалежності належать публікації з проблематики ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині. На жаль, у регіональному аспекті на сьогодні ця проблема детально не розроблена.

Важливими для нашого дослідження є праці Л. Єпик [187–189], у яких авторка розкриває тему кампанії з ліквідації неписьменності на Сумщині в мовному аспекті та аналізує впровадження політики коренізації (українізації) в цьому регіоні. Так, у роботі «Реалізація мовного вибору населення України під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності (20-ті роки ХХ ст.)» (2013) [188] дослідниця на матеріалах ДАСО аналізує особливості впровадження принципу рівноправності мов у регіоні, який був проголошений більшовицькою владою на початку 20-х рр. ХХ ст.

Дослідження Л. Єпик «Кадрове та матеріальне забезпечення курсів лікнепу на Сумщині у 20-ті рр. ХХ ст.» (2016) [187] стосується проблеми забезпечення закладів ліквідації неписьменності викладацькими кадрами, методичними посібниками та іншими навчальними матеріалами. У роботі характеризується матеріальне становище вчителів закладів лікнепу.

У статті «Формування україномовного простору на Сумщині на початку 20-х років ХХ ст.» (2017) [189] Л. Єпик на основі матеріалів Державного архіву Сумської області проаналізувала методи й заходи тогочасної влади та

громадських організацій, спрямовані на формування україномовного простору на Сумщині.

Публікації останніх років авторства А. Гриценка, О. Курка, В. Прокопчука, О. Чумаченко [178–180; 215] висвітлюють різні аспекти політики освіти дорослих на Сумщині в період кінця XIX – початку 1920-х рр. У статті «Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках XX ст.: агітація за грамотність, заохочення до навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області)» (2022) [180] А. Гриценко, В. Прокопчук та О. Чумаченко розглядають перші роки кампанії з ліквідації неписьменності.

Публікація «Заклади початкової освіти дорослого населення на Сумщині наприкінці XIX – початку XX століття» (2022) [179] А. Гриценка, О. Курка та О. Чумаченко містить аналіз основних установ початкової освіти для дорослих на Сумщині у визначений період. Автори роблять висновок, що наприкінці XIX ст. сформувалося розуміння, що розвиток позашкільної освіти є необхідністю як для особистості, так і для держави, щоб забезпечити подальший економічний розвиток, тож актуалізувалася потреба у створенні закладів освіти та установ, спрямованих на навчання дорослих. У публікації розглянуто діяльність гуртків народних читань, бібліотек, недільних шкіл, вечірніх шкіл, а також народних університетів, що діяли на Сумщині наприкінці XIX – початку XX ст.

Проблема ідеологічної складової в діяльності лікнепів на Сумщині також представлена в наукових дослідженнях авторів. Так, О. Курок, В. Прокопчук, О. Чумаченко в статті «Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та українізації в 1920–1930-х рр. на Сумщині» (2023) [215] аналізують ідеологічний аспект кампанії лікнепу та процесу українізації на Сумщині в 1920–1930-х роках. Автори зазначають, що ліквідація неписьменності було закладено в педагогічну концепцію більшовиків, її основною політичною метою було створення суспільства нового типу, заснованого на освіченому робітничо-селянському контингенті зі

стійкою соціалістичною свідомістю. Саме тому ідеологічний складник відігравав чи не найважливішу роль у діяльності шкіл для дорослих [215, с. 70].

А. Гриценко, О. Курок та В. Прокопчук у публікації «Ліквідація неписьменності 20–30-х років ХХ століття як соціальний та політичний проєкт радянської влади: філософський аспект» (2023) [178] досліджують кампанію лікнепу як ключову ініціативу радянської влади в соціальній політиці. Автори наголошують, що філософська модель ліквідації неписьменності мала на меті не тільки навчити населення навичок читання та письма, а й виховати громадян відповідно до комуністичної ідеології.

Варто зазначити праці української діаспори, що характеризують освіту, культуру та мовне питання в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. Монографія українського філолога Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус» (Нью-Йорк, 1897) [268] на сьогодні вважається найґрунтовнішим дослідженням мовної політики, яку проводили політичні режими на території підвладних їм українських земель. Ґрунтовно дослідив культурно-освітню діяльність на українських землях С. Сірополко в монографії «Історія освіти в Україні» (Мюнхен, 2001) [249]. Вищезазначені історичні розвідки надають можливість розширити історіографію питання та вивчити проблему з різних точок зору.

У рамках проведеного дослідження було проаналізовано науковий доробок і зарубіжних істориків. Варто зазначити, що в іноземній історіографії питання українізації та ліквідації неписьменності в Україні вивчається в контексті історії культури та освіти Радянського Союзу в цілому, окремі детальні розвідки на цю тематику відсутні. Дослідники, зокрема Н. Грант [280], Н. Нар [281], П. О'Коннор [282], вивчаючи питання радянської освіти, переважно цитують радянських ідеологів, визначають ідеологічну та економічну причину початку впровадження освіти для дорослих, характеризують кампанію лікнепу як надзвичайно важливе досягнення радянської влади.

Одним з напрямів нашого дослідження є проведення просопографічного аналізу вчителів початкової освіти для дорослих на Сумщині. Тому не можемо оминати в нашому аналізі праці, які розкривають ті чи інші аспекти життя вчительства у 20-ті рр. ХХ ст.

Вагомими для розуміння загальної ситуації, у якій формувалося вчительство як окрема соціальна група, ми вважаємо дослідження Г. Касьянова [200] та Г. Єфіменка [194]. Ці розвідки містять відомості про соціальний склад та рівень кваліфікації вчителів в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст., матеріали про взаємовідносини між владою та вчительськими кадрами, аналіз правового й матеріального становища педагогів.

Г. Касьянов у монографії «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» (1992) [200] подає соціальні характеристики інтелігенції різних професійних груп, у тому числі й учительської, висвітлює місце інтелігенції в суспільно-політичному житті того періоду. Автор зосереджує увагу на окремих соціально-політичних аспектах діяльності інтелігенції, зокрема в процесі українізації.

Аналіз чинників, що посилювали політичну і громадську вагу вчительства в період ідеологізації життя всього населення, репрезентовано в статті Г. Єфіменка «Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки)» (2007) [194]. Автор наголошує на ролі цієї соціальної групи в процесах завоювання більшовицькою владою довіри селянства під час модернізації суспільства та формування нової повсякденності. Важливе інформаційне навантаження мають статистичні дані та графіки, які автор подає у своєму дослідженні. Вони дають можливість проаналізувати й узагальнити зміни в чисельності, гендерному та соціальному станах учительства у 20–30-х рр. ХХ ст.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження

Історичні події, явища та процеси неможливо вивчати без належного дослідження історичних джерел, які є фундаментом будь-якого серйозного історичного аналізу. Мовна, національна, освітня політика радянської влади на теренах Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. з достатньою повнотою відображена в джерельній базі дисертаційного дослідження.

Опрацьовуючи джерельну базу дослідження, ми керувалися певними методологічними орієнтирами. Головним з них є принцип об'єктивності. Брали до уваги, що політико-ідеологічні чинники накладали відповідний відбиток на джерельну базу, тому наукове дослідження політики ліквідації неписьменності, українізації та загалом становлення початкової освіти для дорослих на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. здійснювалося шляхом комплексного аналізу всієї сукупності джерел. При цьому документи ретельно вивчалися, зіставлялися, отримані дані об'єктивно оцінювалися.

Увесь масив джерел, вивчених у процесі дослідження, належить за способом кодування та відображення інформації до типу словесних джерел, підтипу писемних джерел [198, с. 96].

Проаналізовані джерела об'єднують у дві групи: неопубліковані та опубліковані документи. На основі аналізу опрацьованих писемних джерел доцільно виокремити такі групи документів за видовою ознакою:

- актові документи (публічно-правові акти). Наприклад, у роботі проаналізовано декрет РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю», декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови»;

- діловодна документація виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за 1920-ті рр. та ін.;

- періодична преса (всеукраїнська «Геть неписьменність» та регіональна «Плуг і молот»);

- статистичні матеріали, які продукувалися ЦСУ УСРР та регіональними органами Сумщини;

– матеріали виступів ідеологів кампанії лікнепу та політичних діячів освітнього процесу радянського часу.

Для цілісного розуміння становлення системи україномовної освіти для дорослих на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. ці джерела використовувалися в комплексі. Джерельна база уможливила розкриття невідомих сторінок регіональної історії та поглиблення результатів попередніх досліджень науковців. Аналіз інформації джерел дав змогу сформуванню чіткі узагальнення щодо теми дослідження.

Оскільки тема належить до кола малодосліджених проблем вітчизняної історії, ми намагалися вивчити та використати велику кількість неопублікованих джерел. Саме тому основу джерельної бази становлять архівні документи Державного архіву Сумської області (далі – ДАСО) та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) (далі – ЦДАВОУ).

Для дисертаційного дослідження використовувалися матеріали фондів ДАСО по Глухівській, Конотопській, Роменській, Сумській округах:

– Р-2322 «Інспектура народної освіти виконавчого комітету Глухівської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Глухів Глухівської округи 1925–1930 рр.».

– Р-4525 «Відділ народної освіти Кролевецького повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Кролевець Кролевецького повіту 1919–1923 рр.».

– Р-4563 «Окружна інспектура народної освіти Конотопського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Конотоп Конотопської округи 1923–1930 рр.».

– Р-5601 «Інспектура народної освіти виконавчого комітету Роменської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Ромни Роменської округи 1922–1930 рр.».

Базовим для дослідження став фонд Р-5601 «Інспектура народної освіти виконавчого комітету Роменської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Ромни Роменської округи 1922–1930 рр.». Матеріали цього фонду є найкраще збереженими, найбільш інформативними, оскільки містять різні види документів (циркуляри, обіжники, накази, списки учнів і вчителів, статистичні відомості, звіти про роботу лікпунктів), що стосуються ліквідації неписьменності, українізації, освіти для дорослих населених пунктів Роменської округи, які нині є територіально великою частиною Сумської області. Загалом фонд має два описи, опис 1 налічує 1368 одиниць зберігання, опис 1-л – 277.

Опис 1 складається зі справ, які охоплюють усі сфери роботи Інспектури народної освіти: діяльність культурно-освітніх установ, опіку над дитячими будинками, керування роботою установ соціального виховання, позашкільної роботи. Справ щодо питань ліквідації неписьменності невелика кількість, проте інформативність документів дає можливість схарактеризувати кампанію лікнепу, яка активно проводилася на Сумщині. Вагому частину в справах становлять документи розпорядчого характеру, надіслані з центру: циркуляри та постанови ВУЦВК, Народного комісаріату освіти СРСР, окружних комісій ліквідації неписьменності (справи 55, 532, 533, 534, 895, 1209 тощо). Важливими для дослідження стали документи зі справи за № 532 «Декрети, постанови, обіжники и таке інше», зокрема щодо вивчення агітаційної кампанії за грамотність [48, арк. 31]; справи за № 697 «Справа Ленінського Товариства «Геть неписьменність». Протоколи зборів та нарад» та справи за № 705 «Плани роботи і протоколи». Вони хоч і невеликі за обсягом, проте інформативні щодо роботи товариства «Геть неписьменність» на Роменщині, зокрема його фінансової діяльності. Для складання просопографічного портрету вчителів освіти для дорослих використані дані зі справ за № 542 «Про особистий склад вчителів ліквідації неписьменності по Роменському округу. Анкети», № 540 «Списки вчителів» та № 898 «Папка учоту праці за методом індивідуально-групового навчання».

Опис 1-л фонду Р-5601 цілком стосується списків співробітників установ народної освіти Роменської округи, учнів та дітей дитбудинків, відомостей на виплату зарплати, особових справ та карток учителів. Проте у своїй більшості документи особового характеру стосуються саме вчителів установ соціального виховання, трудових шкіл, загальноосвітніх закладів. З 277 одиниць зберігання необхідні дані для складання просопографічного портрету взято зі справ за №№ 65–86 «Особові справи вчителів округи 1924–1928», справи за № 120 «Особові картки навчателів в алфавітному ладі з літери А по літеру І включно за 1927–1930 рр.», справи за № 121 «Особові картки навчателів в алфавітному ладі з літери К по літеру П включно за 1927–1930 рр.». Варто зазначити, що більшість документів у цих справах напряду не стосується вчителів лікнепів, тому серед великої кількості особових карток та листів вдалося відібрати лише 35 осіб для аналізу.

Важливі дані для дослідження методів та форм підготовки викладацьких кадрів для лікпунктів містить фонд Р-4563 «Окружна інспектура народної освіти Конотопського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Конотоп Конотопської округи 1923–1930 рр.». Велика кількість програмових документів, що містяться в справах фонду, були надіслані напряду із «центру», тому можуть використовуватися і для вивчення процесу ліквідації неписьменності в Україні загалом. Опис 1 фонду, який був використаний під час дослідження, охоплює 2023 одиниць зберігання. Проте більшість документів стосується мовного питання національних меншин. Цінною для дослідження стала справа за № 964 «Накази, циркуляри, положення», у якій, зокрема, міститься документ щодо забезпечення літературою лікпунктів. Ці дані дали можливість визначити конкретну літературу, яка надсилалася до закладів освіти для дорослих Конотопської округи [88, арк. 126 зв.]. Також у справі є документи, що стосуються проведення семінарів та курсів підготовки окружних інспекторів з ліквідації неписьменності [67, арк. 105] та ліквідаторів неписьменності в Харкові [18, арк. 164 зв.]. Матеріали справи за № 1376

«Реєстр делегатів» дали можливість розширити просопографічний портрет працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності територіально на Конотопську округу.

З метою дослідження форм та методів підвищення кваліфікації вчителів лікнепів на Сумщині були використані документи 2 опису фонду Р-2322 «Інспектура народної освіти виконавчого комітету Глухівської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Глухів Глухівської округи 1925–1930 рр.». Документи справи за № 104 «Справа про проведення округових курсів по ліквідації неписьменності в м. Глухів» дають можливість вивчити проведення курсів навчання ліквідаторів, у тому числі фінансову складову організації навчальних заходів. У свою чергу, матеріали справи за № 67 «Протоколи засідань райуправління товариства «Геть неписьменність». Відомості про його діяльність» дають можливість розширити знання щодо діяльності товариства на Глухівщині.

Документи з фонду Р-4525 «Відділ народної освіти Кролевецького повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Кролевець Кролевецького повіту 1919–1923 рр.» були використані для складання просопографічного портрету працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст.

Для дослідження також було використано фонд Ф-952 «Комісія по народній освіті Конотопського місцевого комітету (1902)», що містить одну одиницю зберігання. Матеріали цього фонду уможливили вивчення питання україномовної освіти для дорослих на Сумщині до початку діяльності в регіоні радянської влади. Документи фонду дослідники не використовували, вони були вперше проаналізовані дисертанткою. Окрім того, тема впровадження української мови в народну освіту початку ХХ ст. державними структурами раніше на Сумщині не розроблялася.

Однією з проблем при вивченні архівних документів є їх збереженість та якість створення. Під час проведення дослідження ми зіштовхнулися з

проблемою можливості прочитання інформації, що в них міститься. Дуже часто документи писалися від руки не завжди розбірливим почерком, що ускладнює сприймання інформації. Ще одна проблема – погана якість паперу та чорнил. Так, у фондах зберігаються документи, надруковані на друкарських машинках блідими чорнилами на досить тонкому папері. Цей папір є доволі крихким після близько ста років зберігання. Окрім того, часто інформація на аркушах друкувалася з обох сторін, що спричиняє злиття слів та цифр – і це інколи унеможлиблює розпізнавання інформації.

Для дисертаційного дослідження були використані матеріали декількох фондів ЦДАВОУ: Ф. 387 «Центральний комітет Всеукраїнського Ленінського товариства «Геть неписьменність», м. Харків» (1925–1933 рр.), Ф. 413 «Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦК НМ), м. Харків» (1923–1933 рр.). Матеріали цих фондів дають можливість повніше розкрити картину становлення україномовної початкової освіти для дорослих на Сумщині.

Зокрема, фонд 387 містить справи з документами щодо діяльності регіональних осередків товариства «Геть неписьменність», у тому числі й на Сумщині. Матеріали справ містять значну кількість статистичних даних та звітів, які відсутні в матеріалах ДАСО. До прикладу, у справі за № 315 розміщено «Акт обстеження роботи Товариства «Геть неписьменність» від 5 квітня 1929 р.» [2, арк. 34], що містить статистичні дані та історичну довідку діяльності Глухівського окружного товариства в період 1924–1929 рр. Аналогічних документів та даних у періодиці й ДАСО немає.

З фонду 413 зі справи за № 245 для дослідження використано один документ «Витяг з протоколу № 29/11 засідання Президії Глухівського Окрвиконкому від 28/VI – 1927 р.» [3, арк. 92], дані якого були корисними для аналізу національного районування округ Сумщини. Варто зазначити, що серед фондів ДАСО такого документа немає, а він є важливим для розуміння вибору мов, якими проводилося навчання в населених пунктах Глухівської округи.

У дисертації використано також опубліковані документи, що містять статистичні дані, законодавчі акти та періодику.

Для дослідження статистики щодо успішності проведення освітньої кампанії дорослих вивчалися та аналізувалися матеріали переписів 1897 р., 1920 р., 1926 р. – як усезагальні так і окремо по округах. Матеріали переписів неодноразово досліджувалися науковцями в контексті мовного питання, демографічних змін в Україні. У дисертації матеріали переписів проаналізовано з позиції аналізу рівня грамотності населення Сумщини наприкінці XIX – у першій третині XX ст.

Для вивчення основ утілення освітньої політики радянської влади використовувалися декрети та постанови РНК РСФСР та УСРР, ВУЦВК, Народного комісаріату освіти, документи з'їздів комуністичної партії тощо. Зокрема, декрет РНК РСФСР від 26 грудня 1919 р. «Про ліквідацію неписьменності серед населення Р.С.Ф.С.Р.» [130] та постанова РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» [127], декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» [147] та інші. Ці документи раніше аналізувалися дослідниками в контексті вивчення кампанії з ліквідації неписьменності, тому в нашому дослідженні актові документи не є важливою складовою джерельної бази.

До масиву опублікованих джерел відносимо також тексти виступів ідеологів освітньої політики за період 1920–1930 рр., зокрема Г. Петровського [135–136], голови ВУЦВК, очільника товариства «Геть неписьменність» в УСРР, та Я. Ряпо [149], другого заступника народного комісара освіти УСРР. Ці документи дають змогу ознайомитися з офіційними ідеологічними установками, звітами стосовно ліквідації неписьменності та українізації. Наприклад, під час вступного слова на II сесії ВУЦВК десятого скликання, приуроченій 10-й річниці Жовтневої революції, Г. Петровський зазначає про успіхи кампанії лікнепу, швидке зростання кількості грамотного населення, культурних та освітніх установ, вказує, що широко по Україні розповсюджуються україномовні газети та книги [136, с. 3].

Для дослідження важливим історичним джерелом є також періодична преса 20-х рр. ХХ ст., яка функціонує як своєрідне «дзеркало» суспільства, відображаючи події, що відбуваються в його межах, і фіксуючи їх на сторінках газет. Періодика є цінним, хоча не завжди достовірним історичним джерелом (ураховуючи значну заідеологізованість суспільного життя радянського часу), яке має велике значення для дослідження проблем, пов'язаних з початковою освітою для дорослих. Такі видання на своїх сторінках висвітлюють досягнення і недоліки кампанії боротьби з неписьменністю, окрім того, українська газетна преса активно залучалась до ліквідації масової неписьменності та організації лікпунктів, ставала засобом навчання для дорослих.

У дослідженні системно використовувалися матеріали газети «Геть неписьменність» за 1924 р. [113]. В Україні в 1923 р. почало діяти товариство «Геть неписьменність», яке очолив Г. І. Петровський. Товариство займалося також і виданням періодики, зокрема друком газети «Геть неписьменність», яка і стала одним із джерел нашого дослідження. Ця двотижнева газета для малописьменного селянства та робітництва виходила в Харкові у 1924 р. Видавець: Всеукраїнська надзвичайна комісія з ліквідації неписьменності (ВУНКЛН). У рамках дослідження вивчено 19 номерів газети за 1924 р., що збереглися у відмінній якості. Вони оцифровані та розміщені на сайті LIBRARIA, цифровому архіві періодики [113].

При аналізі газети «Геть неписьменність» як джерела, що допомагає вивчити період кампанії ліквідації неписьменності та процес початкової освіти для дорослих, варто звернути увагу на різноманітні матеріали, які публікувалися в цій газеті. Серед них трапляються відгуки селян про їхній досвід навчання в пунктах ліквідації неписьменності та школах для малописьменних, статистичні дані про перебіг ліквідації неписьменності, а також програмові державні документи. Газета також містить велику кількість іншої інформації та може бути джерелом для вивчення інших аспектів життя населення в той період.

До прикладу, у № 8 газети «Геть неписьменність» за травень 1924 р. [107] розміщено інформацію щодо Всеукраїнських курсів червоних ліквідаторів, що діяли в Харкові впродовж двох з половиною місяців, про нові навчальні заняття ліквідаторів та семінари з підвищення кваліфікації. У декількох випусках газети опубліковано звернення від ідеологів кампанії лікнепу, зокрема В. Леніна та Г. Петровського. Серед публікацій розміщується також інформація про пільги для тих, хто вчиться в школах. Ці матеріали розширюють та доповнюють дані, отримані з інших джерел.

Для деталізації вивчення процесу ліквідації неписьменності та українізації на Сумщині були використані матеріали газети «Плуг і молот» (м. Суми) за 1924, 1925, 1930 рр., що зберігається в архіві цифрової періодики LIBRARIA [137] та в оцифрованому газетному фонді ДАСО [138]. У цьому виданні регулярно публікувалися матеріали, замітки, листи від читачів, що стосувалися боротьби з неписьменністю. Такі публікації дають можливість вивчити життя населення Сумщини. У решті газет містяться також важливі публікації, що дають можливість ширше дослідити питання освіти для дорослих 20-х рр. ХХ ст. в Україні. Зокрема, матеріали газети було використано під час вивчення питання заохочення населення до навчання. За матеріалами випусків за 1925 р. простежено, як відбувався конкурс на кращий лікнеп, які передбачалися нагороди. У межах конкурсу публікувалися замітки щодо результативності роботи лікнепів у регіонах, що дає можливість детальніше дослідити здобутки кампанії лікнепу на Сумщині.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічні засади дослідження зумовлені специфікою його предмета та завдань. Передбачалось вивчення системи закладів україномовної освіти для дорослих на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. Методологічний інструментарій дисертаційного дослідження охоплює три

складові: поняттєво-термінологічний апарат, принципи дослідження та методи пізнання.

Серед термінів, представлених у нашій роботі, доцільно зупинитися на таких:

Локальна історія. Варто відзначити, що наше дисертаційне дослідження є прикладом регіональної, локальної історії. Нам близьке визначення *локальної історії*, які подають у своїх дослідженнях знані вітчизняні теоретики історичної науки Я. Верменич та І. Колесник. Так, Я. Верменич пропонує таке визначення поняття «*локальна історія*»: це практика опису історії, що має на меті конструювання місцевої історичної пам'яті, опис історії певного місця – локусу, яким може виступати як незначний за величиною простір, так і більший за розмірами [171, с. 250]. У свою чергу, за І. Колесник, локальна історія – це по своїй суті засіб вивчення загальноісторичного об'єкта, події, процесу на локальному матеріалі [207, с. 206]. Тому в дисертації вперше здійснено спробу комплексно проаналізувати регіональні особливості реалізації організаційних аспектів; національної, ідеологічної, кадрової складових та методичного та матеріального-фінансового забезпечення кампанії з ліквідації неписьменності на Сумщині в 1920-х рр.

Наступний термін, який використовується в роботі, – це *Сумщина*. Доречно зазначити, що до 1939 р. під терміном «Сумщина» розуміли терени Сумського полку (1652–1765) [232], Сумського повіту (остання чверть XVIII – початок XX ст.), Сумської округи (1923–1930) [172], що не накладаються на терени сучасної Сумської області. Тому в дисертації вивчаються особливості реалізації освітньої політики партійного та державного керівництва УСРР 1920-х рр. на теренах, які належать до складу Сумської області кордонів 1939 р. – сьогодення. У зв'язку із цим у роботі використовуються назви адміністративно-територіальних одиниць, які існували в 1920-х – 1930-х рр. Тому в дисертації трапляється інформація, що на 1920 р. Сумщина частково накладалася на терени трьох губерній: Полтавської (Роменська округа), Чернігівської (Конотопська, Новгород-Сіверська (Глухівська) округи),

Харківської (Сумська, Харківська округи). З 1925 р. поділ на губернії в УСРР було ліквідовано й терени регіону належали до Конотопської, Глухівської, Роменської, Сумської, Харківської округ. 16 жовтня 1925 р. до Української РСР були включені частини Російської РФСР (територія Зноб-Трубчевської волості, територія Путивльського повіту з містом Путивлем, Криничанська волость, південна частина Грайворонської волості Курської губернії).

На сьогодні в науковому доробку вчених немає комплексного розуміння поняття *«система україномовної освіти для дорослих»*. Пропоноване дослідження є першою спробою його вивчення.

Провівши аналіз історіографічної та джерельної бази, можемо визначити, що поняття *«система україномовної освіти для дорослих»* об'єднує декілька окремих понять: українізація, система освіти, початкова освіта, освіта для дорослих, позашкільна освіта, ліквідація неписьменності. Допоміжними при дослідженні теми дисертації виступають поняття грамотності, неграмотності та малограмотності.

Перейдемо до трактування цих складових.

Українізація. Уперше визначення цього поняття ввів М. Грушевський у 1907 р. Учений визначає українізацію як переведення частини освітніх закладів на українську мову. Довгий час це поняття пов'язували з темою шкільництва, але з початком революційних подій 1917 р. та перетворень це дедалі більше набуває змісту політичного процесу [259, с. 15].

В *«Українській малій енциклопедії»* (1966) під редакцією Є. Онацького українізація трактується як подвійний процес відмосковлення міських мас України та поширення української мови та культури й серед неукраїнського населення [262, с. 1949].

У *«Словнику української мови»* (1970) поняття українізації тлумачиться як упровадження української культури, мови, звичаїв [261, с. 422].

М. Жовтобрюх в енциклопедії *«Українська мова»* (2000) характеризує українізацію як розширення суспільних функцій української мови, упровадження її в офіційний ужиток у політичній, громадській, державній

сферах, культурно-освітніх установах і організаціях у 20-х рр. на території УСРР та в місцях компактного проживання українців в інших республіках СРСР [195, с. 699–700].

В Енциклопедичному довіднику «Етнічність» (2012) українізація визначається як комплекс заходів, які здійснювалися в Україні в рамках державної політики (1920–1930 рр.) у галузі міжнародних відносин, спрямований на залучення кадрів корінної національності до управління державою та участі в громадському житті; переважного використання української мови у сфері освіти, культури, науки, а також поширення меж її застосування [260, с. 310].

В «Енциклопедії історії України» (2019) українізація визначається як політика РКП(б)-ВКП(б) в 1920–30-ті рр., спрямована на нейтралізацію національно-визвольних прагнень українського народу та зміцнення більшовицької влади в УСРР [165].

Більшість цих дефініцій об'єднує позиція, що невід'ємною сферою реалізації політики українізації було проведення освітньої політики та впровадження української мови в освітній процес. У дисертаційному дослідженні термін українізація використовується у значенні політики більшовицької влади 20–30-х рр. ХХ ст., яка була спрямована на впровадження української мови в усі сфери суспільного життя населення.

Система освіти. У «Сучасному психолого-педагогічному словнику» (2016) поняття трактується як сукупність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти, які згідно з Конституцією та іншими законами України здійснюють освіту і виховання громадян [257, с. 374].

У нашому дослідженні *систему освіти* трактуємо як систему навчальних і культурно-освітніх закладів, які здійснюють реалізацію рішень державних та партійних органів на теренах Сумщини в 1920-х рр.

Початкова освіта. В «Енциклопедії освіти» (2021) поняття визначається як перший ступінь загальної середньої освіти, метою якого є одержання учнями базових умінь і навичок загальнокультурного, загальнорозвивального характеру [244, с. 700].

У нашому дослідженні термін «*початкова освіта*» використовуємо при означенні початкових, елементарних, базових знань людини з читання та письма, які надавалися в закладах лікнепу на Сумщині в 1920-х рр.

Освіта для дорослих. В «Енциклопедії сучасної України» (2022) це поняття визначено як складова освітнього процесу, спрямована на реалізацію права кожної особи, яка досягла повноліття, на безперервне навчання з урахуванням її особистісних потреб, пріоритетів суспільного розвитку та потреб економіки [196].

У контексті нашої розвідки трактуємо *освіту для дорослих* як процес навчання дорослого населення віком від 15 років і старшого, які навчалися в мережі закладів лікнепу регіону в 1920-х рр.

Позашкільна освіта. Це поняття в Законі України «Про позашкільну освіту» визначається як сукупність знань, умінь і навичок, які здобувають вихованці, учні та слухачі в закладах позашкільної освіти, інших суб'єктах освітньої діяльності за програмами позашкільної освіти [148]. У дисертації під поняттям «позашкільна освіта» розуміємо навчання дорослих поза межами стандартного освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти.

Ліквідація неписьменності. Поняття трактується в «Енциклопедії сучасної України» (2016) як політично-освітня кампанія радянської влади, що впроваджувалася у 20–30-х рр. ХХ ст. [221]. У дисертації використовуємо поняття «ліквідація неписьменності» саме в такому формулюванні, лише з акцентуванням уваги на поліетнічному регіоні північно-східної України.

Грамотність. Поняття, рівноправне терміну «письменність», традиційно визначається саме як уміння читати та писати або вміння використовувати мову для того, щоб читати, писати чи розмовляти. Традиційно лексеми «грамотний» або «письменний» називають особу, яка вміє читати та

писати або лише читати будь-якою мовою. У свою чергу, *неграмотність* – це протилежне поняття до терміна «грамотність», тобто означає невміння читати та писати будь-якою мовою; *малограмотність* – це позначення елементарних, недосконалих умінь читання та письма будь-якою мовою.

Поняття «*грамотність*», «*неграмотність*» та «*малограмотність*» у дисертації використовуємо у їхньому прямому значенні.

Тлумачення описаних вище понять дає можливість сформулювати визначення поняття «система україномовної освіти для дорослих» у контексті нашого дослідження:

Система україномовної освіти для дорослих – це система шкільних та позашкільних закладів освіти з українською мовою навчання, створених у рамках радянської освітньої політики 1920-х – 1930-х рр. з метою подолання неграмотності, малограмотності серед дорослого населення, яке раніше не здобувало освіти.

Гносеологічною основою дослідження стали загальнонаукові, міждисциплінарні, спеціально-історичні методи, їх застосування сприяло цілеспрямованому вивченню та об'єктивному висвітленню історичних процесів в Україні.

До загальнонаукових методів відносимо аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, систематизацію, узагальнення. Найбільш часто під час проведення дослідження використовували методи *аналізу* і *синтезу*, зокрема під час вивчення окремих явищ, подій, чинників, що впливали на темпи освітньої політики в радянській Україні. Вагому роль відіграли методи *індукції* (перехід від одиничних фактів до загального) та *дедукції* (перехід від загального до окремого), що дозволили визначити ключові елементи освітньої політики комуністичної радянської влади на території країни та простежити впровадження її на регіональному рівні.

Метод *систематизації* дав можливість вивчити складові теми дослідження не ізольовано, як автономні одиниці, а саме як взаємодію і зв'язки різних компонентів одного цілого, тобто розглянути складові освітньої

політики дорослого населення в комплексі взаємодії влади, населення, громадських організацій, політичних інституцій. Завдяки методу *узагальнення* в логічній послідовності згруповано виявлений матеріал за проблематикою, сформульовано висновки до розділів і роботи в цілому.

Серед спеціально-історичних методів дослідження використовувалися історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, просопографічний та джерелознавчого аналізу. *Історико-порівняльний* метод дозволив з'ясувати спільні та відмінні аспекти фінансового, інституційного, методичного характеру, які відбувалися в процесі реалізації радянського проєкту ліквідації неписьменності на Сумщині та в інших округах України в 1920-х рр. *Проблемно-хронологічний* метод дозволив сформувати структуру роботи, скомпонувати зміст розділів та підрозділів, визначити ключові елементи дисертаційного дослідження, не порушуючи при цьому послідовності розгортання історичних подій.

Історико-генетичний метод уможливив аналіз реалізації проєкту україномовної освіти для дорослих на Сумщині та України в 1920-х рр. від задуму (праці теоретичного характеру про шкідливість для держави неписьменності серед дорослих) до його реалізації (розроблення нормативно-правової бази, інституційне становлення, розбудова освітньої мережі та системи її фінансування).

Методи *джерелознавчого аналізу* (критичний, аналітичний) дозволили виокремити *реальну джерельну базу*, яка акумулювала оптимальну інформацію про кампанію з ліквідації неписьменності на Сумщині та Україні в 1920-х рр. Також у роботі проведена аналітична та синтетична критика *реальної джерельної бази*, що уможливило реконструкцію рівня фінансового забезпечення та кількісних та якісних параметрів мережі закладів лікнепу, формування просопографічного портрету працівників закладів освіти для дорослих на Сумщині та ін. [198, с. 86–87, 120].

Просопографічний метод посідає чільне місце в дисертаційному дослідженні. Завдяки застосуванню цього методу вдалося створити

колективну біографію, соціальний портрет учителя початкової освіти для дорослих Сумщини 20-х рр. ХХ ст. Суть методу полягає в конструюванні колективного портрету на основі аналізу життєвих сюжетів певної кількості осіб [169, с. 41]. Такий спосіб дослідження вимагає опрацювання матеріалів особового походження, зокрема особових справ, які фіксують анкетні дані, містять багато поточної різномірної інформації, такої як стать, дата народження, вік, національність, соціальне походження, сімейний стан, рівень освіченості, зарплата, кар'єрне зростання, проживання, політичні уподобання [234, с. 138].

Поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-історичних методів дозволило досягти поставленої мети дослідження, реалізувати окреслені завдання та сформувані аргументовані висновки.

У дисертації системно використовувалися загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, всебічності.

Використання принципу *історизму* вможливило здійснення детального аналізу впливу ідеологічного, національного, політичного чинників на реалізацію політики з ліквідації неписьменності на Сумщині та УСРР у 20-х рр. ХХ ст. Також використання цього принципу дозволяє нам з'ясувати, що освітня політика з ліквідації неписьменності радянського періоду на Сумщині хоча й перегукується, але істотно відрізняється від попередніх подібних проєктів доби імперії та Української революції.

Також у роботі використано принцип *об'єктивності*, який реалізується через намагання мінімізувати вплив ідеологічних уподобань 1990-х – 2000-х рр. на характер висвітлення дослідницької проблеми, її історіографію. Також реалізація цього принципу забезпечувалася й через використання репрезентативної джерельної бази (матеріали періодики, діловодства, що зберігаються в Державному архіві Сумської області (м. Суми), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ)), що дозволило комплексно проаналізувати особливості реалізації політики з

ліквідації неписьменності серед дорослого населення Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

Принцип усебічності дозволив проаналізувати політику ліквідації неписьменності серед дорослого населення регіону із урахуванням багатьох чинників, а не одного фактору реалізації освітньої політики комуністичним керівництвом у регіоні. Також, характеризуючи кампанію лікнепу, ми намагалися відобразити всі її складові: організаційну, кадрову, методичну, фінансову.

Методи та принципи, використані в процесі дослідження, сприяли аналізу, систематизації та формулюванню загальних висновків щодо створення системи україномовної освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст. на території Сумщини.

Висновки до розділу 1

Огляд наукового доробку українських учених щодо вивчення питання україномовної освіти для дорослих 20-х рр. ХХ ст. засвідчив, що в історіографії проблеми доцільно виокремити три періоди: 1) перша половина 1920-х – 1953 рр., 2) 1954–1991 рр., 3) 1992 рр. – сьогодення. Наукове осмислення історіографії дає можливість зрозуміти, що в кожен з означених періодів тема була в полі зору дослідників, які проаналізували та систематизували багатий фактичний матеріал, узагальнили різнопланові аспекти радянської освітньої політики стосовно дорослих, увели до наукового обігу широкий масив джерел. Утім питання україномовної освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст. на території Сумщини не розкрито з належною повнотою і цілісністю, а представлено описово та фрагментарно. Пропоноване дисертаційне дослідження є першою спробою комплексного розкриття проблеми в регіональному аспекті.

Дисертаційне дослідження базується на архівних документах ДАСО, м. Суми та ЦДАВОУ, м. Київ. Фонди радянських освітніх інституцій, установ, громадських об'єднань 20-х рр. на території Сумщини репрезентують

публічно-правові акти, діловодну документацію, що дозволило комплексно розкрити становлення системи україномовної освіти для дорослих у регіоні. Використання в роботі статистичних матеріалів центрального та регіонального рівнів, відомостей преси дозволило реконструювати розбудову мережі закладів освіти для дорослих, стан фінансування лікпунктів, вивчити сприйняття населенням освітньої політики радянської влади.

Методологія дослідження включає три складові: поняттєво-термінологічний апарат, принципи дослідження та методи пізнання. У розділі проаналізовано змістове наповнення ключових термінів, на основі характеристики окреслених визначень сформульовано поняття «система україномовної освіти для дорослих» – система україномовних шкільних та позашкільних закладів освіти, створених у рамках радянської освітньої політики 1920-х – 1930-х рр. з метою подолання неграмотності, малограмотності серед дорослого населення, яке раніше не здобувало освіти. Гносеологічною основою дослідження є загальнонаукові, міждисциплінарні, спеціально-історичні методи, що сприяло цілеспрямованому вивченню та об'єктивному висвітленню історичних процесів в Україні. Реконструкція становлення україномовної освіти для дорослих на Сумщині здійсненна з урахуванням принципів історизму, об'єктивності та всебічності.

У процесі дослідження створена джерельна база та використання широкого методологічного інструментарію дозволили проаналізувати процес створення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ НА ТЕРИТОРІЇ СУМЩИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.

2.1. Некомуністичні проєкти україномовної початкової освіти для дорослих на Сумщині (початок ХХ ст. – 1923 р.)

Освіта для дорослих визнана одним з найважливіших засобів соціального та людського розвитку. Вона покликана створити умови для постійного самовдосконалення та розширення можливостей навчання людини впродовж всього життя. І, звичайно, освіта повинна забезпечувати знання та вміння, необхідні для активного творчого та громадського життя особистості. Кожне суспільство та історична епоха мають свій рівень розвитку освіти. Оскільки освіта є однією з найважливіших сфер впливу на суспільство, зміни в ній відбуваються найповільніше. Проте її вплив на сферу цінностей, духовності, свідомості та моралі є суттєвим для майбутнього розвитку нації [166, с. 7; 236, с. 17].

Освіта для дорослих може стати інструментом політичного та ідеологічного впливу на населення, що і відбувалося у 20-х рр. ХХ ст. в Україні. Утім радянська влада не була першою в питаннях українізації та поширення освіти на теренах України у ХХ ст. Тому важливим буде звернутися до передісторії розбудови україномовної освіти для дорослих на Сумщині.

Передумовами до впровадження початкової освіти для дорослих та поступової українізації цієї системи на Сумщині стала активна робота некомуністичної влади, Української Народної Республіки, Української Держави, діяльності «Просвіти» та недільних шкіл, що проводили перші спроби навчання дорослих від початку ХХ ст. до 1923 р. Є підстави стверджувати, що на теренах сучасної Сумщини українізація в закладах освіти почалася набагато раніше за офіційно проголошену кампанію РРФСР та навіть

ще до 1917 р. і українізаторської діяльності Центральної Ради. Принаймні були спроби такої українізації. У ДАСО наявні документи, які відображають спробу місцевої інтелігенції запровадити українську мову в освітній процес ще на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. територія нинішньої Сумщини належала до Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній. Лівобережна Україна та Слобожанщина істотно відрізнялися від інших регіонів підросійської України, оскільки в другій половині ХІХ ст. в них функціонували важливі осередки народників, що пропагували ідею розбудови україномовної освіти [177, с. 7]. В останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. багато земств в Україні приймали рішення про введення до навчальних планів народних шкіл української мови [249, с. 431]. Земства Чернігівської губернії не стали винятком.

У фондах ДАСО зберігається «Доповідь члена Конотопського місцевого комітету М. Барана-Ходоровського в Комісію з народної освіти міста Конотоп з приводу допущення малоросійської мови в народну школу», датована 12 листопада 1902 р. (додаток В). Суть цієї доповіді полягає в доведенні до членів комісії важливості використання української мови в освітньому процесі [47, арк. 1–9].

Вважаємо за потрібне зупинитися на аналізі цього документа. Для визначення мети функціонування установи та сфери діяльності осіб, прізвища яких згадано в документі, ми проаналізували декілька адрес-календарів Чернігівської губернії [116–119]. Адрес-календар – це офіційний довідник, який видавався як централізовано, так і в губерніях та областях Російської імперії. У цих виданнях опубліковані важливі відомості про кадрове забезпечення регіональних органів адміністративного управління, юстиції, освіти, статистичні дані про розвиток губернії та повіту, демографічну ситуацію тощо.

У заголовку опрацьованого нами документа зазначено, що це доповідь члена Конотопського місцевого комітету М. Барана-Ходоровського, яка направлена в Комісію з народної освіти Конотопського місцевого комітету. В

адрес-календарях того періоду немає інформації про таку комісію. Проте відомо, що від 22 січня 1902 р. почала діяти так звана Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, метою якої було з'ясування потреб сільськогосподарської промисловості й пропозиція щодо заходів, спрямованих на користь цієї промисловості та пов'язаних з нею галузей народної праці [230]. Окрім цього, Особлива нарада подала запит до місцевих комітетів на висунення пропозицій до влади з різних питань, у тому числі й просвітницьких. Для вирішення цієї мети у всіх губерніях імперії були утворені місцеві комітети з потреб сільськогосподарської промисловості, тож є всі підстави вважати, що зазначений у документі комітет і є цією установою.

Пріоритетним для вивчення став адрес-календар на 1902 р. – рік створення документа. Адреси-календарі видавалися щорічно та репрезентували статистичну інформацію за рік, що передував року виходу календаря. Так, календар за 1902 р. відображав статистичну інформацію, яка збиралася статистами в другій половині 1901 р. Проте ми проаналізували й календарі наступного року – посади у вищезазначених осіб не змінилися. Тож, провівши аналіз адрес-календарів Чернігівської губернії за 1900–1903 рр. та 1911 р., ми встановили, що Микола Іванович Баран-Ходоровський працював агентом зі страхування майна від земства [116, с. 75], а згідно з працями місцевих комітетів був секретарем Конотопського повітового комітету [150, с. 225], членом економічно-фінансової комісії [150, с. 221], входив до складу деяких комісій як секретар [150, с. 225, 238] та відповідно до архівної справи був членом комісії з народної освіти [47, арк. 1].

З аналізу документа видно, що у своїй доповіді М. Баран-Ходоровський звертає увагу на попередні засідання комісії з народної освіти (далі – комісія), під час яких наголошувалось на необхідності повсюдного відкриття народних шкіл та загальнодоступності народної освіти [47, арк. 1]. Доповідач також вказував, що комісія визнала недостатнім наявний курс навчання в народних школах та наполягала на подовженні цього терміну. М. Баран-Ходоровський у своїй доповіді зазначав, що трирічний курс навчання з фактичним терміном

освіти в 15 місяців вважається недостатнім у тих школах Російської імперії, де навчання ведеться рідною для учнів мовою. Тим самим М. Баран-Ходоровський ставив питання про те, чи буде достатнім збільшення на рік терміну навчання, оскільки більшість відведеного на навчання в початкових школах України (у документі Малоросії) часу витрачається тільки на те, щоб учні опанували звуки та правила чужого для них мовлення [47, арк. 2]. Утім варто зазначити, що, аргументуючи доцільність навчання рідною мовою, М. Баран-Ходоровський робив це не без ідеологічних міркувань: «Наша школа в сучасному її становищі, позбавляючи наш народ звуків їх рідної мови, неспроможна навчити нею і літературній великоруській мові» [47, арк. 2].

З тексту документа можемо зробити висновок про гарну підготовку доповідача до виступу. М. Баран-Ходоровський зазначає, що питання того, якою ж мовою має вестись навчання на початковому його етапі, є досить повно розробленим у літературі. Він указує, що педагоги всіх країн визнають, що цією мовою має бути «мова, якою мати вчила свою дитину розмовляти» [47, арк. 2].

М. Баран-Ходоровський вважає, що народна освіта не має складатися лише з механічного засвоєння слів чужої мови, яка швидко забувається населенням. На його думку, народна школа має дати населенню засоби для розвитку духовності людини. А для цього необхідно полегшити для населення всі способи засвоєння знань, необхідно, щоб народ у школах зустрів «рідну йому малоруську мову», треба дати народові книгу цією мовою, «допустити» цю книгу в народні бібліотеки та читальні [47, арк. 2].

Доповідач також наводить докази, що подібні питання ставилися на порядок денний в інших губерніях. Зокрема, клопотання про допущення «малоросійської» мови в народну школу, про необхідність видання книг науково-популярного змісту цією мовою, про допущення цих книг у народний обіг, про дозвіл видавати періодичні видання тією ж мовою, про усунення всіх перешкод до поширення української книги серед українського народу (саме так і зазначено у тексті доповіді) і взагалі про реалізацію первинної освіти на

місцевих нарадчих представили такі губернські земські зібрання: Херсонське – у 1881 р., Полтавське – у 1901 р., Чернігівське – двічі у 1881 та 1900 рр., Єлисаветградське повітове земське зібрання – у 1885 р., Чернігівське повітове – у 1881 р., Борзнянське повітове – у 1896 р. Полтавські кустарний та медичний з'їзди подавали клопотання з приводу цього в 1901 р., Всеросійський агрономічний з'їзд – також у 1901 р., Всеросійський кустарний з'їзд – у 1902 р. Київське і Харківське товариства грамотності також подавали свої клопотання. І, як зазначає М. Баран-Ходоровський, Новомосковський комітет Катеринославської губернії з потреб сільськогосподарської промисловості також висловився за бажаність допущення початкової шкільної освіти і періодичних видань народною мовою [47, арк. 3].

Доповідач завершив свій виступ словами сподівання, що комісія з народної освіти висуне до Конотопського місцевого комітету прохання про порушення такого ж клопотання [47, арк. 3]. Окрім доповіді, у цій архівній справі міститься також виписка з журналу засідання комісії з народної освіти Конотопського місцевого комітету від 12 листопада 1902 р. (додаток Г). У цьому документі перераховані особи, присутні на засіданні, та зазначено про їхню реакцію на доповідь М. Барана-Ходоровського. Зокрема, головував на засіданні П. Кандиба, який повністю підтримав доповідача.

Встановлено, що П. Кандиба був головою земської управи Конотопського повіту, губернським секретарем [117, с. 90], членом училищної ради від земства [117, с. 93] та казначеєм місцевого комітету Товариства Червоного Хреста [117, с. 94]. Можливо, саме через те, що П. Кандиба займався питаннями освіти та був членом училищної ради, він і підтримав доповідь М. Барана-Ходоровського. Зокрема, у виписці вказується, що П. Кандиба, визнаючи беззаперечну необхідність вивчення в школі «літературної великоруської мови», водночас наголошує, що рідна мова для народу – це його душа. Позбавляти народ такого могутнього засобу духовного розвитку, як докладне знання, розуміння рідної мови, не можна [47, арк. 5]. У виписці згадано, що немає ніяких підстав уважати, що «малоруська мова, якою

розмовляє 30 мільйонів осіб, приречена на смерть» [47, арк. 5]. Саме тому, на думку П. Кандиби, необхідно не тільки допустити «малоруську» мову в школи, але і ознайомлювати в цій школі учнів з літературними творами, написаними рідною для народу мовою [47, арк. 5].

З положеннями П. Кандиби і доповідача категорично не погодився О. Рачинський, який теж був членом училищної ради від земства [117, с. 93], а також головою Конотопського місцевого повітового комітету [150, с. 209]. У виписці із засідання зазначено, як О. Рачинський обґрунтовує свої думки. Він вказує, що в цей час усе спілкування в школі поневолі відбувається «малоруською» мовою, а це не є правильним. О. Рачинський не може погодитись із доповідачем у тому, що вивчення літературної мови, навіть чужої, може якимось чином затримати духовний розвиток тих, хто навчається. О. Рачинський зауважує, що пропозиції П. Кандиби з приводу введення творів українською мовою до шкіл загрожують зниженню знань літературної мови, а «малоруська» література настільки мізерна, що не може замінити для народу російську літературу [47, арк. 5].

Ми спробували з'ясувати, чому О. Рачинський пішов проти думок доповідача та голови земської управи. Так, в адрес-календарі за 1904 р. (написаний у 1903 р.) О. Рачинський зазначений як Конотопський повітовий предводитель дворянства [118, с. 96], у 1911 р. його обрали Чернігівським губернським предводителем дворянства [119, с. 9]. Тож неважко зараз зрозуміти мотиви цієї особи: О. Рачинський ризикував посадою. В історії Чернігівської губернії є випадок, коли на посаду губернського предводителя дворянства не було обрано О. Муханова через його ліберальну позицію при вирішенні в губернському зібранні питання щодо навчання дітей у народних школах українською мовою [263, с. 313].

До думок О. Рачинського приєднався й І. Іващенко, який зазначає, що вчителі не знають «малоросійської» мови, а учні неспроможні самі її вивчити [47, арк. 5]. Інформація про постать І. Іващенко в документах відсутня. У працях місцевих комітетів прізвище та ініціали цієї особи

вказуються, але також немає ніякої розшифровки, відомо лише, що під час деяких засідань Конотопського повітового комітету І. Іващенко був секретарем [146, с. 225].

Присутній на засіданні комісії С. Тарновський вказав, що «малоруська» література занадто бідна для того, щоб її вивчати. Тому необхідно спочатку створити цю літературу, а потім вже пропонувати до вивчення і порушувати такі клопотання [47, арк. 5]. С. Тарновський був земським начальником 4-ї дільниці Конотопського повіту, про що зазначається в адрес-календарі на 1902 р. [117, с. 88]. С. Тарновський також не погодився з доповідачем та П. Кандибою, скоріше за все через ризик втратити посаду. Вищенаведена подія з необранням О. Муханова є яскравим прикладом того, що влада була невдоволена людьми, які підтримували українське питання.

На засіданні комісії був присутній І. Занкевич, який був земським начальником 3-ї дільниці [117, с. 88]. На відміну від С. Тарновського, І. Занкевич всіляко підтримував позицію доповідача, зокрема наголошував на тому, що учні повинні розуміти всі слова, які їм викладають, граматику має бути рідною мовою, щоб навчальні посібники були доступні розумінню учнів. Також з приводу думок О. Рачинського та С. Тарновського він наводив аргументи, що в середній та вищій «школі Галіції навчання проводиться малоросійською мовою» [47, арк. 5 зв.].

Після завершення дебатів з приводу доповіді М. Барана-Ходоровського всі пропозиції доповідача були поставлені на голосування. Пропозиції були не підтримані більшістю: 6 проти, 2 голоси за [47, арк. 6]. З приводу питання, що порушив П. Кандиба щодо необхідності вивчення «малоросійської» літератури в народній школі, голоси розподілилися навпіл, до того ж голова комітету підтримав цю пропозицію [47, арк. 6].

Як вже зазначалося, комісія з народної освіти Конотопського місцевого комітету співпрацювала з особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості Російської імперії. Нарада не закінчила свою роботу й указом Миколи II від 30 березня (12 квітня) 1905 р. була розпущена. Проте до

завершення роботи наради представлені місцевими комітетами праці були видані в 58 томах, напрацювання місцевих комітетів різних повітів Чернігівської губернії за 1902–1903 рр. були також зібрані та видані у 57 томі [150].

У цьому зібранні подано декілька доповідей М. Барана-Ходоровського з різних питань на галузеві комісії, у тому числі з питань освіти, проте доповідь, яку ми розглядаємо, відсутня. Можна припустити, що через неоднозначність результатів та загальну ситуацію зі ставленням влади до української мови доповідь та інші пропозиції не були відібрані до подання в особливу нараду та публікації в зібранні. У працях подається доповідь П. Кандиби з питань народної освіти, але там відсутні навіть натяки на українізацію школи [150, с. 234–248].

Підсумовуючи, можемо сказати, що місцева влада Конотопської округи у своїй більшості виступала за введення навчання українською мовою в народних школах ще за часів імперського панування в 1902 р.

У революційні 1905–1907 рр. та в добу консервативного курсу П. Столипіна ідея українізації школи не була відкинута й знаходила підтримку серед інтелігенції Сумщини. Так, у лютому 1907 р. 36 вихованців Глухівського учительського інституту подали керівництву навчального закладу звернення про необхідність запровадження в навчальному процесі української літератури та історії. У 1908 та 1909 рр. це прохання в стінах навчального закладу було повторено. Доцільно зазначити, що учительський інститут готував учителів для міських училищ. Зрозуміло, що вихованці інституту, частина яких була пов'язана з «Просвітою», вимагали введення в освітній процес українознавчих студій, щоб викладати відповідні предмети в міських школах підросійської України [209, с. 275; 258, с. 40]. На жаль, вимоги української інтелігенції на регіональному та загальноукраїнському рівнях були проігноровані та освітній процес у закладах початкової, середньої та вищої освіти проводився російською мовою.

Доречно зауважити, що перед революційними подіями 1917 р. українська мова системно витіснялася з публічного використання. Ситуація істотно змінюється з лібералізацією та демократизацією політичного, освітнього життя в підросійській Україні: виникають сприятливі умови для українізації школи [249, с. 467].

23 лютого 1917 р. в Петрограді розпочалися стихійні виступи робітників з вимогою припинити війну, послабити інфляцію тощо, які переросли в загальнодержавний страйк та повстання. 28 лютого тимчасовий комітет Державної думи оголосив про створення Тимчасового уряду. На фоні революційного піднесення Микола II відмовився від престолу. Події в столиці активізували політичне життя в регіонах, й українська інтелігенція на початку березня 1917 р. утворює Українську Центральну Раду [156].

Українська Центральна Рада в резолюції від 22 квітня 1917 р. визначила свою місію в проведенні українізації в усіх сферах життя в Україні. Це передбачало широкомасштабний процес національного, політичного, державотворчого, соціально-економічного та духовного розвитку українського народу. До навчальних планів шкіл, учительських інститутів (у тому числі й Глухівського) почали вводити українознавчі дисципліни: історію України, українську мову, літературу, право, географію, етнографію [235, с. 113; 226, с. 199; 264, с. 313, 326; 214, с. 38].

У сумських газетах «Луч» та «Сумской вестник» публікувалися замітки про те, як нову владу та її політику зустрічають жителі краю. У газеті «Земские Известия» повідомлялось про відкриття «Просвітою» у Верхній Сироватці української гімназії з першими трьома класами. З березня 1917 р. на Роменщині працював Г. Ващенко, комісар Центральної Ради з освіти, Романівському парафіяльному училищу в Ромнах присвоїли ім'я Т. Шевченка [265, с. 9].

Утім початок збройного протистояння з російськими більшовиками в грудні 1917 р. – лютому 1918 р. призвів до фактичного припинення процесу українізації. Лише з відновленням влади Української Центральної Ради за

допомогою німецьких та австрійських військ вдалося повернутися до попередньої освітньої політики. Варто зазначити, що навіть державний переворот від 29 квітня 1918 р. та проголошення Української Держави не тільки не зупинили процес українізації, а й надали йому нової якості. Також був прийнятий закон, який передбачав обов'язкове вивчення та використання української мови, при Харківському, Одеському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті відкривають кафедри українознавства, українські гімназії (було також українізовано Глухівську чоловічу гімназію), науковці отримали можливість захищати дисертації українською мовою [271, с. 272; 238; 214, с. 38].

Створена в листопаді 1918 р. Директорія та відновлена нею наприкінці цього ж року УНР визнали українізацію одним з основних напрямів розвитку. Проте історичні умови, зокрема виснажливе збройне протистояння з російським радянським та білим рухами, польськими військовими формуваннями, напружені, антагоністичні відносини з країнами Антанти, ускладнювали впровадження в життя відповідних заходів. Створення Директорії та її основний курс діяльності об'єктивно свідчили про намагання відновити процес українізації, який розпочався в березні 1917 р. Українська мова була проголошена державною 1 січня 1919 р., «обов'язковою до вжитку в армії, флоті і всіх урядових та загальних громадських публічно-правних установах» [270, с. 117; 272].

Одночасно з діяльністю українських урядів українізацією та освітою дорослих займалася і «Просвіта». У 1905–1907 рр. на теренах підросійської України масово починають створюватися культурно-освітні громадські установи «Просвіти», яких станом на 1908 р. діяло вже 14 з філіями. На жаль, через системні утиски царського уряду, проблеми з фінансуванням аполітичний просвітницький рух був фактично паралізований станом на 1914 р. [258, с. 6].

Просвітницький рух на теренах Сумщини вперше проявив себе в революційні 1905–1907 рр., коли частина інтелігенції Конотопа, Глухова,

Кролевця стає членами Чернігівської «Просвіти». 1910 р. у с. Підлипне Конотопського повіту діяв гурток, члени якого назвали його «Просвітою» [258, с. 7].

Революція 1917 р. піднесла на новий рівень процеси національного самоусвідомлення серед українців на Сумщині. Організації «Просвіти» відігравали ключову роль у просуванні української ідеї серед населення регіону. Після створення Української Центральної Ради 3–4 березня 1917 р. на території Сумщини виникає все більше осередків товариства «Просвіта»: Миропілля, Лебедин, Суми, Охтирка, Шостка, Ромни, Конотоп. Ці осередки підтримували новий уряд та по суті були осередками Центральної Ради в регіоні [258, с. 8–9]. Під час урочистих відкриттів осередків відбувався збір коштів на потреби «Просвіти», зокрема шляхом продажу в Лебедині газети «Рідне слово» [258, с. 46], книг у Сумах [258, с. 47].

Осередки «Просвіти» брали активну участь у кампаніях з дерусифікації на території Сумщини в 1917–1918 рр. Вони були задіяні в процесі українізації освітнього процесу в початкових та середніх школах, а також в управлінському апараті. Осередки «Просвіти» організовували курси з українознавства та української мови для державних службовців. Наприклад, у Лебедині із серпня 1918 р. працювали тритижневі курси з української мови [258, с. 2].

Осередки «Просвіти» для роботи потребували матеріалів, яких, на жаль, була недостатня кількість. У Самотоївській «Просвіті» Охтирського повіту не вистачало інструкторів з українізації та книг і підручників українською мовою, які поширювалися по бібліотеках, вечірніх курсах, недільних школах. У «Просвіті» слободи Червлене Лебединського повіту була значна потреба в книжках, газетах та журналах [258, с. 2].

Осередки «Просвіти» приділяли основну увагу роботі в українських селах, осередків товариства була значна кількість. Одним з основних їхніх завдань була боротьба з неписьменністю. Деякі із цих товариств виконували цю місію аж до 1922 р. Сільські осередки взялися за це завдання рішуче.

Наприклад, до грудня 1917 р. лише в Роменському повіті було створено 30 недільних шкіл для дорослих. Більше того, у багатьох товариствах діяли школи грамоти та загальноосвітні курси з навчання грамоти як дітей, так і дорослих. У таких школах надавали початкові знання рідною для селян українською мовою [258, с. 14].

У межах діяльності осередків «Просвіти» на Сумщині в м. Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту в 1918 р. відкрито дев'ятимісячні курси лікнепу, у 1919 р. – школу для дорослих [199, с. 528], у с. Юнаківка Сумського повіту 1920 р. відкрито школу грамотності [199, с. 560], у с. Шалигине Путивльського повіту в березні 1921 р. – три школи лікнепу та гуртки лікнепу [199, с. 234].

Восени 1919 р. осередки «Просвіти» припинили свою роботу через захоплення території Сумщини денікінськими військами. Після встановлення радянської влади наприкінці 1919 р. деякі з осередків знову починають працювати. Кінець 1919 р. – першу половину 1920 р. можна назвати періодом вимушеного співіснування між більшовицькою владою та осередками «Просвіти». Більшовики стосовно «Просвіти» здійснювали власну політику, яка йшла трьома різними шляхами: завоювання наявних осередків та відкриття нових, перетворення осередків з громадських організацій на мережу державних установ культури та освіти, закриття шляхом перетворення на «хати-читальні» та сільбуду [258, с. 25].

З початком активної діяльності радянської влади під впливом більшовиків «Просвіти» були змушені призупинити роботу через сильний партійний контроль осередків, чистки членів організації. З 1922 р. більшість осередків була перетворена на хати-читальні та селянські будинки. Остаточно осередки «Просвіти» на Сумщині припиняють свою діяльність у 1923 р. [258, с. 30, 33]. Тож після початку радянської українізації осередки «Просвіти» не брали участі в цьому процесі.

2.2. Організаційні аспекти радянського проєкту україномовної освіти для дорослих на Сумщині (1919 – 1930 рр.)

Нові методи управління державою з'явилися з більшовицькою окупацією українських земель, створенням Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) у 1919 р., остаточною поразкою національно-визвольних змагань та створенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у грудні 1922 р. Керівництво в УСРР отримала Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У), яка виконувала всі вказівки РКП(б).

Зі створенням СРСР змінилися умови розвитку культури у всіх республіках. Поступово почалася так звана «культурна революція», головними завданнями якої були: ліквідація неписьменності, створення системи народної освіти, формування кадрів нової інтелігенції, перетворення літератури, мистецтва та гуманітарних наук на дієвий інструмент ідеологічного впливу на маси, а також використання наукових досягнень для соціалістичного будівництва [236, с. 15; 213]. Ці процеси планувалося втілити в короткий термін.

Освіта дорослого населення у 20-х рр. ХХ ст. стала важливою складовою культурної революції та проводилася в рамках кампанії з ліквідації неписьменності. Зауважимо, що в межах нашого дослідження поняття «освіта для дорослих» визначається саме в значенні початкової, елементарної освіти дорослого населення, яке раніше не вчилася грамоти.

Тогочасна влада СРСР приділяла багато часу саме питанням освіти всіх рівнів, оскільки з приходом до влади більшовиків необхідно було поширити серед населення свою ідеологію. І найпростіше та найшвидше зробити це можна було через освітній процес. Але правляча верхівка зіштовхнулася з перешкодами, основною з яких була неграмотність значної частини населення [203, с. 97]. Як уже зазначалося, проблема неписьменності була наслідком політики Російської імперії, у якій не приділяли достатньої уваги освіті дорослого населення.

Звернемося до статистичних даних Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р., результати якого представлені в таблиці 1.1. Бачимо, що в 9 українських губерніях, які входили до складу Російської імперії, проживало 23 430 407 осіб населення (11 780 525 чоловіків, 11 649 882 жінки), з них грамотними були 19,2 % населення – 4 502 852 особи (3 368 773 чоловіка, 1 134 079 жінок) [134, с. 43].

Таблиця 1.1

Чисельність населення українських губерній

за статтю та грамотністю

(за результатами Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 р.) [134, с. 43; 236, с. 16]

Губернія	Населення			З них грамотних		
	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом
Волинська	1 502 803	1 486 679	2 989 482	366 599	146 313	512 912
Катеринославська	1 091 715	1 021 959	2 113 674	344 147	110 137	454 284
Київська	1 767 288	1 791 941	3 559 229	486 105	159 166	645 271
Подільська	1 505 940	1 512 359	3 018 299	358 998	109 771	468 769
Полтавська	1 376 539	1 401 612	2 778 151	382 570	88 443	471 013
Таврійська	762 804	684 986	1 447 790	281 576	122 266	403 842
Харківська	1 253 759	1 238 557	2 492 316	325 460	94 404	419 864
Херсонська	1 400 981	1 332 631	2 733 612	490 475	217 525	708 000
Чернігівська	1 118 696	1 179 158	2 297 854	332 843	86 054	418 897
УСЬОГО	11 780 525	11 649 882	23 430 407	3 368 773	1 134 079	4 502 852

У 1920 р. було проведено Другий всезагальний перепис населення Росії. Згідно з його даними на українських землях на 1000 осіб тільки 317 були писемними [203, с. 97]. Станом на 1923 р. в Україні кількість неписьменних серед жителів віком 8–50 років було близько 12 млн, а серед працездатного населення віком 18–35 років – 4,1 млн, що становило 64 % від загальної кількості працездатного населення України [203, с. 97].

Документи першої половини 1920-х рр. містять різні дані щодо кількості неграмотного населення, що пов'язано з методикою підрахунку цієї групи населення, зокрема з використанням різних вікових рамок, територіальних змін та виділенням різних соціальних груп. Згідно з переписом 1926 р. загальна кількість неграмотного населення в УСРР становила 15 995 042 осіб [155, с. 84].

У 1926 р. територія нинішньої Сумської області належала до складу Глухівської, Конотопської, Сумської, Роменської округ. За результатами Всесоюзного перепису населення 1926 р., наведеними у таблиці 2.2, загальна чисельність населення округ становила 2 439 053 особи, грамотними були 1 074 964 особи, відповідно, неграмотними – 1 364 089 осіб. Загальне середнє значення грамотності становило 44 %. Найбільший відсоток грамотного населення серед округ був у Конотопській (46,1 % осіб), найменший – у Сумській (42,0 % осіб) округах. Сумська округа була другою після Конотопської за кількістю осіб, що були грамотними: 290 425 осіб Сумська, 304 052 особи Роменська. Якщо брати до уваги саме кількість грамотного населення, то найбільше грамотних – 304 052 особи – проживало на території Конотопської округи, найменше – 236 196 осіб – Роменської [102, с. 96, 99].

Таблиця 1.2

Чисельність населення українських округ, до яких належала територія Сумської області, за статтю та грамотністю за результатами Всесоюзного перепису 1926 р. [102, с. 96, 99]

Округа	Чоловіки			Жінки			Разом		
	Усього	Грамотних		Усього	Грамотних		Усього	Грамотних	
		Осіб	%		Осіб	%		Осіб	%
Глухівська	265 232	160 109	60,4	268 661	84 182	29,4	551 893	244 291	44,3
Конотопська	320 247	196 091	61,2	339 882	107 961	31,8	660 129	304 052	46,1
Роменська	260 978	153 643	58,9	275 327	82 553	30,0	536 305	236 196	44,0
Сумська	336 871	189 611	56,3	358 855	100 814	28,5	690 726	290 425	42,0
Усього	918 096	699 454	59,2	634 182	267 549	29,9	2439053	1074964	44,0

Простежити темпи збільшення грамотного населення можемо на прикладі Сумської округи. Так, у статистичному довіднику Сумської округи [115] за 1928 р. опубліковано дані щодо перепису населення попередніх років, є там інформація і стосовно грамотності. Згідно зі статистикою по округі за переписом 1897 р. були письменними 30,4 % чоловіків, 4,8 % жінок. За переписом 1920 р. – 51,2 % чоловіків, 22,3 % жінок [115, с. 9]. Відповідно до статистики за результатами Всесоюзного перепису населення 1926 р. по Сумській округі були письменними 56,3 % чоловіків, 28,5 % жінок [102, с. 99].

Проблема грамотності народу тісно пов'язана з урбанізацією. У той час, щоб бути міським жителем, потрібно було мати відповідний рівень грамотності, оскільки працювали переважно на заводах та фабриках [229, с. 168]. Натомість життя в селі не вимагало щоденного застосування навичок письма й читання. Увесь необхідний сільським жителям досвід передавався усно від покоління до покоління. Отже, жителі сільської місцевості мали вищі показники неграмотності [229, с. 168; 166, с. 12].

Ситуація була складною, зокрема, й через те, що під впливом політики царизму, соціального та національного утисків більшість українських міст була русифікована, тоді як село зберігало свої національні традиції, культуру і мову. Це ускладнювало розроблення правильної національної та національно-культурної політики комуністичної партії, яка за своєю сутністю була партією робітничого класу, її соціальною базою були переважно міські жителі. Проте, незважаючи на значну кількість робітничого класу в Україні, республіка залишалася переважно селянською як мінімум на 85 % [184, с. 250]. Без залучення на свій бік величезних мас сільського населення, а також національної інтелігенції було складно розраховувати на успіхи в соціалістичному будівництві.

Тож головна причина запровадження кампанії з ліквідації неписьменності ідеологічна – потреба в грамотному населенні, яке могло б сприйняти політичну доктрину партії. Перед керівництвом держави стояло

завдання здійснити соціальні зміни відповідно до комуністичних ідей. Радянська влада зосереджувалась на політичній освіті, яка разом із засобами масової інформації допомагала впливати на дорослу аудиторію. Партійно-державний характер ідеологічного життя відрізняв СРСР від інших країн, і це сприяло впровадженню соціалістичних ідей.

Народний комісаріат освіти УСРР щодо дорослого населення мав виконати одне завдання, що полягало в політичній освіті, вихованні громадян УСРР у дусі комунізму, всебічній самоосвіті населення та втягненні людей в активне радянське будівництво [166, с. 70]. Ліквідація неписьменності базувалася на педагогічній доктрині більшовиків, яка, у свою чергу, визначалася політичною метою створення суспільства нового типу на базі освіченого робітничо-селянського населення зі сталою соціалістичною свідомістю [215, с. 65].

У радянській державі ліквідація неписьменності вважалася необхідною передумовою засвоєння культури та знань, необхідних робітничому класу для будівництва соціалістичного суспільства. В. Ленін пояснював, що переважну більшість державних адміністративних функцій може виконувати будь-яка грамотна людина, при цьому загальна грамотність є основною передумовою для робітничої держави. Після Жовтневої революції він підкреслював, що «неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку необхідно навчити алфавіту, бо без грамоти існують лише казки та забобони, але не політика» [121, с. 334; 203, с. 98].

Ідеологи кампанії з ліквідації неписьменності сформулювали свої завдання широко і всеохоплююче. Вони вважали, що лише чітка настанова всередині партії про те, що культурна революція є справжньою революцією і першочерговим масовим рухом, дозволить владі по-революційному привести в рух усю радянську громадськість. Тільки за таких умов влада змогла перетворити ліквідацію неписьменності на ключовий етап культурної революції. Особливістю комуністичного підходу було не просте поєднання

освіти з вирішенням ідеологічних і виховних завдань, а те, що це робилось абсолютно відкрито і з повним усвідомленням [236, с. 17].

Іншою причиною початку боротьби з неписьменністю населення стало перешкоджання неосвічених народних мас економічному розвитку. Прискорений розвиток економіки та промисловості, оновлення форм і методів господарювання, зростання рівня матеріального виробництва потребувало чимдалі більше кваліфікованих робітників, спеціалістів та людей, які вміють читати та писати. Переваги грамотного робітника порівняно з неграмотним були значними: грамотні працівники сміливіші та кмітливіші, вони працюють розумніше, охайніше та більш акуратно, виробляють більше, швидше засвоюють нові робочі методи, підходять до своєї роботи відповідально. Освічений робітник може зрозуміти креслення та плани, навчається швидше будь-якої роботи, потребує менше нагляду під час виконання завдань, економить матеріали та працює ефективніше, не шкодить інструментам та техніці. Ще в дореволюційний час питання грамотного працівника було актуальним, але не виходило на загальнодержавний рівень [181, с. 4].

Праця грамотних працівників є продуктивнішою, а впровадження освіти для дорослого населення було вигідним для держави з економічної точки зору: освічений робітник працює краще, а значить, результати його роботи будуть продуктивніші для виробництва [236, с. 17].

Тож основними причинами початку впровадження освіти для дорослих стали ідеологічні та економічні чинники. Маючи на меті отримати грамотного працівника, який би швидко вчився, не потребував нагляду та відповідав усім вимогам комуністичної ідеології, радянська влада зробила перші кроки в освітній політиці. Вирішення невідкладних завдань у сфері народної освіти почалося з перших днів існування радянської держави. Державна політика в цій галузі багато в чому була продовженням прогресивних реформ, які розпочалися в дореволюційний період, але не були завершені в силу історичних причин.

Ще в жовтні 1917 р. у зверненні до громадян голова Народного комісаріату освіти А. Луначарський окреслив загальну стратегію діяльності держави в галузі освіти. Він зазначав, що доросле населення теж має бажання вийти з принизливого стану людини, яка не вміє читати та писати. Вважалося, що школа для дорослих повинна стати пріоритетом у плані народної освіти [227, с. 24].

9 листопада 1917 р. РНК РРФСР прийнято декрет «Про заснування державної комісії з освіти» [133], якій були передані всі функції дореволюційного Міністерства народної освіти. Державна політика у сфері освіти була спрямована на вирішення двох завдань: освіта для дітей, тобто шкільне навчання, і освіта для дорослих, яка передусім передбачала ліквідацію неписьменності. Державна комісія з народної освіти не була центральною владою, яка керувала навчальними та освітніми установами. Навпаки, уся шкільна справа передавалася до органів місцевого самоврядування. Призначення Державної комісії полягало у створенні джерел матеріальної, методичної та кадрової підтримки муніципальних та приватних освітніх установ, що надавали освіту дорослим [133, с. 59–60].

З жовтня 1917 р. по грудень 1919 р. в структурі Народного комісаріату освіти на чолі з А. Луначарським було створено позашкільний відділ, яким завідувала Н. Крупська, і відділ по введенню загальної грамотності на чолі з Л. Менжинською. Незабаром ці відділи були об'єднані в позашкільний відділ, який керував усією роботою з ліквідації неписьменності серед дорослих у Радянському Союзі [251, с. 21].

РНК видає 1918 р. декрет «Про мобілізацію грамотних та організацію пропаганди Радянського ладу» [131]. Уже в його назві простежується подвійна мета політики влади: об'єднання грамотних для подальшого навчання неосвічених людей та пропаганда радянського устрою та політичної доктрини. У декреті влада зобов'язувала провести облік грамотних осіб, які могли б читати вголос, об'єднати населення в групи, де будуть декілька таких читців, щоб у подальшому вони могли їздити по населених пунктах, читати вголос

періоду та повідомляти неграмотних про різні партійні заходи. У 3-му пункті цього декрету місцевим органам радянської влади наказувалося «пояснити населенню всю необхідність для нього знайомства із загальним устроєм революційної Росії, поточною політикою та законодавством центральної та місцевої влади» [131, с. 1324]. Вважалося, що без цього громадяни були позбавлені можливості брати участь у «великій будівельній роботі трудового населення Росії» [191, с. 320]. За таку роботу «мобілізовані» грамотні платні не отримували.

Результатом здійсненого радянською владою аналізу суспільно-політичної ситуації в Україні стала резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу в Україні» [132], прийнята 1919 р. пленумом ЦК РКП(б), а потім затверджена VIII Всеросійською партійною конференцією [184, с. 251]. У ній, зокрема, проголошувалося: «Ураховуючи той факт, що українська культура, мова, школа впродовж століть піддавалася пригніченню царизмом та експлуатаційними класами Росії, ЦК РКП(б) зобов'язує всіх членів партії застосовувати всі можливі засоби для усунення всіх перешкод задля вільного розвитку української мови та культури. Через те, що в середовищі українських мас поширюються націоналістичні тенденції, через багатомісячне пригнічення члени РКП(б) повинні ставитися до них з найбільшою толерантністю та обережністю, пропагуючи ідентичність інтересів трудящих мас України та Росії. Члени РКП(б) на території України повинні активно сприяти праву трудящих мас навчатися та спілкуватися у всіх радянських установах рідною мовою, ефективно протидіючи будь-яким спробам штучно витіснити українську мову на другий план, а навпаки, розвиваючи українську мову як інструмент комуністичної освіти трудових мас. Відразу повинні бути вжиті заходи для забезпечення достатньої кількості службовців у всіх радянських установах, які володіють українською мовою, і для забезпечення того, щоб усі службовці навчилися спілкуватися українською мовою в майбутньому» [132, с. 316; 267; 193, с. 74]. Саме ця резолюція й надала певний

стимул до національно-культурного відродження, початку процесу, який отримав назву «українізація».

Подальшим кроком влади до подолання всезагальної неписьменності було видання 26 грудня 1919 р. декрету «Про ліквідацію неписьменності серед населення Р.Р.Ф.С.Р.» [130]. У декреті наголошувалося, що метою ліквідації неграмотності є створення умов для свідомої участі всіх громадян РРФСР у політичному житті країни. У документі зазначалося, що грамоти повинно в обов'язковому порядку навчатися населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміє читати чи писати. Навчитися грамоти вони могли рідною чи російською мовами. Оскільки оволодіння грамотою було не правом, а саме обов'язком громадян, декрет припускав штрафи за спробу ухилитися від навчання, аж до кримінальної відповідальності. Згідно з декретом ліквідація неписьменності розглядалася як неодмінна умова забезпечення свідомої участі всього населення в політичному та господарському житті держави. Навчання передбачалося проводити як у наявних школах, так і спеціально створених у зв'язку з новими вимогами уряду [130, с. 845; 236, с. 17]. Цим самим декретом передбачалося залучення до кампанії з ліквідації неписьменності не тільки вчителів, а й усіх письменних.

Детальних механізмів утілення декрету в документі не вказано, проте Народному комісаріату освіти доручалося у двотижневий строк розробити та видати інструкцію. У свою чергу, Народний комісаріат освіти РРФСР 21 січня 1920 р. видає постанову «Про ліквідацію неписьменності серед населення Р.Р.Ф.С.Р. (Інструкція)» [129], яка додавалася до декрету «Про ліквідацію неписьменності серед населення Р.Р.Ф.С.Р.» [130] та була своєю інструкцією, що надсилалася місцевим комісіям з освіти. У документі більш розширено порівняно з декретом подавалася інформація щодо процесу ліквідації неписьменності. Зокрема, чітко визначалися органи, на яких покладалася ця справа. Вказувалося, що робота з ліквідації неграмотності серед населення віком від 14 до 50 років виконується позашкільним відділом Народного комісаріату освіти, губернськими,

міськими, повітовими та волосними підвідділами позашкільної освіти спільно з установами організованого населення. Там, де позашкільних підвідділів немає, робота покладається на відділи народної освіти, а де немає відділів народної освіти, питаннями ліквідації неграмотності опікуються місцеві виконавчі комітети [129, с. 55].

У параграфі 4 Інструкції зазначено, що вся робота з ліквідації неписьменності має базуватися на самодіяльності самого населення. На загальних зборах позашкільних підвідділів спільно з представниками організованого населення, радянських та партійних установ виробляється загальний план ліквідації неграмотності в конкретному місці, а саме: визначається спосіб обліку грамотних та неписьменних, окреслюється організація постачання шкіл, що заснуються для ліквідації неписьменності. Для того, щоб позашкільні підвідділи могли правильно обчислювати потрібну кількість шкіл і правильно розподіляти ці школи на території залежно від місця проживання неписьменних, давалася вказівка найближчим часом з'ясувати кількість неписьменних у конкретному районі, їх місце проживання, статевий та віковий склад. Надавалися також інструкції щодо оформлення списків неписьменних [129, с. 55].

Варто зазначити, що в Інструкції чітко визначалося, що розуміється під ліквідацією неписьменності. Вказано, що відповідно до загального змісту декрету під ліквідацією неписьменності потрібно розуміти навчання неписьменних читання, письма, рахунку. Із цих міркувань до програми шкіл для ліквідації неписьменності вводять рідну мову (читання, письмо) і елементарну математику. Щодо суспільствознавства та інших предметів, то вони можуть вводитися до шкіл грамоти, зважаючи на склад учителів та учнів, але суспільствознавство може вводитися за умови, що викладатиме його лише комуніст [129, с. 54–55]. В останній примітці щодо партійної належності викладача простежуємо ідеологічну причину впровадження освітньої кампанії для дорослого населення.

Також у 1920 р. Народний комісаріат освіти РРФСР видає ще одну постанову «Про ліквідацію неписьменності. (Інструкція)» [128], але вже з вказівками щодо ліквідації неграмотності серед носіїв неросійської мови. У документі зазначено, що робота з ліквідації неграмотності серед неросійськомовного населення у віці від 8 до 50 років покладається в центрі на відділ просвітництва національних меншин, а на місцях на губернські, повітові, міські та волосні відділи народної освіти, які провадять її за допомогою підвідділів просвітництва національних меншин та їхніх секцій або національних інструкторів, а там, де таких немає, відділи народної освіти ведуть її безпосередньо, залучаючи для цієї роботи національні організації трудових мас (національні комісаріати, національні відділи російської комуністичної партії, національні відділи виконавчого комітету, робітничо-селянські клуби або окремих відповідальних осіб) [128, с. 177].

Більшовицька влада мала великі амбіції та спочатку вирішила приділити особливу увагу ліквідації неписьменності серед найбільш продуктивних членів суспільства – громадян, молодших за 35 років. Однак відразу навчити грамоти таку велику кількість людей було неможливо. Тому в 1923 р. було прийнято рішення охопити навчанням дорослих людей, які мали зіграти важливу роль у поширенні ідеї комуністичної партії. ВУЦВК встановив два терміни для досягнення цілей лікнепу: до 1 травня 1925 р. для членів сільрад, профспілок та комнезамів, а до 7 листопада 1927 р. для решти працездатного населення [245, с. 77].

Беручи до уваги ці факти, вважаємо, що таке встановлення різних термінів досягнення грамотності для різних категорій населення мало політичні підстави, оскільки залучення до освітнього процесу передусім бідного населення та активних селян було яскравим прикладом класового підходу до такої освітньої і культурної роботи в селах. Як і більшість процесів, що відбувалися в радянській державі, кампанія лікнепу мала проходити швидкими темпами, а це привело до адміністрування процесу, бажання

перевиконати план, незважаючи на якість навчання, що дуже негативно позначалося на ході кампанії з ліквідації неписьменності [245, с. 80].

З встановленням радянської влади на територію України почалося поширення законодавчих актів. Зокрема, було проголошено процес ліквідації неписьменності з моменту видання 21 травня 1921 р. РНК УСРР декрету «Про боротьбу з неписьменністю» [127, с. 298], який за своєю суттю дублював попередньо виданий у 1919 р. декрет РНК РСФСР [130]. Відповідно до цього документа передбачалося проведення повної ліквідації неписьменності у всій країні. Для цього були створені пункти лікнепу, школи грамоти та інші заклади освіти. Кожна особа віком від 8 до 50 років, яка не володіла навичками читання чи письма, була зобов'язана навчитися грамоти українською, російською чи будь-якою іншою мовою за власним бажанням. Писемне населення відповідно до трудових обов'язків залучалося до навчання неписьменних. Особи, які ухилялися або перешкоджали неписьменним у навчанні, притягувалися до кримінальної відповідальності. Учням лікнепів, які були робітниками, надавалися пільги: у дні навчання їхній робочий день скорочувався на дві години зі збереженням заробітної платні [253, с. 141].

Роботу по боротьбі з неписьменністю очолила Головополітосвіта Народного комісаріату освіти УСРР, у межах якої в 1921 р. була створена міжвідомча Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю (ВУНКЛН), яку створили в Харкові постановою РНК УСРР від 21 травня 1921 р. [127, с. 298]. Комісію очолив Г. Петровський, голова ВУЦВК. Пізніше в УСРР функції основної роботи з ліквідації неписьменності перейшли до Всеукраїнського товариства «Геть неписьменність» імені В. І. Леніна, яке теж очолював Г. Петровський [166, с. 123].

Покладання відповідальності за ліквідацію неписьменності на громадські організації було започатковано з огляду на ленінську тезу про те, що втілення ліквідації неписьменності може стати реальністю тільки тоді, коли маси самі долучаться до цієї справи. Крім того, держава не мала достатньо матеріальних та фінансових ресурсів для здійснення відповідних

освітніх програм. Стратегічна мета товариства «Геть неписьменність» полягала в повній ліквідації малописьменності та неписьменності. Для досягнення цієї мети передбачалися такі заходи: всеохопна пропаганда ідей боротьби з неписьменністю, активне залучення неписьменних та малописьменних робітників і селян до шкіл лікнепу та шкіл малописьменних, надання необхідної допомоги при створенні, організації роботи і фінансовому та методичному забезпеченні лікпунктів та шкіл для малописьменних [245, с. 77].

Товариство також займалося збором коштів для кампанії лікнепу. Воно мало такі повноваження: встановлювати зв'язки з місцевими органами влади та іншими організаціями; організовувати «тижні» та «місяці» письменності з відповідним дозволом з метою популяризації ідей лікнепу та збору коштів; організовувати збори пожертв та прибуткові заходи за особливим дозволом радянських органів; укладати договори, придбавати майно та закладати його як заставу; здійснювати фінансові операції в державних та кредитних установах; подавати позови до суду тощо [206, с. 237].

Беручи до уваги декрет «Про ліквідацію неписьменності» (1919) [130], а саме пункт про навчання рідною мовою, зазначений у ньому, чинна влада розпочала політику коренізації. Її прихованою метою було посилення контролю над національними республіками, поширення впливу на маси та врахування досягнень попередніх політичних режимів у національній культурній галузі. Згідно із цією політикою місцеві жителі мали можливість брати участь у роботі партійних та громадських організацій, газети та журнали друкувалися місцевими мовами, ділові документи велися також місцевою мовою [216, с. 46].

Основи концепції коренізації були озвучені Й. Сталіним на XII з'їзді РКП(б) 17–25 квітня 1923 р., на якому він запропонував ужити всіх заходів для того, щоб радянська влада в республіках стала зрозумілою і рідною, щоб вона була не тільки російською, а й міжнаціональною. Для цього, на його думку, необхідно було, щоб не тільки школи, а й усі установи, усі органи крок за

кроком націоналізувалися, щоб вони діяли мовою, зрозумілою для мас, щоб вони функціонували в умовах, що відповідають побуту цього народу. Тільки таким чином можна було трансформувати радянську владу з російської в міжнаціональну, близьку, зрозумілу та рідну для мас усіх республік [114, с. 492].

У резолюції XII з'їзду надавалися чіткі рекомендації членам комуністичної партії, які мали провести практичні заходи і домогтися того, щоб органи національних республік та областей склалися переважно з людей місцевих, які знають мову, побут, звичаї відповідних народів; щоб були видані спеціальні закони, які забезпечують уживання рідної мови у всіх державних органах та у всіх установах, що обслуговують місцеве національне населення та національні меншини, а також закони, які переслідують і карають з усією суворістю порушників національних прав і особливо прав національних меншин [114, с. 696]. Таким чином, XII з'їзд РКП(б) офіційно проголосив політику «коренізації» як основний курс у вирішенні національного питання партією більшовиків. На теренах України політика коренізації перетворилася на українізацію.

Ю. Шевельов у своїй праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» [268] визначає, що було декілька піків українізаторської політики влади на теренах України. Ми погоджуємося з його думкою. Дослідник вказує, що добою українізації за радянської влади є період 1925–1932 років. Автор на основі аналізу офіційних документів, декретів та резолюцій початком українізації за часів радянської влади вважав 1923 р. чи навіть від 1920 р. Проте він зазначає, що як низка практичних заходів, запроваджуваних послідовно та наполегливо, ця політика простежується саме з 1925 р. Ю. Шевельов цитує М. Попова та його працю «Нарис історії комуністичної партії (більшовиків) України», де вказано, що широка робота комуністичної партії щодо українізації розгорнулася влітку 1925 р., та Л. Кагановича, який у своїх доповідях 1926 р. вказує на річницю процесу українізації [268, с. 133].

Так, політика коренізації у СРСР по суті розпочалася навесні 1923 р., але з економічних та політичних причин цей процес не відбувався активно в УСРР. Зокрема, відбувалося протистояння інтелігенції, недостатньо коштів виділялося на цю справу. Окрім того, на початку панування радянської влади на теренах України більшовики чинили спротив розвитку та поширенню української мови, адже саме українська мова вважалася мовою петлюрівців, тобто класових ворогів [268, с. 133].

Тезу про мову петлюрівців спростовувало саме ж населення країни. Зокрема, 1920 р. в газеті «Коммунист» [120] була опублікована замітка Г. Хименка «Украинский не есть язык Петлюры». Він писав, що українська мова, мова селян та робітників України, є організаційним засобом, за допомогою якого вони виконують свою продуктивну роботу. Автор вказує, що розвивати українську мову потрібно, необхідно, бо вона є тим засобом, за допомогою якого буде можливим донесення ідеї комунізму до трудящих мас України. Саме тому українська мова не є мовою Петлюри, а є лише засобом організації трудящих. Г. Хименко наголошує, що комуністу щодо мови має бути ясно, що лише взаємодія рівноправних мов дасть у майбутньому одну мову, яка буде створена соціалістичним устроєм [120, с. 3; 240].

Після захоплення більшовиками влади в Україні вони спочатку не були зацікавлені у визнанні української мови. Наприклад, радянський політичний діяч, очільник РНК радянської України Х. Раковський висловлював думку, що національне питання для України не є важливим, і, на його думку, українська мова цікавить лише ошуканих інтелектуалів [269]. Він також стверджував, що українські селяни радо сприймають більшовицьку пропаганду лише російською мовою. Це було помилковою та суб'єктивною думкою, яка, незважаючи на свою недовготривалість, була підтримана [269].

Ю. Шевельов зазначає, що КП(б)У була фактично російською партією в Україні і за політичними вподобаннями, і за культурними зв'язками, і за особистим складом. Офіційні статистичні дані засвідчують, що на початок 20-х років у складі комуністичної партії було близько 3 % українців, а пізніше,

на 1923 р., 23,3 % [268, с. 110]. Тож не дивно, що ні керівники, ні більшість партійців не прагнули українізації. Лише з обранням до ЦК КП(б)У Миколи Скрипника справа українізації активізувалася і відбувалася у житті, а не на папері. Історик М. Попов вказує, що 1921–1923 рр. – це період сповільненої українізації порівняно з періодом 1920 р. [268, с. 112].

Початок офіційній українізації на території України поклали урядові документи, зокрема постанова «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови» від 1 серпня 1923 р., ухвалена ВУЦВК і РНК УСРР [147; 236, с. 17]. У постанові зазначено, що уряд радянської влади поставив перед собою завдання щодо усунення нерівності культур та мов. Відповідно до документа мови всіх національностей визнавалися рівноправними. Беручи до уваги те, що переважна частина населення спілкується українською, для офіційних відносин обиралася саме українська мова. Проте в декреті вказувалося, що російська мова «теж має культурне та політичне значення», тому найпоширенішими на теренах держави визначалися українська та російська. Було зазначено, що влада до народу буде звертатися цими ж найпоширенішими мовами [147].

Окрім того, у постанові зазначено, що держслужбовці обов'язково мають володіти як українською, так і російською мовами. Ті, хто української не знав, мали отримати спеціальний дозвіл від влади та зобов'язатися впродовж шести місяців вивчити її. Хто не володів обома мовами і вже працював на держслужбі, мав вивчити їх упродовж року [147].

Початковий період українізації (до 1925 р.) історики, зокрема Г. Єфіменко, називають «декретною українізацією» [276], коли видавалося багато документів та постанов, а справа не робилася як слід. Тим не менш, не зважаючи на спротив деяких партійних очільників, українізація на території України поступово відбувалася, робилися кроки з українізації партійного апарату, освітньої системи всіх рівнів [216, с. 47].

Згадуючи українізацію, ми не можемо не звернути увагу на процес створення національних районів в Українській СРР, адже районування відіграло вагомий роль у розвитку україномовної освіти в регіоні.

В Україні встановлення радянської влади, так само як і в інших регіонах колишньої Російської імперії, було ініційоване більшовицькою партією і відбувалося під гаслами соціальної справедливості та інтернаціоналізму. Однак, хоча комуністична партія пропагувала центристські ідеї та сприяла розвитку таких тенденцій, вона боролась з будь-якими проявами національної специфіки у своєму оточенні та в суспільстві загалом, уважаючи їх ворожими інтернаціональній пролетарській справі. Ті комуністи, які захищали національні інтереси союзних республік та підтримували право на вільний розвиток економічного, культурного та духовного життя всіх народів СРСР, піддавалися руйнівній критиці [228, с. 3].

На фоні боротьби за лідерство в комуністичній партії Й. Сталін та його прихильники були змушені сконцентрувати всі зусилля на усуненні своїх можливих опонентів. Для досягнення цього йому важливо було мати підтримку націонал-комуністів, тому Й. Сталін тимчасово відклав конфронтацію з ними. Націонал-комуністи та шовіністична більшість комуністичної партії досягли певного компромісу. Цей компроміс привів до реалізації національної політики, спрямованої на створення економічних і політичних умов для захисту інтересів націй, народностей і національних груп у всіх республіках Союзу [228, с. 3–4].

Саме тому радянська влада взялася за створення національних адміністративно-територіальних одиниць, таких як райони, сільські й селищні ради. Метою цього було задоволення етнокультурних потреб місцевого населення, яке становило значну частину жителів району й мало відмінності від основного народу конкретної республіки [277].

Національні ради з'явилися шляхом творчого застосування принципів районування. Існували два типи районування: макрорівень (формування великих економічних областей) і мікрорівень (локальне районування).

Мікрорайонування передбачало спрощення адміністративної системи з чотирьох рівнів (сільська рада, волость, повіт, губернія) до трьох (сільська рада, район, округа). Макрорайонуванням займався центр, тоді як мікрорайонування було завданням місцевих органів влади, які провели першу фазу цього процесу з 1923 по 1926 р. Спочатку мікрорайонування не мало жодного національного спрямування, але з часом з'явилося важливе нововведення в радянській національній політиці – створення національних рад. Першим регіоном, де система національних рад почала діяти практично, стала Україна [219, с. 55].

Національний район міг бути утворений тоді, коли на його території проживає не менше 10 тисяч громадян національності, яка не є панівною в республіці (для України – не українців), національна сільська рада могла бути утворена за умови проживання не менше 500 осіб. До прикладу, у цей період в Україні звичайні райони утворювалися в місцях із загальною кількістю 25 тисяч осіб, а сільська рада – 1 тисяча [228, с. 5; 193, с. 77].

Як зазначає Т. Мартин [219], в Україні постала певна проблема із національним районуванням, адже, якщо німці, євреї чи жителі інших національностей були офіційно визнані нацменшинами, то не зрозуміло було, який статус надавати росіянам, які мешкали на території УСРР, адже «великодержавна» нація не могла бути національною меншиною. Утім до 1926 р. критика національної політики в Україні завжди оминала росіян, та й українці не ставилися до росіян як до національної меншини [219, с. 60].

Однак у 1926 р. на квітневій сесії Центрального виконавчого комітету СРСР виступив Ю. Ларін, член президії Вищої ради народного господарства, який висловив думку, що є проблема російського населення, яке проживає на території України. Він виступив проти українізації, зокрема, проти примусової передплати на українські газети, обов'язкового використання української мови в написах і вимоги для російськомовних українців відвідувати україномовні школи. Він зазначив, що росіяни, не маючи статусу національної меншини, позбавлені можливості мати свої національні ради. Тому з 1926 р. на території

України розпочалося створення російських національних районів та рад [219, с. 60].

Утім зазначимо, що утворення національних районів не передбачало, що на тій території повинна проживати лише одна національність. Такі райони охоплювали також села й міста з іншомовним населенням. Крім того, національні сільські ради були створені у звичайних українських районах. Згідно з чинним законодавством іншомовне населення національних районів отримувало статус національних меншин. Наприклад, у німецьких районах представники всіх інших національностей, включаючи українців, вважалися національними меншинами [228, с. 6].

Станом на 1931 р. на території України було сформовано досить велику кількість національних сільських, селищних рад та декілька національних районів, а саме: російські: 379 сільських рад, 9 селищних рад, 8 районів; єврейські: 56 сільських рад, 3 райони; польські: 157 сільських рад, 1 район; німецькі: 288 сільських рад, 7 районів; молдавські: 80 сільських рад; грецькі: 30 сільських рад, 3 райони; болгарські: 46 сільських рад, 3 райони [228].

За даними історико-картографічного атласу «Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки», на території сучасної Сумщини станом на 1931 р. було сформовано 72 російські національні сільські ради, 1 селищну раду (Путивльська), 2 райони (Великописарівський та Путивльський), а також 1 німецьку національну сільську раду [228] (детальніше в додатку Д). Найбільше російських національних рад було на території Конотопської, Глухівської та Харківської округ.

Зважаючи на ці статистичні дані, можемо припустити, що процеси українізації в населених пунктах Сумщини, що належали до російських та німецьких національних рад та районів, не відбувалися або йшли значно повільніше, ніж на решті території України. Можемо припустити, що освітній процес серед дорослого населення проводився російською чи німецькою (залежно від району) мовами. Однак у деяких російських національних

районах Сумщини навчання в лікпунктах велося і українською мовою, що підтверджують архівні документи.

28 червня 1927 р. на засіданні президії Глухівського окрвиконкому затвердили постанову Окружної адміністративної територіальної комісії в справі встановлення національних районів та сільрад регіону. Відповідно до прийнятого документа [3, арк. 92] були визначені цілком українські райони (Шосткинський, Понорницький, Тулиголовський), переважно українські з національними російськими сільрадами (Глухівський (Годунівська, Соснівська, Шалигінська, Старикінська, Ходинська), Есманський (Баранівська, Товстодубівська, Фотевизька, Сопицька, Уланівська), Новгород-Сіверський (Бучківська, Грем'яцька, Мурав'ї, Каменська, Каменсько-Слободська, Михальчина-Слобода), Семенівський (Янкулівська, Тимоновицька, Карповицька, Хотієвська), Ямпільський (Дем'янівська)), переважно російський район з національними українськими сільськими радами та селищами (Путивльський (сільські ради: Скуносівська, Вшивська, Прудівська, Пригородня, Спащанська, Ново-Шарпівська, Ховзівська, Вязьонська; селища: Вегерівка, Дорошівка, хутір Кружок (Бояро-Лежачанська сільрада), хутір Сиделиця, Новий Мир (Ново-Слобідська сільрада), хутір Кагань (Стрільниківська сільрада)). Наголошувалось на тому, що діловодство та навчання в районних установах проводити в українських сільрадах українською, у російських російською, українізацію по російських сільрадах проводити поступово [3, арк. 92].

Згідно з «Відомістю про склад лікпунктів Путивльського району станом на 1 квітня 1929 р.», що зберігається у фондах ДАСО, навчання українською мовою проводилося в лікпункті Вшивської сільради [27, арк. 24]. Це є логічним, оскільки ця сільрада була українською національною, і в ній проживало більше українців: 1655 проти 85 росіян [193, с. 85]. Також у відомості вказується, що в Спащанському лікпункті навчання проводилося російською мовою [27, арк. 24], хоча Спащанська сільська рада була національною українською сільрадою в складі російського національного Путивльського

району [3, арк. 92]. Такий факт підтверджує те, що населення дійсно саме могло обирати, якою мовою вчитися незалежно від того, до якого національного району воно належало.

В умовах національного районування все-таки більша частина населених пунктів Сумщини була українськими національними. Аналізуючи документи фондів Р-2322, Р-4563, Р-5601 ДАСО, що стосуються звітної документації про роботу в лікпунтах, проведення випусків тощо, бачимо, що значна частина складена українською мовою. У звітах простежуємо, що переважна більшість лікнепів були з українською мовою навчання. Наприклад, відповідно до звіту Конотопської політпросвіти на 1 липня 1924 р. в Конотопському районі працювали 42 лікпункти з українською мовою викладання, 10 – з російською, 4 – з єврейською [46, арк. 349]. Станом на 1925 р. по Конотопському району нараховувалось 54 лікпункти та 17 шкіл малописьменних, у більшості навчання велося українською мовою [34, арк. 12], у 1928–1929 н. р. в Глухівському районі працювали 11 лікпунктів з українською мовою викладання, 1 – з російською [33, арк. 32 зв.], у Шосткинському та Ямпільському районах у 1928–1929 н. р. в лікпунктах та в 51 та 14 групах індивідуально-групового навчання відповідно освітній процес відбувався українською мовою [36, арк. 17; 32, арк. 33]. З розгортанням процесу українізації простежується тенденція до збільшення україномовних закладів освіти для дорослих.

У результаті аналізу джерел та літератури можемо визначити такі принципи організації радянською владою україномовної початкової освіти для дорослих як в Україні взагалі, так і на Сумщині зокрема: категоричність, усезагальність та обов'язковість заходів; повне державне регулювання; класовий, ідеологічний характер; інтенсивне впровадження коренізації / українізації; підготовка викладацьких кадрів у короткі строки й одночасно у всіх регіонах; максимальне докладання зусиль до створення методично-матеріальної бази [236, с. 18]. Уточнимо й конкретизуємо зміст цих принципів.

Категоричність, усезагальність та обов'язковість заходів. Визначено, що впровадження початкової освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст. мало категоричний характер заходів, освіта була всезагальною та обов'язковою. Це простежуємо в архівних джерелах та урядових документах. В обіжниках, наказах та розпорядженнях, надісланих до місцевих відділень освіти, зазначається, що до процесу лікнепу залучаються всі: і письменні, і неписьменні. Ті, хто вміли писати та читати, мали навчати грамоти своїх рідних та знайомих. Від навчання не звільнявся ніхто. Зокрема, в протоколі засідання колегії Крелевецького повітового відділу народної освіти наголошується на необхідності ведення чіткого переліку неписьменних на місцях з метою подальшого контролю їх залучення до навчання [82, арк. 54; 236, с. 18].

Доцільно відмітити, що передбачалася кримінальна та адміністративна відповідальність для тих, хто перешкоджає лікнепу. До штрафів, примусових робіт чи короткотермінового ув'язнення притягали осіб, які відмовлялися відвідувати лікпункти, приховували факт неписьменності інших людей. Зокрема, в селі Плавинище Засульського району Роменської округи діяв лікнеп, куди записалися на навчання 20 осіб. Через деякий час певна кількість людей припинила відвідувати заняття, тоді вчителька С. Лисенко склала список і передала його до сільради. Сільрада, у свою чергу, оштрафувала людей на суму від 5 коп. до 5 карб. Навіть «біднячку А. Покас оштрафували на 1 крб». Про це писав до інспектури народної освіти Роменської округи хтось із небайдужих громадян, зазначивши, що жінку голови сільради не оштрафували, хоча вона також не відвідувала навчання [92, арк. 833].

Як бачимо, штрафи призначалися дуже високі. Інколи самими штрафами не обходилися. Наприклад, у Конотопській окрузі громадяни Воловик та Стіскіна притягнені до відповідальності за перешкоджання відвідувати школу лікнепу, і справа була передана до суду [40, арк. 64].

Повне державне регулювання. Безумовно, початкова освіта для дорослих повністю регулювалася державою. Окрім того, що всі настанови та розпорядження надходили «зверху», кожен відділ освіти, лікпункт, гурток чи товариство мали звітувати про перебіг кампанії. Такі звіти надавалися до керівних установ щомісячно, щоквартально та щорічно [236, с. 18]. Наприклад, в інструкції «Про роботу на лікпунктах», складеній Конотопською окружною комісією з ліквідації неписьменності, наголошувалося на щомісячних звітах учителів лікпунктів за встановленою Народним комісаріатом освіти формою [56, арк. 24].

Класовий, ідеологічний характер. Упроваджуючи початкову освіту для дорослих, влада основною метою вважала політичне виховання, тож ці заходи мали класовий та ідеологічний характер. Специфікою комуністичного підходу було повне підкорення системи освіти ідеологічним настановам [236, с. 18]. До прикладу, у рекомендаціях щодо побудови програми навчання в лікпунктах, надісланих до Роменської округи, чітко зазначено, що, крім навчання грамоти, мета роботи в лікпунктах полягає у «пробудженні ... класової самосвідомості в будівництві Радянської Росії» [78, арк. 75].

Інтенсивне впровадження коренізації / українізації. Вирішення проблеми масової неписьменності народу означало також порушення питання про мову освіти, забезпечення принципу навчання рідною мовою. Такий підхід сприяв збереженню прав представників кожної національності на задоволення своїх культурно-освітніх потреб і розвитку толерантних міжнаціональних відносин у єдиній політичній спільноті [166, с. 20]. Після формального оголошення курсу українізації на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р. в радянській Україні з'явилася законна політична база для впровадження національно-освітньої програми. Масовий рух, спрямований на підтримку української національної школи, який вже набув поширення в Україні в 1917–1920 рр., було неможливо зупинити лише за допомогою урядових чи партійних рішень [229, с. 169; 217, с. 45].

Національний склад учнів лікпунктів в Україні в цілому відображав проблеми рівня освіти представників різних національностей. У 1927–1928 н. р. навчалися: 86 % – українців, 7 % – росіян, 2,2% – євреїв, до 3 % – поляків, 1,6 % – молдаван. За регіонами відсоткове співвідношення учнів, що навчалися у закладах освіти для дорослих українською мовою, було таким: Правобережжя – 94 %, Степ – 69 %, Гірничий регіон – 56 %, Артемівська округа – 66 %, Луганщина – 51 %, Сталінщина – 38 %. Загалом в усіх лікпунктах УСРР 9 % учнів навчалось російською, 1,3 % – єврейською, 1,4 % – молдавською мовами [229, с. 169; 166, с. 21].

Підготовка викладацьких кадрів у короткі строки й одночасно у всіх регіонах. Для навчання учнів у великій кількості пунктів лікнепу необхідна була відповідна кількість викладацьких кадрів. У перші місяці до навчання неписьменного та малописьменного населення були залучені вчителі-спеціалісти, студенти педагогічних училищ, випускники педагогічних курсів та активісти, які володіли навичками читання та письма й виявили ініціативу допомагати в навчанні. З метою забезпечення працівників мінімальним рівнем організаційних та практичних знань і навичок були введені короткотермінові курси та довготривалі семінари [161, с. 18].

На початковому етапі впровадження освіти для дорослих в організації роботи лікнепів питання кадрового забезпечення було по суті головним. Спільними зусиллями держави та громадських організацій та за активної підтримки робітників, селян і вчителів були отримані відчутні результати [161, с. 3].

У період з 1923 р. по 1929 р. щорічно в УСРР проводилися губернські, окружні та районні семінари, курси, конференції працівників лікнепу. Зокрема, у Харкові 9 травня 1924 р. відбувся III Всеукраїнський триденний семінар для перепідготовки ліквідаторів неграмотності та малограмотності. Повідомлення про це було розіслане і до Конотопської округи. Курсантів семінару ВУНКЛН забезпечувала квартирою, харчуванням, оплатою проїзду. На семінари ліквідатори мали привозити власні матеріали, за якими навчали,

щоб ділитися досвідом [67, арк. 105]. У травні 1924 р. до Конотопської округи надійшло повідомлення про обласний семінар з ліквідації неписьменності, що мав відбутися в липні в Києві. Округу зобов'язували делегувати 5 учителів-ліквідаторів [18, арк. 164]. У Роменській окрузі восени 1925 р. були проведені тритижневі курси перепідготовки ліквідаторів [13, арк. 2]. У м. Конотопі Конотопської округи з 25 по 30 серпня 1925 р. пройшли II окружні п'ятиденні курси-конференція з перепідготовки ліквідаторів неписьменності [89, арк. 8]. 17 серпня – 26 вересня 1929 р. в м. Глухові Глухівської округи було проведено окружні батрацькі курси ліквідаторів неписьменності [70, арк. 16].

Максимальне докладання зусиль до створення методично-матеріальної бази. На початковому етапі катастрофічно не вистачало методичного та матеріального забезпечення пунктів лікнепу. Усі наявні підручники були пристосовані для дітей, а не для дорослих. Тому вчителям-ліквідаторам доводилося власноруч формувати навчальну базу для учнів, зокрема, під час курсів та семінарів перепідготовки. Наприклад, курсанти обласного місячного семінару з ліквідації неписьменності в Києві (1924 р.) 30 годин на практичних заняттях працювали над розробленням комплексів, задач і завдань для шкіл лікнепу і малописьменних [18, арк. 164]. Програма окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності в Глухові 17 серпня – 26 вересня 1929 р. передбачала 4 години лекцій та 10 годин гурткової (практичної) роботи для планування програмового матеріалу для лікпунктів [95, арк. 20].

Як зазначає О. Бойко, спочатку першим і основним підручником для навчання неграмотного дорослого населення був «Буквар». У подальшому для ліквідації неписьменності використовували букварі, розрізні абетки, книги для читання, предметні підручники [161, с. 12]. Аналіз посібників, що їх використовували в процесі ліквідації неписьменності, підтвердив недостатність навчально-методичної літератури означеного характеру. Деякою мірою потреби засобів навчання для дорослих задовольнялись за рахунок наявних навчальних посібників та підручників попередніх років. Однак ця література не відповідала стандартам навчання дорослих, що ставало

перешкодою в навчанні неписьменних [236, с. 19]. Поступово були розроблені нові вимоги до навчальної літератури, з'явилися підручники та посібники, призначені саме для неписьменних. Проте повноцінно вирішити проблему не вдавалося через брак коштів для забезпечення освітніх установ, які займалися ліквідацією неписьменності, необхідними навчальними засобами. Тому часто для навчання неписьменних використовували газети та журнали [161, с. 12; 192, с. 1004]. Зокрема, у Хоружівському лікпункті в січні 1925 р. для занять використовували газету «Геть неписьменність», на уроках рідної мови користувалися книгою «Червоний прапор», навчаючи математики, використовували задачник «Числа життя» [49, арк. 35].

Від якнайшвидшого вирішення проблеми неписьменності залежав не тільки культурний рівень населення, а й економічні перспективи держави, її конкурентоспроможність на міжнародній арені. Усе це добре розуміли керівники країни. Тому на вирішення цього питання були виділені великі кошти, а також задіяні значні людські ресурси. Мала бути проведена колосальна робота, прецедентів якої не було в історії. Завдання, що ставилося партією та урядом до кампанії з ліквідації неписьменності, було глобальним – ліквідувати неписьменність і малограмотність багатомільйонного населення всіх республік Радянського Союзу. Насамперед треба було створити систему закладів освіти та донести до населення інформацію про важливість грамотності, тому влада розпочала масштабну агітаційну кампанію.

2.3. Агітаційна кампанія та розбудова мережі освітніх закладів для дорослих на Сумщині в 1923–1930 рр.

Більшовицька влада поставила завдання ліквідувати неписьменність і малограмотність у гранично стислі терміни. Кампанія з ліквідації неписьменності дорослого населення планувалася як одноразова масова акція, здійснювана за допомогою цілого комплексу надзвичайних заходів.

Спочатку на вирішення означеного завдання уряд відводив від трьох до п'яти років [218, с. 41]. Стислі терміни обумовлювалися політичними завданнями: оголосивши боротьбу з неграмотністю своїм першорядним завданням, більшовики отримали широкі можливості для потужного впливу на формування політичних уявлень громадян, позитивної громадської думки про ідеї більшовизму і зміцнення своїх позицій.

Завдання, що ставилися партією та урядом в кампанії з ліквідації неписьменності, були глобальними – ліквідувати неписьменність і малограмотність багатомільйонного, переважно безграмотного населення. Боротьба з неписьменністю була оголошена державною справою та обов'язком усіх громадських організацій та громадян. Ідеологи правлячої комуністичної партії ставили мету навчання дорослого населення, виховання нової людини «соціалістичного суспільства», відданої режиму. Була проведена велика робота з агітування за грамотність та зі створення закладів, де неграмотні могли здобувати освіту [218, с. 41].

У процесі навчання дорослих під час ліквідації неписьменності у 1920-ті рр. важливе значення мали стримувальні фактори навчання, характерні для вікової групи дорослих: негативне сприйняття цінності навчання, відсутність мотивації, віковий консерватизм, складність поєднання навчання і роботи. Тогочасне населення, особливо в сільській місцевості (а саме там була значна частина неграмотних), неохоче залучалося до освітнього процесу. Люди опікувалися своїм життям, господарством і не бажали витратити декілька годин на день на навчання. Тому насамперед було потрібно донести до народу інформацію про важливість грамотності, і влада розпочала масштабну агітаційну кампанію.

Процес агітації в більшовиків був відпрацьований роками. Створювались цілі агітаційні відділи, метою яких було поширення в народі партійної ідеології. Під час освітньої кампанії лікнепу напрям агітації дещо змінився, але не змінилися її методи та засоби. Так само проводились публічні

виступи, друкувалися агітаційні плакати, але агітація проводилася більш м'якими способами [223, с. 112].

Уже з перших днів упровадження політики ліквідації неписьменності влада почала видавати інструкції з агітації та направляти їх до окружних інспектур народної освіти та органів політичної просвіти (політпросвіти) республік. Так, у січні 1922 р. до Конотопської політпросвіти було надіслане повідомлення [37], що тиждень агітації за грамотність, що мав відбутися 2–9 січня, переноситься на 15–25 січня. Наголошувалось, що, попри все агітація має тривати, школи повинні відкриватися. Також повідомлялося, що необхідно делегувати представника від політпросвіти, який має отримати всі необхідні для агітації матеріали як методичного, так і практичного характеру [37, арк. 3].

Активну участь в агітації за грамотність в УСРР та на Сумщині брало створене 1923 р. товариство «Геть неписьменність» та його осередки. Метою товариства була ліквідація неписьменності та малописьменності, що досягалася шляхом широкого просування ідей боротьби з неписьменністю, масового залучення малограмотних робітників та селян до шкіл грамоти, допомоги в організації навчання та забезпечення освітніх центрів та шкіл для неписьменних усім необхідним [190, с. 3008].

Товариство «Геть неписьменність» почало розробляти власні плани агітаційної кампанії. Загалом, для залучення неписьменного населення до навчання застосовувались різноманітні форми агітації. Серед найпоширеніших методів були доповіді на зборах, спрямовані на обґрунтування важливості письменності та надання прикладів практичного використання можливостей читання і письма. Також велику популярність мали вечори агітації за освіченість, спрямовані на стимулювання інтересу до навчання та підвищення рівня освіти серед населення. Зокрема, на зборах часто ухвалювали рішення щодо обов'язкової ліквідації неписьменності на підприємствах, в організаціях та установах [81, арк. 33], висували пропозиції проведення змагань з метою підвищення грамотності робітників [160, с. 204; 180, с. 48].

В агітаційних заходах активно використовували візуальні матеріали, про що свідчать документи фонду Р-5601 ДАСО. Так, 1923 р. до Роменського товариства «Геть неписьменність» надійшов лист від членів Одеського товариства [91] з інформацією про те, що в рамках агітаційних заходів вони виготовили велику кількість плакатів, і всі вони їм не потрібні. Тому Роменському товариству пропонувалося закупити їх собі по 15 коп. за штуку. У листі зазначається, що додавався приклад плаката, проте в архівній справі його немає [91, арк. 11].

У 1923 р. до Конотопської округи було надіслано інструкцію з планом агітації населення стосовно залучення до навчання. У ньому підкреслено, що ліквідація неписьменності визнана невідкладним та важливим завданням і що організація «пролетарської маси та політосвіта первинних політичних осередків лікпунктів та шкіл малограмотних» дуже важлива і необхідна. Першим етапом боротьби з неписьменністю визначено агітаційну кампанію, яку влада пропонувала проводити впродовж одного місяця і довше залежно від місцевих умов та часу. Агітацію рекомендували проводити декілька днів на тиждень [77, арк. 10].

Щодо самої агіткампанії, то культурний комітет міської ради професійних спілок пропонував включити до неї такі заходи:

I. «Проведення судів над неписьменними, над тими, хто не відвідував лікпункти, та над грамотними, які не навчають неписьменних або не пояснюють їм необхідності ліквідації неписьменності». Додавалася примітка, що «суди» мали проводитись у вигляді інсценування за розробленим планом. Для агітсудів чи інсценувань на відповідні теми мали використовувати театри, кіно та клуби.

II. «На загальних зборах і мітингах головуючим ставити питання про ліквідацію неписьменності, демонструвати досягнуті успіхи шляхом читання колишніми неписьменними уривків з газет тощо. Проводити виступ тих, хто вже навчився грамоти, із закликом вступати до школи неписьменних».

III. *«Видати агітгазету-одноденку або за відсутності коштів для цього використовувати місцевий орган друку, в якому відвести спеціальну сторінку для цієї справи». У примітці до цього пункту зазначено, що сторінка повинна друкуватись великим шрифтом і зміст її повинен бути доступний для учнів школи лікнепу.*

IV. *«Виробити та поширити по повітах та округах звернення, плакати».*

V. *«Влаштувати виставки з ліквідації неписьменності, попередньо дібравши та розробивши відповідний матеріал. Виставки надсилати на лікпункти з відповідним роз'ясненням» [77, арк.10; 215, с. 68].*

У цьому ж документі-інструкції вказано назви спеціально відібраних літературних творів для проведення інсценованих агітаційних судів: «Зловмисник» (Чехов), «Чому Палажка не вивчилася грамоти» (Семенов), «Влада п'тьми» (Толстой), «З темряви» та «Клянїться більше жодного» (Голубєв), «Сигнал» (Гаршин) (в оригіналі російською мовою) [77, арк.10].

Також в агітаційно-пропагандистській кампанії з ліквідації неписьменності велике значення приділялося друкованим виданням товариства «Геть неписьменність», зокрема, однойменним журналу та газеті. Для читачів їх робили максимально доступними: встановлювалася символічна передплатна ціна, а газета в роздрібній торгівлі розповсюджувалася за ціною 2 копійки за примірник [203, с. 98]. Громадські організації та державні установи, які відповідали за боротьбу з неписьменністю, зобов'язувались регулярно виділяти кошти для передплати періодики та літератури відповідного профілю.

Аналіз архівних документів фонду Р-5601 дозволяє стверджувати, що вагома частина роботи Роменського товариства «Геть неписьменність» була спрямована на агітацію за грамотність. Так, члени товариства для проведення агітаційної кампанії використовували кіно та театри, де робили виставки агітаційних матеріалів чи виголошували гасла за грамотність. Також одним з головних завдань своєї діяльності осередки товариства «Геть неписьменність»

вбачали проведення двотижневиків зі збору коштів на потреби лікнепів, що перебували в їхньому відомстві [73, арк. 25]. Згідно з планами роботи Роменське товариство використовувало пресу для поширення своїх ідей. Так, члени осередку товариства «Геть неписьменність» у Ромнах раз на місяць на окремій сторінці газети «Радянське життя» публікували інформацію про важливість грамотності в житті громадян Радянського Союзу [73, арк. 25].

Варто відзначити, що преса 20-х рр. відіграла важливу роль у подоланні проблеми неписьменності, активно допомагала та сприяла розвитку письменності в Україні. Багато уваги в газетах приділялося темі залучення неписьменного населення до навчання. Зокрема, розглядалася можливість оподаткування нетрудового населення, яке не бере участі в ліквідації неписьменності. Велика кількість статей висвітлювала проблему ліквідації неписьменності серед робітничого класу. Преса приділяла увагу проблемі недостатньої кількості вчителів і закликала передусім сільську інтелігенцію та студентів активно долучатися до боротьби з неписьменністю. Одночасно із цим радянський уряд через пресу активно пропагував серед населення вірність комуністичній ідеології [273, с. 341].

До прикладу, на сторінках газети «Геть неписьменність», що видавалася товариством «Геть неписьменність», часто публікувалися короткі замітки та статті про успіхи кампанії лікнепу, відгуки учнів лікнепу. Це сприяло позитивному висвітленню освітньої кампанії та потенційному залученню населення до подолання неграмотності. Наприклад, у випуску № 7 газети «Геть неписьменність» від 19 травня 1924 р. [106] розміщується замітка «Чому я неграмотний» від працівника заводу ім. Петровського О. Ушика, у якій автор описує, що він довгий час був неграмотний, аж доки не влаштувався на завод, де його навчили читати і писати [106, с. 2]. У № 16 [106] цієї газети цілий розділ «Що кажуть бувші неписьменні» містить замітки тих, хто навчився грамоти. У цьому ж випуску є агітація за навчання грамоти у вигляді публікації розпоряджень з приводу пільг для учнів лікпунктів [112, с. 5]. З

вищенаведених документів бачимо, що агітаційна кампанія охоплювала всі верстви населення, була досить ґрунтовною та мала конкретні цілі.

Варто зазначити, що ставлення самих неписьменних селян і робітників до освіти було неоднозначним: від бажання навчитися писати до відвертого небажання вчитися через родинно-побутові проблеми, але при цьому більшість висловлювала бажання навчатися українською мовою [215, с. 66]. Проголошення політики українізації легітимізувало такі прагнення громадян, тим більше, що більшовицькі керівники, наприклад В. Затонський, уважали її найкращим способом «залізати в душу» українському селянинові. Українізація службовців, за словами В. Петровського, проводиться, щоб апарат комуністичної влади міг, «не заглядаючи в словник», розмовляти з «мужиком» [135, с. 10; 166, с. 72–73]. Це ще раз підтверджує двояку мету і лікнепу, і українізації: з одного боку, навчити народ грамоти, з іншого – насадити населенню власну ідеологію.

Влада добре розуміла, що населенню, яке буде залучене до навчання, обов'язково потрібно надавати певні пільги. Керівництво знало, що селяни та робітники просто так не покинуть своїх робочих місць задля навчання грамоти. У виданому в 1919 р. декреті «Про ліквідацію неписьменності серед населення Р.С.Ф.С.Р.» зазначалося: «Тим, хто навчається грамоти, які працюють за наймом, за винятком зайнятих на мілітаризованих підприємствах, робочий день скорочується на дві години під час усього періоду навчання зі збереженням заробітної плати» [130, с. 1324].

Окрім цього, громадяни, які навчалися грамоти, могли отримувати певні пільги в різних сферах суспільного життя. Це підтверджується архівними документами, віднайденими у фондах ДАСО. Документ з фонду Р-5601 по роботі Роменської окрінспектури народної освіти «Засоби спонукання учнів шкіл лікнепу та скінчивших їх» [48] від 1924 р. дає широке уявлення про засоби мотивування населення до навчання грамоти. Документ створено «з метою притягнення неписьменних мас трудящого населення до одвідування лікпунктів, утілення в життя низки заходів спонукання для осіб, що навчилися

грамоти і відвідують школи ліквідації неписьменности» [48, арк. 31]. Зазначається, що ці засоби стимулювання затверджені відповідними народними комісаріатами і мають бути негайно впровадженні, про що розіслано обіжники (циркуляри) до всіх окрполітпросвіт. Зокрема, у документі вказується, що:

- громадяни, які навчаються грамоти в школах ліквідації неписьменности, звертаються позачергово до органів РАЦСу для реєстрації громадського стану, отримання видів на проживання та інших посвідчень;

- ті, хто завершили навчання в пунктах ліквідації неписьменности, мають пільги для отримання інвентарю з прокатних пунктів, покривних пунктів плідників (пунктів продажу рослин з плідників);

- ті, хто завершили навчання, мають позачергове право молоти на млинах сільськогосподарських кооперацій чи інших підприємствах;

- можливі пільги в справі кредитування, пільги при продажу краму, тобто товарів фабричного виробництва;

- пільги зі страхування від пожеж у формі знижки тарифу на 20 % [48, арк. 31].

Окрім заохочення, існувала практика адміністративної та кримінальної відповідальності для тих, хто перешкоджав упровадженню політики лікнепу. Особам, які відмовлялися відвідувати лікпункти, приховували факт неписьменности інших людей, виписували штрафи [92, арк. 833] та навіть судили [40, арк. 3]. Інколи причиною відмови відвідувати лікпункт був осуд. Так, люди не витримували осуду з боку своїх друзів та сусідів і просто кидали навчання. Про такий випадок писали в газеті «Плуг і молот». Зазначається, що в селі Будилка робота в лікнепі розпочалась 14 листопада 1924 р. У перший день на заняття прибуло 13 жінок віком від 23 до 37 років. Чоловіки, довідавшись про те, що жінки пішли вчитися, почали висміювати їх та принижувати. Деякі з жінок кинули навчання, але більша частина витримала чоловічий напад і продовжили навчання. Робота в лікнепі тривала впродовж зими, і учениці досягли успіхів, то були зовсім неписьменні, а «зараз навіть

статті пишуть до газети й дають обіцянку писати й надалі до редакції» [143, с. 3]. Загалом у пунктах ліквідації неписьменності за зимовий період вивчилися 80 осіб, переважно жінок.

Агітація за грамотність велася не тільки в перші роки проведення кампанії з ліквідації неписьменності. З часом змінилася її форма, вона стала менш агресивною. Власне, серед періодики того часу та звітних документів по округах знаходимо інформацію про проведення конкурсів на найкращі пункти лікнепу, осередки грамоти чи товариства «Геть неписьменність». На нашу думку, такі заходи можна вважати теж своєрідною агітацією-заохоченням до активної роботи з поширення грамоти.

Зокрема, в одному з номерів Сумської газети «Плуг і молот» за 1925 р. була опублікована замітка дописувача Макарова щодо конкурсу на кращий лікпункт [142, с. 3]. У ній акцентується увага, що 1924–1925 рр. на Сумщині – це період перелому в справі ліквідування неписьменності, планового ведення цієї роботи. У замітці вказано, що попереду ще велика робота, адже до кінця запланованого терміну ліквідування неписьменності залишилося тільки 2 роки (планували завершити все до 10-ї річниці Жовтневої революції), а досвіду й досягнень на місцях було не так і багато [139, с. 3]. Саме тому й оголошувався конкурс з 20 березня до 20 квітня 1925 р. на кращий район з ліквідації неписьменності, згідно з умовами якого найкращим районом з ліквідації неписьменності мали визнати:

1. Район, що провів облік неписьменного населення і має план повного ліквідування неписьменності.
2. Район, де лікпунктами охоплено найбільший відсоток неписьменного дорослого населення.
3. Район, де повна завантаженість лікпунктів і найбільший відсоток їх відвідування.
4. Район, який провів ідеологічну роботу з лікнепу [139, с. 3]. Щодо цього пункту надавались уточнення. Зокрема, до результативності ідеологічної роботи зараховували роботу осередків товариства «Геть неписьменність» за

активної участі селянства; активну участь у роботі з ліквідування неписьменності всіх суспільних, радянських, партійних і профспілкових організацій, а також учительства; міцний зв'язок лікпункту з хатою-читальнею, заснований на залученні до хати-читальні учнів лікнепу.

5. Район, де учні, крім набутих технічних навичок (за програмами Весеукрграмчека), за час відвідування лікпункту навчилися добре розбиратися в суспільно-політичних питаннях того часу [139, с. 3].

Після цього оголошення в наступних номерах газети «Плуг і молот» розміщено публікації з різних районів про досягнення на ниві ліквідації неписьменності, про кількість лікнепів та навчених учнів. Наприклад, Боромлянський район звітував про активну літню роботу, про відкриття 6 хат-читалень, для яких виділено 70 карбованців на закупку книг, про роботу недільних шкіл, а також про плани щодо відкриття на осінь ще 44 лікнепів [142, с. 3]. З лікпунктів Боромлянського району публікувалася інформація в декількох номерах поспіль. Із села Залізник теж був опублікований короткий звіт про роботу місцевого лікнепу, де навчалось 50 людей, переважно жінок, які прагнули здобувати освіту [145, с. 3]. Звітували й цілі організації, наприклад Червонозоряний рафінадний завод, де на листопад 1924 р. було близько 300 неписьменних [144, с. 3]. Також Куянівська цукроварня подала інформацію, що до лікнепів активно долучились жінки [141, с. 3]. У газеті «Плуг і молот» за квітень 1925 р. розміщено оголошення про те, що комісія вирішила продовжити конкурс до 1 травня [144, с. 3].

В одній зі статей було повторно опубліковано умови конкурсу з уточненням преміювання для переможців. Власне, передбачалося, що нагородою за 1 місце стануть добре збудовані й облаштовані дві хати-читальні та куточок лікнепу з повним набором методичної та агітаційної літератури; буде надано повне зібрання творів Леніна; три лікпункти впродовж року будуть утримуватися за рахунок округового товариства «Геть неписьменність» ім. Леніна. Нагорода за 2 місце передбачала все те саме, що і для першої премії, крім ленінської бібліотечки і однієї хати-читальні. Нагорода за 3 місце –

облаштування двох лікпунктів і районного куточка лікнепу. Окрім того, зазначалося, що стосовно лікпункту, визнаного кращим у результаті конкурсу, буде ініційовано прохання перед ВУЦВК про присвоєння йому імені В. Леніна [140, с. 2].

Результати конкурсу в досліджених нами примірниках газети «Плуг і молот» не були опубліковані. Проте серед архівних документів є відомості про конкурс на кращий лікпункт та осередок товариства «Геть неписьменність» по Роменській окрузі у 1927 р. [85]. Тож можемо зробити висновок, що такі конкурси проводились періодично. Вважаємо ці конкурси одним з видів агітації за грамотність, адже переможцям надавалися подарунки та заохочення, що могло стимулювати інше населення до навчання.

Наприклад, у Роменській окрузі осередкам товариства «Геть неписьменність» за цілковиту ліквідацію неписьменності подарували радіо. Кращих учителів лікнепів, груповодів «за виявлену енергію в справі цілковитої ліквідації неписьменності» нагородили екскурсіями до Москви, Харкова, Ромнів з фінансуванням поїздки. Учителю і керівнику індивідуально-групового навчання в т. Оскомі подарували бібліотеку вартістю 35 крб, учителю Токарівського лікнепу т. Міняйло – вартістю 15 крб. Кращим учням лікнепу дарували книги на 4 крб [85, арк. 8].

Звичайно, проведення агіткампанії та інформування громадян про пільги, які вони отримують за умови навчання, мало свої результати. Швидкими темпами збільшувалася кількість лікпунктів, шкіл для малописьменних, груп, де люди опановували основи грамоти та, власне, і кількість осіб, які бажали навчатися.

Навчання неписьменних та малописьменних проводилося через мережу спеціально створених закладів освіти, які забезпечували елементарну грамотність широких верств населення [254, с. 74; 192, с. 1002]. Опрацювавши архівні документи та проаналізувавши напрацювання науковців, можемо зазначити, що мережу таких закладів освіти становили установи, у яких безпосередньо здійснювався освітній процес для дорослих: лікнепи або ж

школи грамоти (у містах і селах з групами, приблизно однаковими за віком); школи для малописьменних (у містах і селах з групами, приблизно однаковими за віком); гуртки поодинок-групового навчання (у селах); недільні школи (у містах); хати-читальні (у селах).

Усі ці заклади освіти в історіографії мають назву «лікпункти», тобто пункти ліквідації неписьменності [254, с. 74; 176, с. 33]. Детальна таблиця мережі представлена в додатку Е.

У перші роки кампанії з ліквідації неписьменності лікпункти розподілялися на 3 типи установ: лікнепи, школи малописьменних, гуртки індивідуально-групового (поодинок-групового) навчання.

Найпоширенішими були державні школи ліквідації неписьменності двох ступенів, які організовувалися у великих селах та в містах: 1-й ступінь – школи грамоти, 2-й ступінь – школи малописьменних. Так, у школах 1-го ступеня навчали дорослих читати та рахувати впродовж 6 місяців, підлітків – упродовж 7 з половиною місяців [96, арк. 328; 160, с. 204; 254, с. 74]. У школах 2-го ступеня малописьменні навчалися за програмою початкової школи (термін відвідування становив від 6 до 9 місяців).

Паралельно існували також лікпункти товариства «Геть неписьменність» та різних громадських організацій. Вони були школами елементарної грамоти та діяли при клубах, червоних кутках, на підприємствах. Третій тип – це гуртки у віддалених селах і хуторах, у яких ті, хто навчилися грамоти, у свою чергу, проводили навчання з неписьменними [160, с. 204].

Лікнепи, або школи грамоти. У боротьбі з неписьменністю та в реалізації першого етапу освіти для дорослих заклади цього типу стали ключовими. Вони забезпечували освіту для дорослих та підлітків, які не володіли навичками читання та письма або мали обмежені вміння. Такі установи охоплювали і тих, хто вже володів основами грамоти, але не мав достатніх навичок читання [256, с. 175].

Школи малописьменних були лікпунктами другого ступеня освіти, до навчання в яких долучалися випускники шкіл грамоти або ті, хто мав

елементарні освітні знання. Школи малописьменних ставили своїм завданням сформувати в дорослої малограмотної людини мінімум навичок з читання, письма, рахунку, роботи з книгою, газетою та картою, необхідні для того, щоб розібратися в питаннях соціалістичного будівництва та брати активну участь у ньому [254, с. 75].

Залежно від місця розташування та вікового складу учнів лікнепи та школи малописьменних можна розподілити на чотири типи: міські для дорослих, міські для підлітків, сільські для дорослих, сільські для підлітків. Проте найчастіше в селах та містах такі лікнепи розташовувалися в одному приміщенні, де учнів просто об'єднували в групи за віком. Кожен з типів лікнепів та шкіл малописьменних мав свої особливості в програмі навчання, що визначалося типом поселення, де відкривалася школа. До прикладу, у сільських школах малописьменних програма мала сільськогосподарське спрямування, у міських – індустріальне [8, арк. 107; 254, с. 75]. Відповідно, використовували й літературу певного спрямування в тих чи інших лікпунктах.

Школи малописьменних після перших років проведення кампанії з ліквідації неписьменності почали виконувати ще одну важливу функцію: запобігання рецидиву неписьменності. Перший досвід роботи з подолання неписьменності серед дорослого населення полягав насамперед у необхідності виявлення цієї важливої проблеми. Багато людей, які опанували програму для неписьменних, не змогли закріпити отримані знання, такі як читання, письмо та рахунок, і знову опинялися серед неписьменних. Щоб запобігти цьому явищу, випускників шкіл для неписьменних залучали до відповідної роботи в сільських клубах, хатах-читальнях, недільних школах та інших освітніх закладах [215, с. 66; 256, с. 170]. Однак найбільш радикальним заходом у боротьбі з повторною неписьменністю було створення спеціальних шкіл для малописьменних.

Школа для малописьменних була логічним продовженням школи грамоти та мала ознаки початкової загальноосвітньої школи для дорослих. Основною її метою було надання дорослим малописьменним людям

мінімальних навичок у читанні, письмі, рахунку та роботі з книгою, газетою та картою, необхідних для усвідомлення питань соціалістичної будівництва та активної участі в ньому.

Також метою шкіл для малописьменних було завершення та закріплення роботи, яку проводили лікнепи. Разом з лікнепами вони створювали підготовчий рівень загальної освіти для дорослих. У школі малописьменних основним контингентом були люди, які раніше вже здобували освіту, але з різних причин забули те, що вивчали, а також самоучки або ті, хто мав недостатні навички. Часто учнями таких шкіл були дорослі, які за власною ініціативою прагнули здобути основну грамотність, мали потребу у вдосконаленні навичок читання книг, газет, написання офіційних документів, листів, розрахунків для своєї господарської або виробничої діяльності. Організація та методика навчання в школах для малописьменних були такі самі, як і в лікнепах. Такі школи мали подібні до лікнепів статус і права [247, с. 185; 254, с. 75; 256, с. 175].

Підтвердження вищезазначеного стосовно шкіл малописьменних знаходимо в архівних документах. Зокрема, у справі 532 «Декрети, постанови, обіжники, інструкції и т. інше» у фондах по Роменській окрузі міститься «Положення про школи, що працюють у дні відпочинку». З метою запобігання рецидиву неписьменності, закріплення навичок, отриманих на лікпунктах, давалося розпорядження організувати школи, які працюють у недільні та святкові дні. Такі школи мали відкриватися в кожному селі, де кількість охочих навчатися становила 35–40 осіб. Учнями таких шкіл ставали особи, які навчалися в лікпунктах улітку, ті, що недовчилися, а також особи, які закінчили лікпункти і бажали покращити свої знання. Обов'язково при розподілі групи повинен бути врахований віковий склад учнів: кожна група мала бути однорідною за віком [75, арк. 34].

Зазначалося, що навчання в школі проводиться ліквідаторами-фахівцями, учителями шкіл соціального виховання, насамперед тими, хто має досвід роботи з дорослими. Викладання в школі мало вестися за

визначеною Народним комісаріатом освіти програмою, обов'язково рідною мовою, яку вибирають самі учні. У кожній школі велася звітність, ліквідатор мав вести щоденник учителя. Навчання в таких школах проводилось по неділях та святкових днях по три години. Курс такої школи був розрахований на 4 місяці. Мало бути проведено не менше 16 занять (48 годин). Окрім того, у положенні наголошувалося, що в продовженні своєї роботи школа тісно пов'язується із загальною політпросвітрою в селі, районі. Учні школи могли брати участь у різних гуртках, організаціях тощо. Після закінчення терміну навчання учні обов'язково прикріплювалися до гуртків клубу, сільбуду та записувалися в бібліотеку чи хату-читальню [75, арк. 34].

Гуртки поодинокі-групові (індивідуально-групові) навчання організовувалися у віддалених селах та хуторах, де населення, яке бажало вчитися, було нечисленним. До викладання в цих гуртках долучали грамотних людей, які діяли відповідно до ленінської тези «Грамотний, навчи неграмотного» [237, с. 9]. У зв'язку з катастрофічною нестачею вчителів для ліквідації неписьменності в сільській місцевості це гасло набувало буквального значення. Такі вчителі давали елементарні знання невеликому колу осіб або вчили одну людину під час індивідуальних занять.

Суть цієї організаційної форми навчального процесу полягала в тому, що навчання проводилося там, де кількість неписьменних осіб була меншою за 15. Гуртки індивідуально-групового навчання для неписьменних та малописьменних формувалися в кількості від 2 до 15 учнів. Навчання здійснювалось в будинку одного з учнів чи в іншому приміщенні. Кожному такому гуртку або окремому учню призначали так званого культармійця, який мав навчати учнів відповідно до навчальної програми [163, с. 312; 254, с. 75; 256, с. 175].

У гуртках цієї форми освіти переважно працювали непрофесійні викладачі, серед яких були громадяни навіть без повної початкової освіти. Учні не завжди мали достатньо навчальної літератури та необхідного письмового приладдя. Під час навчання часто виникали тривалі перерви, аж до кількох

місяців [163, с. 312]. Усе це негативно впливало на освітній процес і спричиняло вищий відсоток рецидиву неписьменності порівняно з іншими факторами.

Недільні школи. Як заклади освіти вони існували ще в дореволюційний час і давали освіту переважно релігійного характеру та елементарні знання з арифметики й письма [208]. Однак із середини 1920-х рр. недільні школи почали використовувати як пункти ліквідації неписьменності для підвищення освітнього рівня населення в містах. Деякі з них працювали по три рази на тиждень за програмою шкіл для малописьменних, інші функціонували у форматі гуртків як додаткова можливість для дорослих учнів покращити свої знання. Зазвичай ці школи працювали в неділю, тому й називалися недільними. Навчалися в них ті, хто вже закінчив лікнеп, але не міг відвідувати школу протягом інших днів. До кінця 1920-х рр. більшість недільних шкіл перетворилася на школи для малописьменних [254, с. 75; 256, с. 175].

Хати-читальні (у селах). Ці заклади були доповненням до лікпунктів та допомагали закріпити знання дорослих, а також запобігти рецидиву неписьменності. Радянська влада вважала, що для повного усунення неграмотності лише шкіл буде недостатньо, тому активну участь у цьому процесі повинні брати хати-читальні. Хати-читальні не були задумані тільки для осіб шкільного віку, молоді чи дорослих учнів.

Читальні з'явилися в другій половині XIX ст. як місце відпочинку сільських мешканців без будь-якого державного регулювання і тим більше без єдиної програми діяльності. Політичної агітації в читальнях не було. Проте з приходом радянської влади в село їх призначення докорінно змінюється. Поступово хата-читальня стає важливою організаційною структурою в поширенні ідей радянської влади серед населення. Уся їхня робота була спрямована на забезпечення потреб місцевих виконавчих та партійних органів [153, с. 44].

Працювали хати-читальні переважно в селах та відповідно до «Положення про хати-читальні», розісланого по Роменській окрузі, діяли як

заклади, з допомогою яких влада проводить культурно-просвітницьку діяльність [74, арк. 6]. Ці заклади не були буквально хатами, це були кабінети для читання, які розміщувалися у світлих приміщеннях та прикрашалися плакатами, лозунгами, портретами членів комуністичної партії. При хатах-читальнях організовували публічні читання, лекції, виступи, літературні вечори. Заборонялося проводити концерти, танцювальні вечори, що відволікають селян від навчання. Влаштували групові заняття з марксизму, читали книжки, близькі за змістом населенню, не академічно складні, проводили бесіди за темами, що цікавили селян [74, арк. 6].

У матеріалах статистичного опису округ Сумщини та України за 1926 р., які готувало Центральне статистичне управління УСРР, хати-читальні, як і вищеназвані пункти лікнепу (окрім недільних шкіл), зараховуються до установ політичної освіти. Утім у статистичних таблицях хати-читальні розміщені у графі разом клубами, сільбудами та кінотеатрами, театрами і не зараховуються до закладів лікнепу [122, с. 4]. Проте після 1927 р. на теренах Сумщини вагому роль у ліквідації неписьменності починає відігравати індивідуально-групова форма навчання, яка не передбачала навчання в класичному освітньому закладі. Освітній процес міг організовуватися в приватних оселях та хатах-читальнях. З огляду на це хати-читальні, з певними застереженнями, можна зараховувати до осередків ліквідації неписьменності [167, с. 21; 153, с. 46].

Варто окремо проаналізувати розвиток мережі закладів ліквідації неписьменності на Сумщині в 1920-х рр. Зауважимо, що питання достатньо важко якісно розкрити у зв'язку з низьким рівнем підготовки статистичних матеріалів на регіональному та загальнодержавному рівнях. Тому в різних архівних матеріалах можна натрапити на різну статистику мережі закладів за один рік. Так, на 1-му окружному з'їзді товариства «Геть неписьменність» (3 квітня 1926 р.) інспектор лікнепу Малюта відзначив, що «...на 1 січня 1926 р. ми мали по окрузі 227 лікнепів (в них 228 груп) з учнями 6445 душ, 5 шкіл малописьменних – в них 172 учні...». А в попередній доповіді 30 грудня 1925 р. на нараді райінструкторів та представників товариства «Геть

неписьменність» Малюта подав інші статистичні дані на 30 грудня 1925 р.: 259 лікнепів та 6698 учнів [13, арк. 2; 14, арк. 44]. У свою чергу, у матеріалах до опису округ УСРР, що стосувалися Роменської округи, зазначалося, що на 1 грудня 1925 р. в Роменській округі діяло 185 закладів лікнепу, у яких навчалось 6564 учні [125, с. 1–4]. Таким чином, матеріали місцевої та центральної статистики істотно різнилися між собою, особливо в частині кількості закладів ліквідації неписьменності. Тому достатньо важко зробити якісну реконструкцію кількості закладів на теренах Сумщини в 1920-х рр.

Про системні проблеми статистичних відомостей в Роменській округі засвідчує також звіт 1924 р. Так, відповідно до нього на 1 грудня 1924 р. в Роменській округі нараховувалось 39 штатних (з оплатою праці) лікнепів, 36 позаштатних (без оплати праці), 26 груп ліквідації неписьменності. Тобто разом – 101 пункт ліквідації неписьменності. Загальна кількість учнів – 1900 осіб [52, арк. 22]. У цьому ж документі подаються дані по Роменській округі станом на 1 січня 1925 р.: 39 штатних лікнепів, 63 – позаштатних та 136 груп ліквідації неписьменності. Разом – 238 пунктів ліквідації неписьменності, у них навчалось 2864 учні [52, арк. 22]. Зрозуміло, що за один місяць не могли відбутися настільки істотні зміни.

На основі статистичних матеріалів центрального та регіонального рівнів встановлено, що кількісні показники розбудови мережі закладів україномовної освіти для дорослих в Глухівській, Конотопській, Сумській та Роменській округах Сумщини в 1920-х рр. були нерівномірними. Так, у Сумській округі нараховувалось 197 лікпунктів та 99 хат-читалень [126, с. 5], у Глухівській округі – 128 лікпунктів та 98 хат-читалень [122, с. 4], у Роменській округі – 104 лікпункти та 64 хати-читальні [125, с. 4], у Конотопській округі – 65 лікпунктів та 37 хат-читалень [123, с. 4]. Додатково були проаналізовані населені пункти, які входили до інших округ, але на сьогодні належать до території Сумської області. Усього станом на 1926 р. на території Сумщини нараховувалося 497 лікпунктів, у яких працювало 570

учителів та навчалися 19 563 особи, активно діяли 306 хат-читалень [122, с. 4; 123, с. 4; 124, с. 6; 125, с. 4; 126, с. 5] (додаток Ж).

Проаналізовані архівні матеріали та історіографічна традиція дозволяють окреслити мережі закладів україномовної освіти для дорослих на Сумщині в Конотопській, Глухівській, Роменській та Сумській округах. Так, у Конотопській окрузі фінансування покращилося впродовж 1925–1928 рр., що дозволило розширити освітню мережу. На 1 грудня 1925 р. функціонувало 185 установ, у 1926–1927 н. р. – 265 та 262 установи в 1927–1928 н. р. А от у Сумській окрузі вдавалося підтримувати мережу закладів у межах 197 шкіл (1 грудня 1925 р.), 192 (1926–1927 н. р.), 196 (1927–1928 н. р.). Починаючи з 1928–1929 н. р. фінансування закладів лікнепу в Сумській окрузі зросло на 14 тис. карб. Тому було розроблено план відкриття нових шкіл. У 1928–1929 н. р. – 350 лікнепів, у 1929–1930 н. р. – 475 лікнепів, у 1930–1931 н. р. – 505, у 1931–1932 н. р. – 600 лікнепів. У Глухівській окрузі у зв'язку з певним скороченням фінансування довелося відмовитися від ідеї розширення освітньої мережі. Так, на 1 грудня 1925 р. функціонували 183 школи, 261 заклад освіти на 1926–1927 н. р. та 192 школи на 1927–1928 н. р. У Роменській окрузі у зв'язку з відсутністю якісного фінансування мережа лікпунктів скорочувалася з 182 (1 грудня 1925 р.) до 54 (1926–1927 н. р.), 65 (1927–1928 н. р.). Утім у 1928–1929 н. р. ситуація покращилася й кількість закладів зростає до 128 (48 утримувалися на кошти товариства «Геть неписьменність», 80 – на кошти місцевого бюджету) [122, с. 4; 123, с. 3, 125, с. 5; 17, арк. 117].

У закладах освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині навчалися також і підлітки від 10 до 15 років (таблиця 1.3). На середину 1920-х рр. серед закладів для неписьменних Сумщини склалася тенденція, що лише 30–50 % контингенту учнів становили особи, які були старшими за 15 років (таблиця 1.4). Так, у Глухівській окрузі на 1 квітня 1926 р. навчалось 5548 неповнолітніх та 2495 повнолітніх. У Сумській окрузі на кінець 1928 р. 50 % контингенту учнів були дорослі [4, арк. 26–27].

**Лікпункти для підлітків
до 15 років станом на 1 квітня 1926 р.
по Глухівській окрузі [11, арк. 15]**

Назва району	Чоловіків	Жінок	Кількість груп
Глухівський	141	385	18
Есманський	203	235	13
Путивльський	235	310	15
Тулиголовський	68	229	9
Шосткинський	251	363	14
Понорницький	68	247	11
Новгород-Сіверський	266	631	27
Семенівський	217	423	28
Хильчанський	145	312	14
Середина-Будський	85	177	8
Ямпільський	226	281	12
м. Глухів	24	26	2
Разом	1929	3619	171

Таблиця 1.4

**Лікпункти для дорослих
від 15 до 35 років станом на 1 квітня 1926 р.
по Глухівській окрузі [10, арк. 16]**

Назва району	Чоловіків	Жінок	Кількість груп
Глухівський	45	153	9
Есманський	14	28	1
Путивльський	163	173	9
Тулиголовський	38	106	6
Шосткинський	22	250	8
Понорницький	56	60	6
Новгород-Сіверський	278	212	14
Семенівський	19	50	4
Хильчанський	104	250	11
Середина-Будський	1	18	1
Ямпільський	98	192	8
м. Глухів	75	92	5
Разом	911	1584	82

З 1928–1929 рр. намітилася тенденція до поширення освіти з ліквідації неписьменності серед сільськогосподарських працівників-наймитів. У грудні 1928 р. Всеукраїнський комітет спілки будівельників надіслав до окружних відділень товариства «Геть неписьменність» лист про укладання угоди з розверсткою освітянської роботи серед будівельників України [9, арк. 45]. У

Глухівській окрузі влітку 1929 р. окружний інспектор з ліквідації неписьменності Карасьов розробив план створення лікнепів, які б забезпечували освітні потреби сільськогосподарських, лісових працівників та будівельників півночі Сумщини [12, арк. 33]. План представлено в таблиці 1.5.

Таблиця 1.5

ПЛАН
ліквідації неписьменності серед сільськогосподарських, лісових
робітників та будівельників Глухівської округи
(початок 1 червня – закінчення 15 вересня 1929 р.) [12, арк. 33]

№	РОЗРАХУНКИ	Кількість учнів	Кількість лікнепів	Кількість груп
1.	Передбачається охопити сезонних робітників радгоспів: Єлизаветинський – 50 Ревякино – 60 Спаський – 40 Володимирський – 70	220	4	7
2.	Передбачається охопити наймитів та пастухів через школу лікнепу: Путивль – 40 Семенівка – 40	80	2	2
3.	Передбачається охопити будівельників: Шостка – 40 Глухів – 40 Шалигине – 40 Н.-Сіверський – 40 Хутір-Михайлівський – 40	200	5	5
4.	Передбачається охопити поодинокими груповим навчанням по всій окрузі наймитів та пастухів	400	–	50
РАЗОМ		900	11	64

Як бачимо, упродовж червня-вересня 1929 р. по Глухівській окрузі передбачалося охопити навчанням 900 сезонних робітників, наймитів, осіб, що працювали у сільському, лісовому господарствах, були будівельниками, планувалося створення 11 лікпунктів з 14 групами ліквідації неписьменності в них та додатково 50 груп лікнепу індивідуально-групового навчання.

Доречно зазначити, що система закладів лікнепу на Сумщині складалася, зазвичай, зі шкіл для неписьменних, а частка шкіл для малописьменних була

мізерною. Наприклад, на кінець 1929 р. в Сумській окрузі діяла тільки 1 школа для малописьменних на 187 осіб, у Глухівській окрузі навчалося трохи більше малописьменних – 300, у Роменській окрузі на 1 січня 1926 р. функціонували 5 шкіл для малописьменних на 172 учні [4, арк. 26–27; 13, арк. 2 зв.; 2, арк. 38].

Після 1927 р. на Сумщині фіксується тенденція до посилення ролі індивідуально-групової форми навчання неписьменних. На теренах України було кілька регіонів, у яких поодинокі-групові форми навчання набули значного поширення, – Чернігівщина, Житомирщина (м. Бердичів), Херсонщина та Полтавщина [176, с. 66]. Значного поширення ця форма навчання набула й на Сумщині. Так, на кінець 1928 р. в Роменській окрузі з 9606 осіб за індивідуально-груповою формою навчалася 1481, у Глухівській окрузі (на середину 1929 р.) 6469 осіб навчалося в закладах системи освіти для дорослих та майже 3 тис. за індивідуально-груповою. На кінець 1929 р. в Сумській окрузі функціонували 1796 гуртків індивідуально-групового навчання з охопленням 3670 осіб. Таким чином, Сумщина була одним з регіонів України, у яких значна частина дорослих та дітей навчалися за індивідуально-груповою формою навчання [4, арк. 26; 5, арк. 35; 15, арк. 11].

Наявна мережа закладів лікнепу не могла повною мірою забезпечити подолання неписьменності ні до 1927 р., ні до 1932 р. Щоправда, у містах були значні успіхи. Станом на 1926 р. 67 % населення Сум, 59 % – Краснопілля вміли читати й писати. Порівняно з 1920 р. кількість грамотних збільшилася на 10 % [174, с. 109, 297]. На 1929–1930 рр. товариство «Геть неписьменність» Глухівської округи запланувало ліквідувати неписьменність на 100 % у таких містах, як Глухів, Шостка, Новгород-Сіверський, Середина-Буда та Ямпільському та Ярославецькому районах [15, арк. 11–12]. Утім загалом по Сумщині ситуацію неможливо було якісно покращити без істотного збільшення фінансування. Мережа зі 150–250 закладів лікнепу з кошторисом у 30–50 тис. крб дозволяла навчити від 6 до 9 тис. осіб на рік. А частка неписьменних у Сумській, Роменській, Глухівській, Конотопській округах, які мали населення в 500–650 тис. осіб, коливалася в межах 60–65 тис. Таким

чином, за умови збереження наявної мережі можна було ефективно подолати неписьменність тільки на кінець 1930-х рр. Проте варто враховувати, що суттєвою перешкодою на шляху вирішення цієї проблеми були рецидив неграмотності та неможливість закладів освіти системи соцвиху Глухівської округи на 1929 р. залучити до освітнього процесу всіх дітей шкільного віку [15, арк. 11–12]. Зрозуміло, що ця проблема була притаманна й іншим округам Сумщини.

Висновки до розділу 2

На основі аналізу опублікованих праць та джерельної бази досліджено, що передумовами до впровадження україномовної освіти для дорослих на території Сумщини в 1920-х рр. стала активна робота некомуністичної влади, діяльність «Просвіти», які здійснювали перші спроби навчання дорослих від початку ХХ ст. до 1923 р. Встановлено, що в першій чверті ХХ ст. на території Сумщини місцева влада намагалася впровадити україномовну загальну та початкову освіту для дорослих. Так, восени 1902 р. у м. Конотопі Чернігівської губернії на засіданні комісії з народної освіти з доповіддю про необхідність використання української мови в освітньому процесі народних шкіл виступив М. Баран-Ходоровський, а П. Кандиба пропонував уведення курсу української літератури до навчальних планів освітніх закладів.

Встановлено, що на території Сумщини ідею українізації загальної освіти та освіти для дорослих після 1905 р. і в добу Української революції підтримували та реалізовували громадсько-культурні осередки товариства «Просвіта». Особливо цей процес посилювався після Лютневої революції 1917 р., коли на території Сумщини почали організовуватися курси ліквідації неписьменності, україномовні недільні школи. Фактично всі досягнення української радянської влади до 1923 р. у сфері освіти для дорослих ґрунтувалися на напрацюваннях осередків «Просвіти» Сумщини за 1917–1922 рр.

На основі аналізу історіографічних даних та архівних джерел з'ясовано організаційні аспекти реалізації радянської політики початкової освіти для дорослих на Сумщині (1919–1930 рр.). Встановлено, що причинами введення обов'язкової початкової освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст. стали ідеологічна та економічна, які були характерними для всієї території УСРР. Організаційний етап упровадження обов'язкової освіти для дорослих передбачав активну діяльність на законодавчому рівні шляхом видання нормативно-правових актів та утворення урядових інституцій. На території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. діяли окружні, районні та сільські комісії грамоти, активно працювали осередки товариства «Геть неписьменність». У 1923 р. в рамках вирішення національного питання владою УСРР на території Сумщини сформовано 2 російські національні райони, 1 російську селищну раду, 72 російські національні сільські ради, 1 німецьку національну сільську раду, що в подальшому відобразилося на політиці коренізації та ліквідації неписьменності.

Уточнено принципи системи україномовної освіти для дорослих в УСРР та на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст.: категоричність, усезагальність та обов'язковість заходів; повне державне регулювання; класовий, ідеологічний характер; швидке впровадження коренізації / українізації; підготовка викладацьких кадрів у короткі строки й одночасно у всіх регіонах (до 1927–1928 н. р.); максимальне докладання зусиль до створення методично-матеріальної бази (до 1927–1928 н. р.). Встановлено, що причини, правова база та принципи впровадження обов'язкової освіти для дорослих були спільними для всіх республік Радянського Союзу.

Встановлено, що навчання неписьменних здійснювалося через мережу лікпунктів трьох типів, що охоплювала школи грамоти (лікнепи), школи для малописьменних та гуртки індивідуально-групового навчання. На території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. істотно переважали школи для неписьменних. З'ясовано, що в Глухівській, Роменській та Сумській округах після 1926–1927 н. р. посилилася роль індивідуально-групової форми навчання, у зв'язку

із чим освітній процес почав організовуватися в приватних оселях та хатах-читальнях. З огляду на це хати-читальні зараховуємо до осередків ліквідації неписьменності.

Досліджено, що нагальною необхідністю для влади стало проведення агітаційної кампанії за грамотність. Агітаційні заходи були неагресивними та однаковими для всіх округ УСРР: вечори агітації, концерти, показові суди над неграмотними, збори, лекції. Влада видавала розпорядження щодо пільг для учнів лікпунктів. На Сумщині агітаційну роботу серед населення проводили переважно осередки товариства «Геть неписьменність».

Таким чином, розбудова закладів освіти, агітаційна кампанія уможливили значне розширення діяльності з ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослих на території Сумщини й охоплення великої кількості населення.

РОЗДІЛ 3

ІДЕОЛОГІЧНА ТА КАДРОВА СКЛАДОВІ КАМПАНІЇ З ЛІКВІДАЦІЇ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА СУМЩИНІ

3.1. Ідеологічний чинник у діяльності закладів україномовної освіти для дорослих

Після захоплення влади більшовиками було проголошено початок будівництва нового суспільства, яке відрізнялося від попереднього. Важливою складовою цього суспільства, що втілювала його духовне життя, мала стати нова культура в умовах комуністичної ідеології.

Головна відмінність цієї культури полягала в тому, що вона базувалася на матеріалістичній марксистській філософії та рішуче відкидала вплив на культурний розвиток народу будь-якої релігії. Навпаки, релігія оголошувалася «опіумом для народу». Войовничий атеїзм став провідною рисою культури комуністів, а головною метою пролетарської культури було формування серед широких народних мас матеріалістичного світогляду, що сприяло «комуністичному переродженню суспільства». З іншого боку, ця культура виконувала велике й відповідальне завдання – залучення широких народних мас до соціалістичного будівництва [203, с. 99]. Диктатура ґрунтувалася на одній ідеології, а релігія – це по суті ще одна ідеологія, і їй не було місця в країні.

У 20-х рр. ХХ ст. комуністична ідеологія суттєво впливала на навчання дорослого населення в закладах початкової освіти для дорослих. У цей період, коли багато країн світу переживали соціальні й політичні перетворення, комуністичний рух виявився особливо активним і проникав у всі сфери життя, у тому числі й в освіту. Комуністична ідеологія, яка наголошувала на класовій свідомості та колективізмі, ненависті до ворогів, проникла в освітній процес. Він полягав не лише у виробленні певних навичок, але й у формуванні в дорослих учнів певних політичних поглядів та цінностей.

Аналізуючи історіографію питання та джерела, можемо стверджувати, що україномовна освіта дорослого населення та в цілому кампанія з ліквідації неписьменності серед мас у Радянському Союзі та в Україні переслідувала подвійну мету. З одного боку, освіта для дорослих за умов масової неписьменності була засобом підвищення рівня освіченості народу, що було потрібно для розвитку промисловості та сільського господарства, а з іншого – засобом поширення політичних ідей серед населення. Саме в такій площині виявлявся вплив усієї мережі позашкільних освітніх закладів на процес формування соціалістичного суспільства. В одному процесі було поєднано українізацію, ліквідацію неписьменності й політичну освіту [191, с. 320; 180, с. 50].

Промови Г. Петровського, голови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, на партійних з'їздах дають уявлення про ідейні цілі освітньої політики радянської влади. Зокрема, у доповіді на X окружному з'їзді рад у Луганську 14 квітня 1925 р. Петровський зазначає, що завдання ліквідації неписьменності мають бути виконані до 10-ї річниці радянської влади, тобто до річниці Жовтневої революції [135, с. 10].

Комуністи надавали перевагу загальному погляду на необхідність грамотності та створення ідеалу повноцінної особистості. Однак, упроваджуючи індустріалізацію, влада розуміла, що країні потрібні кваліфіковані робітники, які повністю задовольнятимуть потреби нової влади лише тоді, коли, крім знань, опанують передову ідеологію. Основне завдання полягало не лише в навчанні неписьменних осіб читання й письма, але й у тому, щоб вони через грамотність навчилися мислити «правильно», відповідно до ідеологічних постулатів комуністичної партії. Так більшовики створювали цілісну систему ідеологічного контролю над усіма верствами та віковими групами населення. Ідеологія у сфері освіти для дорослих підкреслювала важливість освіти, грамотності у формуванні політично свідомих громадян, здатних мислити й активно сприяти розвитку своєї країни [203, с. 100].

Метою радянської освіти для дорослих стає не національне виховання і

формування національної ідентичності, а політосвіта. Відповідно до задекларованої мети визначався і зміст освітньо-виховної діяльності. Із самого початку він мав політосвітнє спрямування. Основою змісту освіти для дорослих була рідна мова та історія радянської дійсності, антирелігійні засади. Підхід до визначення змісту освіти був проголошений на державному рівні – політосвітній, безальтернативний в умовах утвердження тоталітарного режиму. Якщо масова неписьменність була однією з перепон на шляху ефективної пропаганди українського національного руху, то в радянські часи ліквідація неписьменності населення перетворилась на пропаганду комунізму, пролетарського інтернаціонального руху [166, с. 71; 236, с. 19].

Початкова освіта для дорослих за ідеєю партії не припускала жорсткого поділу між власне навчанням і політичним вихованням, тобто пропагандою. На цьому наголошувалося і в офіційних документах. Тобто специфікою радянського підходу було усвідомлене об'єднання освіти з вирішенням ідеологічних і виховних завдань [215, с. 72; 225, с. 6; 191, с. 320].

Зокрема, в Інструкції про ліквідацію неписьменності від 1920 р. [128], виданій Народним комісаріатом просвіти на додаток до декрету «Про ліквідацію неписьменності» [130], опосередковано вказувалося, що національні комісії з ліквідації неписьменності мають організувати робітничо-селянський контроль над відкритими школами для дорослих та мати контакти з партійними організаціями задля проведення загальноосвітньої та політичної роботи серед слухачів цих шкіл [128, с. 177].

Основне завдання полягало не лише в навчанні неписьменних осіб читання і письма, але й у тому, щоб вони через грамотність навчилися мислити правильно. В. Козир відзначає, що в одній з агітаційних листівок був такий текст: «Грамота – шлях до комунізму! Руки, які звикли добре тримати книгу, зможуть краще тримати і гвинтівку на захист революції» [203, с. 97].

З питань ліквідації неписьменності організовували комісію в складі чотирьох осіб (голова сільради, представник від комнезаму, комсомолу і наросвіти з району) та завідувача лікнепу – місцевого вчителя. Згідно з

рекомендаціями комісії головний акцент у своїй роботі вчитель повинен був зробити на антирелігійній пропаганді. Також він має звертати увагу на політичні відомості, тобто розповідати селянам про склад радянських керівних органів і загалом вести бесіди на теми політичного характеру [166, с. 73].

У 1923 р. на одній з нарад політосвіти в Роменській окрузі розглядали основні питання, загальні й політичні напрями діяльності освітніх установ. У своїх виступах доповідачі наголошували на тому, що основну увагу потрібно приділити політосвітній роботі на селі, водночас треба не послаблювати роботу з пролетаріатом. Крім того, акцентували, що національне питання в освітній роботі є найважливішим, і це потрібно мати на увазі при розгляді кожного питання порядку денного [30, арк. 202].

Спеціально організовані всеукраїнські семінари робітників установ з організації неписьменності, на які приїздили працівники губерніальних та повітових надзвичайних комісій з ліквідації неписьменності, розглядали як суто дидактичні питання (перехід від звукового методу навчання до методу цілих образів, аналітико-синтетичного), так і методи агітації та пропаганди [166, с. 72].

Зміст і основні форми діяльності позашкільної освіти протягом досліджуваного періоду еволюціонували і «вдосконалювались» у напрямі ідеологізації, тобто цілеспрямованої роботи з формування радянської ідентичності. Метою освіти було виховання людини, здатної будувати соціалізм. У радянській освіті, як і загалом у державі, інтереси особистості підпорядковувались суспільним інтересам.

Аналіз джерел дає можливість простежити тенденцію до посилення ідеологічного чинника в початковій освіті для дорослих. Так, уже назва першого декрету РНК РСФРР від 12 жовтня 1918 р. «Про мобілізацію грамотних і організацію пропаганди радянського ладу» [131], що стосується боротьби з неписьменністю, містить обидві складові радянського просвітницького проєкту. Третій пункт цього декрету містить вимогу до місцевих органів радянської влади інформувати населення через оголошення,

мітинги та збори про організацію освітніх заходів і пояснювати населенню важливість ознайомлення із загальною структурою революційної Росії, поточною політикою та законодавством центральних і місцевих органів влади. Без такого ознайомлення громадяни були позбавлені можливості брати участь у важливій роботі з будівництва держави, яка залежала від працездатного населення [131, с. 1324].

У наступні роки радянська влада, видаючи циркулярні листи, накази, щодалі менше приховує основну мету кампанії лікнепу – поширення ідеології комунізму. Так, у циркулярному листі «Принципи побудови програм лікпунктів», надісланому до Роменської окрполітпросвіти в 1922 р., опубліковано поради щодо планування роботи в лікпунктах. Зазначається, що Друга Всеросійська конференція методистів-практиків з ліквідації неписьменності ухвалила, що робота в лікпункті «має на меті не тільки навчити техніки читання та письма, пробудити інтерес до знання взагалі, а й класову самосвідомість у будівництві Радянської Росії» [78, арк. 75].

Також у таких циркулярних листах та розпорядженнях з року в рік надходять поради щодо рекомендованих тем занять та бесід з учнями. Звісно, ці теми безпосередньо стосувалися питань радянського будівництва. Зокрема, у згаданому циркулярному листі 1922 р. пропонуються такі теми бесід: «Влада робітників та селян», «Господарська розруха та її причини. Громадянська війна», «Революція як звільнення від економічного рабства», «Радянська держава як перехід до комуністичного суспільства» (в оригіналі – російською) [78, арк. 75 зв.].

Як зазначалося, на першому етапі впровадження обов'язкової освіти для дорослих до процесу навчання були залучені вчителі-спеціалісти, студенти педагогічних училищ, випускники педагогічних курсів та активісти, які володіли навичками читання та письма і виявили ініціативу навчати. Радянська влада усвідомлювала те, що починати поширення ідеології комуністичної партії потрібно серед тих, хто навчатиме. Тож учителів-ліквідаторів неписьменності почали направляти на курси та семінари

перепідготовки [191, с. 320].

Більшість занять на таких курсах та семінарах була політично заангажованою, бо, як уже зазначалося, головною метою кампанії з ліквідації неписьменності стало навчання населення політичної грамоти. Наприклад, у програмі семінару для ліквідаторів неписьменності, що відбувся в липні 1924 р. в Києві, вказані такі назви та теми занять: «Історія України у світі марксизму», «Політграмота ліквідатора», «Лікнеп у системі політосвіти», «Політграмота в лікпункті», «Політграмота в школі малописьменних», «Агітація за лікнеп» [80, арк. 166; 191, с. 320].

Окрім того, у методичній літературі для вчителів також надавалися вказівки щодо проведення занять. Зокрема, у «Пораднику політосвітньої роботи на селі» наголошувалося, що освітня робота має бути пов'язана із завданнями політичного, господарського та радянського будівництва, а зміцнити її варто книжкою й газетою, що найкраще відбивають та пояснюють радянську сучасність [166, с. 76].

Під час проведення районних, обласних курсів та семінарів учителям-ліквідаторам надавали рекомендації щодо проведення занять, за якими вчителі склали навчальні плани. У документі «Інструкція про роботу на лікпунктах неписьменності» [56, арк. 24], окрім питань, що стосуються терміну навчання, кількості учнів у групах, місця занять, вказується також, яку документацію повинен вести вчитель лікпункту. Зокрема, зазначається про робочий щоденник навчання, що має відповідати затвердженій органами освіти формі [191, с. 320].

Такий щоденник розміщено у звітних документах з ліквідації неписьменності в Роменській окрузі за 1925 р. [99, арк. 1–14]. Робочий щоденник учительки лікпункту хутора Романиха Роменської округи складено за формою, що вимагалася в програмних документах окрінспектур з народної освіти. Завдяки щоденнику простежуємо теми, які вивчали учні лікпункту. Вказується, що саме партійні гасла слугували розділами навчальних підручників, зокрема букваря, та були темами для обговорень. Зокрема, у

щоденнику найчастіше записані такі: «Де пани, там і раби», «Нема ярма – ми здобули ради», «Хай живе єднання робітників та селян», «Де спілки, там сила», «Жовтнева революція та перемога пролетаріату», «Фабрики й заводи в робітників та селян», «Релігія – дурман для народу» [99, арк. 8]. Вчителька зазначає, що учні вчилися читати і писати ці фрази, виокремлювали літери, складали нові слова, вчилися рахувати кількість літер у гаслах партії. На початку кожного заняття учні повторювали попередньо вивчені теми і вдосконалювали свої знання, висловлювали свої думки з теми. Також на заняттях обговорювали головних «ворогів Радянської Республіки» – панів, поміщиків, попів-нероб та ін. [99, арк. 13]. Таким чином, насадження партійної ідеології, навчання політичної грамоти з року в рік відбувалося більш відкрито, без приховування [191, с. 320].

У процесі навчання велася антирелігійна пропаганда, яку вважали необхідною частиною комуністичного виховання. Тематика занять антирелігійного спрямування впроваджувалася під час гурткової роботи з природничих та сільськогосподарських питань у сільбудах і хатах-читальнях. У містах, де культурний і політичний рівні спільноти були вищими, відкрито обговорювали та критикували канони релігії з позицій класової переваги [203, с. 99].

До Глухівської окрінспектури народної освіти в 1929 р. надіслали звіт, у якому зазначено, що по районах округи діють спілки безбожників, відбуваються районні з'їзди. Спілки забезпечуються відповідною літературою, кожна спілка отримує журнал «Безбожник» за кошти місцевих сільбудів [71, арк. 5–6].

Більшовицьке керівництво, розуміючи складність і чутливість релігійного питання, старалося діяти гнучко. Водночас виявлялося, що відсутність достатньої кількості атеїстично налаштованих пропагандистів, матеріальних ресурсів та наочних посібників ускладнює ефективне проведення антирелігійної роботи. Наприклад, для керівників гуртків та вчителів лікнепу були розроблені методичні поради щодо правильного

проведення антирелігійної пропаганди в школах лікнепу. У них рекомендувалося організувати заходи у формі вечорів або ранків з основним акцентом на необхідності «бути письменним, щоб позбутись релігійного дурману» [203, с. 99].

Дискусії з питань антирелігійної пропаганди в лікпунктах пропонувалося вести за звичайними методами лікнепу, при цьому організувати означені дискусії окремо для груп з різним рівнем грамотності, а саме для письменних і малописьменних. У рекомендаціях уже були відібрані теми з фразами, що сприяли обговоренню цих питань: «Попи-дармоїди живуть з брехні», «Боротьба з релігією є формою класової боротьби» [203, с. 99]. Опрацювання цих тем і фраз у загальному курсі лікпунктів повинно бути подібним до старанної роботи з абеткою та букварем. Ці тези мали використовуватися ліквідаторами неписьменності не лише з метою антирелігійної пропаганди, але й для розв'язання проблем технічної неписьменності. Тактика комуністичного керівництва, що включала наступ на релігію, мала на меті передусім підкорення селянства та створення радянської людини як слухняного «гвинтика». Релігія, яка спрямовувалась на індивіда, його духовні цінності та мораль, не відповідала новій моделі духовності [203, с. 99].

Із середини 20-х рр. ХХ ст. програмні документи для організації кампанії ліквідації неписьменності видаються українською мовою, що відображає наростання політики українізації. Процес навчання в пунктах ліквідації неписьменності проводиться українською мовою, а учні вивчають читання за україномовними творами, переписуючи їх тексти [191, с. 320]. Зокрема, у згаданому вже щоденнику навчальної роботи вчительки лікнепу хутора Романиха вказується одна з тем «Вставайте, кайдани порвіте, вражою злою кров'ю волю окропіте» [99, арк. 10 зв.] – це слова Т. Шевченка. Проте неважко зрозуміти, що в реаліях тогочасного життя ця фраза звучала як одне з політичних гасел.

Українізація та ідеологія комуністичної партії Радянського Союзу

нерозривно взаємопов'язані ідеями. Українізація була складним і багатогранним процесом, пов'язаним з політичними та соціально-економічними змінами того періоду. Освіта дорослого населення його рідною мовою була найпершим завданням влади задля легшого донесення ідеї більшовизму народів його рідною мовою. Окрім того, правляча верхівка задля здобуття лояльності серед українців бажала долучати освічене корінне населення до управління державними структурами та протистояти УНР в еміграції [215, с. 67].

У травні 1921 р. в Харкові пройшла Перша всеукраїнська нарада КП(б)У, на якій розглядали рішення грудневої конференції 1919 р. Тоді комуністична партія визначила чітку позицію щодо ставлення до української культури й мови, якої повинні були дотримуватися всі, хто працює в Україні. У резолюції грудневої конференції, зокрема, було зазначено, що ЦК РКП(б) вимагало, щоб усі члени партії беззастережно сприяли усуненню перешкод для вільного розвитку української мови та культури, урахувавши те, що українську культуру (мову, школу та інше) впродовж декількох віків пригнічували, придушували та офіційно забороняли експлуататорські класи Російської імперії. Оскільки це приводило до зростання націоналістичних настроїв серед неписьменної частини українського населення, члени РКП повинні були ставитися до цих тенденцій з максимальною терпимістю й обережністю, наголошуючи на спільних інтересах робочих мас України та Росії. Члени РКП на українській території мали практично забезпечувати народу право навчатися й спілкуватися українською мовою у всіх радянських установах, не допускаючи знецінення української мови, перетворюючи її на знаряддя комуністичної освіти [252, с. 110].

Також передбачалося вжити заходів для забезпечення достатньої кількості службовців у всіх радянських установах на території України, які б не тільки на письмі володіли українською мовою, але й уміли розмовляти нею. Тобто робився акцент на українізацію освіти для дорослих. Із цього бачимо, що процес українізації мав під собою ідеологічне підґрунтя, оскільки

українська мова мала стати знаряддям комуністичної освіти.

Загалом, усі форми роботи на пунктах ліквідації неписьменності мали під собою ідеологічне підґрунтя. В основу роботи була покладена політграмота, рідна мова і математика базувались на політграмоті. У школі малограмотних, окрім рідної мови і математики, вивчали суспільствознавство, економічну географію [166, с. 74]. В основу комплексу в школах малограмотних було покладено суспільствознавство.

Ідеологічний вплив як на освітній процес, так і на учнів був дуже сильним. Наприклад, на Конотопщині у звітних актах про випуск учнів з лікпунктів зазначено, що всі учні мають велике бажання вчитися і «щиро дякують Володимирі Іллічу за те, що він відкрив очі бідному селянинові» [19, арк. 43].

Первинні навички грамотності суттєво впливають на формування в людини абстрактного мислення та раціональної свідомості. Більшовики розуміли, що в країні з неписьменним населенням соціалізму не побудуєш, і вважали досягнення загальної грамотності найважливішим завданням радянської влади. На їхню думку, безграмотна людина не могла глибоко і свідомо сприймати політичні гасла та програму партії, опанувати складну техніку та стати кваліфікованим робітником, інтенсифікувати своє сільське господарство. Загалом, як зазначено на пропагандистському плакаті, на неписьменного всюди чекали невдачі та нещастя [241] (додаток II).

Посилення ідеологічного чинника в діяльності лікнепів відбувається до кінця 1920-х рр. Далі робота лікпунктів, шкіл для малописьменних та інших закладів освіти, що відкривалися, проводилася відповідно до успішно випробуваної програми. Проте в усіх документах, які надсилали до відділів освіти, продовжували наголошувати, що ліквідації неписьменності надається велике політичне значення, адже грамотність населення інтенсифікує темпи соціалістичного будівництва [191, с. 321].

Як бачимо, специфіка радянської освітньої кампанії дорослих у 20–30-х рр. ХХ ст. полягала не тільки в її масштабах і темпах, але і в тому,

наскільки вона була культурно та ідеологічно пов'язана із загальним характером змін, що відбувалися в радянському суспільстві [191, с. 321].

На державному, офіційному рівні діяльність в освітній сфері позиціонували як «боротьбу за освіту широких трудящих мас – боротьбу за побудову соціалізму» [166, с. 75]. Фактично втілювалось гасло «Широким масам трудящих – освіта». Ідеологічний контроль над населенням став одним з перших та найважливіших завдань більшовиків у боротьбі за встановлення радянської влади. Від успіху в цій сфері залежала не тільки лояльність населення до радянської влади, але й здатність до втілення комуністичних ідей у життя.

На практиці виконання цього завдання складалося з таких етапів: по-перше, подолання неписьменності населення; по-друге, навчання елементарних технічних навичок письма широких мас; по-третє, використання цих базових передумов для запровадження культурної революції – перетворення всього життя суспільства, перенесення людських відносин на шлях колективної праці та рішучої боротьби із залишками старого способу життя, індивідуалізму з метою побудови комунізму. Іншими словами, завданням освітян було зробити навчальну діяльність ефективним інструментом державної пропаганди та будівництва комуністичного суспільства [166, с. 75–76].

Більшовики формували цілісну систему ідеологічного контролю над усіма верствами і віковими групами населення. Вони підтримували лише ті організації, які слідували лінії компартії, щоб забезпечити єдність інтересів і цілей влади. Боротьба з неписьменністю і малограмотністю була не просто складовою політики держави і заходом щодо підвищення культурного рівня населення, вона стала одним з пріоритетних напрямів діяльності партії та радянського уряду [203, с. 100].

Ідеологічний чинник у діяльності закладів україномовної початкової освіти для дорослих на території Сумщини реалізовувався у формі ідеологічного контролю та зорієнтованості навчальних програм і методик на

політичне підґрунтя. Школи для дорослих акцентували увагу на важливості навчання алфавіту та базових навичок грамотності, що було необхідною передумовою для подальшого навчання і саморозвитку. Ідеологія кампанії з ліквідації неписьменності підкреслювала роль освіти у формуванні політично свідомих громадян, здатних мислити й активно сприяти розвитку своєї країни.

3.2. Підготовка вчителів-ліквідаторів неписьменності

В умовах індустріалізації перед системою початкової освіти для дорослих стояли грандіозні завдання з навчання неписьменного і малописьменного населення. Навчити дорослих з допомогою вчителів, знання і діяльність яких переважно були спрямовані на навчання дітей та підлітків, було неможливо. Тому постало питання підготовки спеціалізованих учительських кадрів – ліквідаторів неписьменності. Однією з важливих цілей реформування освітньої системи на початку 20-х рр. ХХ ст. було забезпечення педагогічними кадрами закладів освіти та організація перепідготовки вчителів відповідно до нових вимог радянської дійсності.

Для навчання учнів у великій кількості пунктів лікнепу необхідна була відповідна кількість викладацьких кадрів [236, с. 19]. Як зазначалося, на початковому етапі до навчання неписьменних залучалися люди зі спеціальною педагогічною освітою, учителі з досвідом або ж студенти педагогічних училищ чи випускники педагогічних курсів. Вагому роль у навчанні неписьменного населення відіграли й активісти, які були грамотними.

Нерідко викладачами в лікпунктах були вчителі-сумісники, тобто ті, хто вже працював у школах Соцвиху та підпрацьовував, або ж навчали безкоштовно у школах для дорослих. Наприклад, серед проаналізованої групи вчителів-ліквідаторів, що працювали в лікпунктах у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині, 32 % осіб були сумісниками. Основним місцем роботи цих осіб були здебільшого трудові школи Глухівської округи (с. Воздвиженське (Ф. Четвертак [97, арк. 3]), Роменської округи (м. Ромни: 2-га трудшкола

(К. Онопрієнко [69, арк. 452], Н. Поштарєва [69, арк. 598]), 3-тя трудшкола (З. Погорілова) [69, арк. 587], 4-та трудшкола (М. Козлова [69, арк. 79], З. Куций [69, арк. 186], Г. Ломакина [69, арк. 254]), 5-та трудшкола (Г. Кімбург [69, арк. 30]), с. Андріяшівка (У. Коробка-Коржевська [69, арк. 106], Г. Огризько [69, арк. 412]), с. Берестівка (Є. Бойко) [69, арк. 114], с. Бобрик (К. Безпояско) [69, арк. 70], с. Березнянка (Ю. Плевако) [69, арк. 572], с. Великий Ліс (О. П'ятак) [69, арк. 500], с. Семенівка (С. Валюха) [69, арк. 173], с. Тимофіївка (Г. Зімниця-Кіріченко-Мостіпаненко) [69, арк. 556], с. Кімличка (І. Кліменко) [69, арк. 50], с. Курманівка (Я. Мома) [69, арк. 361], с. Погарщина (О. Кліменко) [69, арк. 51], с. Харківка (Н. Андрусенко) [69, арк. 20], с. Хоружівка (Д. Науменко) [69, арк. 588], 9 осіб не вказали конкретний заклад (В. Безноско [69, арк. 68], С. Боряк [69, арк. 146], І. Василенко [69, арк. 176], Н. Вениамінова [69, арк. 195], А. Верба [68, арк. 197], В. Верба [68, арк. 198], І. Гаренко [68, арк. 267], О. Дрига [68, арк. 466], М. Закс [68, арк. 531]). Також основним місцем роботи ліквідаторів були, зокрема, початкове народне училище Роменської округи (Т. Бардакова) [68, арк. 77] та двокласна школа у с. Ворожба Конотопської округи (С. Банюк) [25, арк. 6].

Однак на тлі загального навчання було недостатньо вчителів, які могли б поєднувати роботу в загальноосвітній школі з навчанням неписьменних. Тому до навчання дорослих також долучали грамотних людей різного віку, які інколи навіть не мали спеціальної педагогічної освіти. Наприклад, Ф. Близнюк, що був головою хати-читальні с. Ярошівка Роменської округи, долучався до навчання неписьменних, але педагогічної освіти не мав. Відповідно до особової справи він закінчив 4 класи гімназії екстерном та вчився на механіка поштового телеграфу [79, арк. 12]. У Конотопському районі в лікпункті с. Попівка працювала Г. Мельникова, яка в анкеті зазначила, що мала середню освіту та закінчила торгово-промислову школу [64, арк. 4].

На початковому етапі ліквідації неписьменності до процесу залучали малокваліфікованих людей, адже відповідно до Ленінських тез вважалося, що грамоті могли навчати ті, хто сам був просто грамотний [182, с. 103; 121, с. 210]. В один ряд з учителями-спеціалістами ставали культармійці – учасники так званих культпоходів, але вони на відміну від учителів оплати за свою роботу не отримували. Культармія складалася з людей, які виконували різноманітні функції: одні повинні були навчати неписьменних і готувати культармійців, інші – дивитися й доглядати маленьких дітей, поки їхні матері навчаються, треті – займатися пошуком коштів, четверті – відповідати за створення маленької бібліотеки і залучення до читання тих, хто навчався.

Культармійці в лікнепах Сумщини почали активно працювати з 1922 р. Так, у м. Бурині Конотопської округи в 1922 р. комсомольці проводили навчання у 8 групах лікнепу [199, с. 167], у Великій Писарівці Харківської округи (нині – Сумщина) культармійцями були грамотні члени комітету незаможних селян, вони теж активно працювали у справі ліквідації неписьменності, створювали осередки товариства «Геть неписьменність» [199, с. 183]. У с. Карабутове Роменської округи письменні жителі села у 1924 р. також створили осередок товариства «Геть неписьменність» [199, с. 279], у с. Сміле Роменської округи впродовж 1927–1928 рр. культармійці навчили грамоти близько тисячі осіб [199, с. 508].

Учителі-сумісники, а тим більше культармійці не мали навичок роботи з дорослими. В усіх, хто долучався до навчання неписьменних і малописьменних дорослих, треба було сформувавши елементарні навички цієї роботи. Питаннями підготовки вчительських кадрів займалася ВУНКЛН. При місцевих відділах народної освіти діяли регіональні надзвичайні комісії по боротьбі з неписьменністю. ВУНКЛН здійснювала керівництво всіма заходами з ліквідації неписьменності на території УСРР, зокрема, створенням мережі установ з ліквідації неписьменності, підготовкою та перепідготовкою працівників для лікпунктів, а також створенням фондів для лікнепу і виданням

програм, букварів та книг. ВУНКЛН також координувала діяльність осіб, які брали участь у процесі лікнепу, вела облік неписьменних і малописьменних. Крім того, співпрацювала з місцевими органами влади, профспілками, комсомолом, товариством «Геть неписьменність» та військовими організаціями [204, с. 169].

Проблема кадрового забезпечення була фактично ключовою на початковому етапі організації роботи лікнепів у рамках кампанії з ліквідації неписьменності. З метою забезпечення ліквідаторів неписьменності необхідним організаційним та практичним багажем знань та навичок урядові структури ввели курси та семінари з підготовки і перепідготовки ліквідаторів неписьменності [161, с. 3].

У період з 1923 р. по 1929 р. щорічно в УСРР проводилися губернські, окружні та районні семінари, курси, конференції працівників лікнепу. Згідно з документами семінари та курси були різними за тривалістю – від декількох днів до одного місяця. Напрями підготовки були відмінними, проте цілі навчальних заходів були однаковими. Як зазначалося в циркулярі, надісланому до Конотопської окрінспектури народної освіти, метою семінарів було «підготувати окрінспекторів з ліквідації неписьменності, завідувачів кабінетів ліквідаторів, викладачів шкіл для активної діяльності в лікпунктах» [18, арк. 164].

У 1924 р. до Конотопської окрінспектури народної освіти надійшло декілька циркулярів з інформацією про курси та семінари для підготовки вчителів-ліквідаторів неписьменності. У першому циркулярі подано інформацію, що 24 травня 1924 р. у Харкові відбудеться III Всеукраїнський триденний семінар з перепідготовки ліквідаторів неписьменності та малописьменності. Конотопська окрінспектура народної освіти ВУНКЛН пропонувала відрядити на семінар 6 осіб, що були викладачами показових шкіл, працівників кабінетів ліквідаторів, інспекторів лікнепу, які раніше не були слухачами Всеукраїнських курсів та семінарів. Усім відрядженим на семінар необхідно було мати із собою матеріали, що містять їхній досвід і

досягнення у сфері методології навчання грамоти. Учасникам семінару за кошти ВУНКЛН надавалися добові, квартира та оплачувався зворотний квиток [67, арк. 105].

Згідно з наступним циркуляром від 3 травня 1924 р. Конотопській окрінспектурі народної освіти повідомлялося про обласний семінар з ліквідації неписьменності, що мав відбутися в червні 1924 р. у Харкові та тривати один місяць. З Конотопської округи необхідно було відрядити 5 осіб з числа тих, хто зробили не менше одного випуску учнів. Також важливим було, щоб ліквідатори, які направлялися на семінар, були членами партії, Комітету незаможних селян (КНС) чи Комуністичної спілки молоді (КСМ), мали педагогічний стаж, як мінімум середню освіту та організаторські здібності [18, арк. 165]. У циркулярі зазначалося, що робота на цьому семінарі буде проводитись за принципом самодіяльності учасників, тому перед початком відряджені ліквідатори повинні були ознайомитися з програмою семінару і достеменно опрацювати одну з тем, що буде розглядатись, знати методику роботи з дорослими хоча б в обсязі «Порадника ліквідатора» [18, арк. 165]. Учителі мали привозити із собою на семінар матеріали: щоденник роботи на пункті ліквідації неписьменності, плани уроків, зошити учнів (як найуспішніших, так і тих, хто відстає). Обов'язково на семінар необхідно було привезти звіти з результатами діяльності за певний період. У документі акцентувалася увага на тому, що по завершенні семінару буде влаштовано колоквіум. Учасникам оплачували квартиру, харчування та проїзд [18, арк. 164; 234, с. 138].

До циркуляру докладалася програма семінару (додаток К). Сам циркуляр було складено російською мовою, програма – українською. Програма обласного семінару з ліквідації неписьменності в Харкові (1924 р.) складалася з двох видів занять – лекцій та семінарів. У свою чергу, лекції розподілялися за трьома групами: загальноосвітні предмети («Історія України у світлі марксизму», «Огляд нової української літератури», «Особливості української мови», «Політграмота ліквідатора», «Економічна географія

України та СРСР», «Основні питання світоздобування»), загальнометодичні питання («Ліквідація неписьменності в системі політосвіти», «Агітація за лікнеп», «Організація праці лікнепу (план, програма шкіл для дорослих)», «Основні елементи педагогічної психології та навчання дорослих», «Система викладання в школах дорослих та малописьменних»), методи праці з неписьменними («Методи навчання грамоти», «Методи навчання математики», «Політграмота в лікпункті», «Політграмота в школі малописьменних», «Розвиток мови (усна, письмова)», «Математика») [80, арк. 166]. До семінарної частини додавалася примітка, у якій зазначено, що одним з методів навчання ліквідаторів неписьменності на семінарі буде робота в групах (предмети з частини «Гурткова праця»). На такі заняття учасників планували об'єднувати в групи, результати роботи мали заслуховуватись на пленумі семінару [80, арк. 166].

Проаналізувавши інформацію з програми обласного семінару з ліквідації неписьменності в Харкові (1924 р.), робимо висновок, що основну увагу на таких семінарах приділяли методичним питанням. Зокрема, на заняттях учителі-ліквідатори розглядали методи навчання грамоти, математики, розвитку письмового та усного мовлення. Навчали учасників семінару й основ педагогічної психології, адже в процесі навчання дорослих у процесі ліквідації неписьменності мали значення фактори, що стримували навчання: негативне сприйняття цінності навчання, відсутність мотивації, віковий консерватизм, складність у поєднанні навчання і роботи. Головними дидактичними особливостями навчання дорослих у ході ліквідації неписьменності були: прискорений темп навчання; відповідність навчального матеріалу особливостям сприйняття дорослої людини; зв'язок досліджуваного матеріалу з професійною діяльністю дорослих учнів [278, с. 110]. Тому так важливо було знати та розуміти вікові особливості дорослих.

Під час аналізу документів фонду 387 ЦДАВО та фондів Р-2322, Р-4565, Р-5601 ДАСО виявлено, що на Сумщині організовувалися курси та курси-конференції різної тривалості з навчання ліквідаторів неписьменності.

Зокрема, відповідно до протоколу 1-го окружного з'їзду товариства «Геть неписьменність» Роменщини від 3 квітня 1926 р. восени 1925 р. були проведені тритижневі курси з перепідготовки ліквідаторів, через які пройшло 47 осіб (40 успішно, 7 неуспішно). Усі, хто закінчив курси успішно, були призначені на посади ліквідаторів [13, арк. 2]. В. Гололобов зазначає, що швидке розподілення випускників курсів на роботу було нечастим явищем [176, с. 71]. Тому стрімке працевлаштування навчених ліквідаторів неписьменності можемо визначити як одну з особливостей проведення кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині. Окрім того, при Роменській окрінспектурі народної освіти було створено спеціальну комісію для визначення місця роботи випускникам педагогічних курсів [176, с. 72].

Документи фонду Р-4563 Конотопської окрінспектури народної освіти свідчать, що 25 серпня 1925 р. в м. Конотопі Конотопської округи розпочалися II окружні 5-денні курси-конференція з перепідготовки ліквідаторів неписьменності [89, арк. 8]. Як зазначено в документах, курси були розраховані на 50 осіб, прибуло на навчання 38 курсантів, ще 29 осіб додалося вільними слухачами. З числа курсантів було 14 чоловіків та 24 жінки, 50 % осіб мали стаж педагогічної роботи менше 7 років [90, арк. 6]. Встановити, яка кількість учасників завершила курси-конференцію, неможливо, оскільки в справі більшість документів – це анкети курсантів, а звіти є проміжними і чорновими.

На фінансове забезпечення курсів в м. Конотопі виділялося 329 крб 65 коп. Витрати розподілялися на оплату харчування – 175 крб 50 коп., роботи лекторів – 66 крб., техперсоналу – 20 крб., відрядження – 24 крб, проїзних (квитків курсантів) – 44 крб 15 коп. [90, арк. 6 зв.]. З відомості для доповіді про проведення 5-денних курсів-конференції з лікнепу також відомо, що учасникам оплачувалось і проживання, проте сума коштів не вказувалась [31, арк. 4].

Навчання на II окружних 5-денних курсах-конференції в Конотопі тривало з 25 по 30 серпня 1925 р. 48 годин навчання розподілялися на пленарні

засідання (5 годин), лекції (19 годин), гурткову роботу (16 годин); ще один вид роботи, на який виділялося 8 годин, написано нерозбірливо [90, арк. 6 зв.]. Вказується також кількість та тематика лекцій, проте назва написана зі скороченням та простим олівцем, через що виникають складнощі з аналізом тексту. Можемо припустити, що документ був чорновим варіантом звіту, але іншого в справі немає. З тієї інформації, що вдалося прочитати, бачимо, що лекції були за такою тематикою: система й методи (3 години); мова (2 години); математична грамота (2 години); індивідуально-групове навчання (1 година); організаційні питання (3 години); агітація за лікнеп (1 година) [90, арк. 6 зв.].

У 1929 р. за розпорядженням Народного комісаріату освіти УСРР на курси підготовки ліквідаторів неписьменності почали залучати наймитів та сільгоспробітників. В. Гололобов зазначає, що такі курси працювали у всіх округах України та тривали від одного до півтора місяця [176, с. 71]. На жаль, детальна інформація щодо проведення курсів підготовки ліквідаторів неписьменності серед наймитів в округах УСРР відсутня як в історіографії, так і в опрацьованих документах. Тому докладне порівняння як організації курсів, так і програми навчання не є можливим.

Варто відзначити, що на Сумщині на курси з навчання наймитів долучалися й комсомольці. Документи ДАСО по роботі Глухівської окрінспектури народної освіти доводять, що в серпні 1929 р. в м. Глухові Глухівської округи було проведено окружні батрацькі курси ліквідаторів неписьменності [70, арк. 16]. Ці курси тривали 42 дні (з 17 серпня по 26 вересня 1929 р.) і були поділені на декілька частин. Відповідно до звітних документів, з 17 по 26 серпня 1929 р. тривало навчання батраків (найманих робітників), які опрацьовували програму по профруху та політграмоті. З 27 серпня 1929 р. на навчання прибули комсомольці, після чого на курсах почали працювати за визначеною програмою всі разом. Усього на курси прибуло 47 осіб за відрядженнями різних структур: союзу сільгосппрацівників (СХЛР) – 21, районного комітету ЛКСМУ – 16, окрінспектури народної освіти – 6 та 4 добровольці [70, арк. 16–16 зв.]. З них 5 осіб кинули курси на п'ятий день

проведення (причина не пояснюється), тому навчання на курсах завершили 42 особи [70, арк. 16 зв.], з яких 31 особа отримала успішні та задовільні оцінки, 11 осіб – незадовільні. Останні, як вказується у звіті, за результатами проходження навчання могли бути направлені працювати лише як груповоди [70, арк. 18].

Згідно з кошторисом витрат на проведення окружних курсів у Глухові навчанням планувалося охопити 80 осіб, тому третина коштів не була використана. Загальна сума, виділена на курси, становила 4400 крб, з них витрачено 2735 крб 71 коп. Статті витрат на курси включали оплату: лекторам – 450 крб, завідувача курсів – 130 крб, комсомольського організатора – 60 крб, оплату соціального страхування, культфонд – 80 крб (сумарно за статтями витрат 720 крб, з яких витрачено 419 крб 76 коп.); харчування курсантам з розрахунку 1 крб 25 коп. в день на 42 дні – 2375 крб (витрачено 1849 крб 20 коп.); проїзні курсантам в обидва кінці – 400 крб (витрачено 243 крб 35 коп.); утримання житла курсантів – 385 крб (витрачено 54 крб 80 коп.); навчальне приладдя (по 3 зошити та 3 олівці на кожного) – 60 крб та методична література для лекторів – 80 крб (сумарно за статтями витрат 140 крб, витрачено 65 крб 40 коп.); придбання 80 ліжок – 350 крб (витрачено 0 крб); театр та різні розваги для курсантів – 50 крб (витрачено 45 крб 80 коп.); непередбачені витрати – 80 крб (витрачено 57 крб 40 коп.) [59, арк. 19; 70, арк. 17 зв.].

Окружні батрацькі курси ліквідаторів неписьменності були розраховані на 288 навчальних годин, у процесі роботи навчання було скорочено на 32 години [95, арк. 20]. Заплановану програму та фактично проведену кількість годин розміщено в додатку Л. На курсах відбувалися доповіді й лекції, гурткова робота та пленуми за такими темами: «П'ятирічний план соціалістичного будівництва та ліквідації неписьменності» (2 години лекцій), «Всеукраїнський план ліквідації неписьменності – 5-річний та річний» (2 години лекцій), «Робота комсомолу у справі ліквідації неписьменності й організація питання ліквідації неписьменності» (4 години лекції, 28 – гурткова робота, 8 – пленуми), «Програма та зміст роботи з неписьменними» (1 година

лекції, 4 – гурткова робота, 2 – пленуми), «Навчання читати в лікпункті дорослих і підлітків» (1 година лекції, 14 – гурткова робота, 4 – пленуми), «Навчання писати в лікпункті» (2 години лекції, 8 – гурткова робота, 4 – пленуми), «Математична грамота» (4 години лекції, 8 – гурткова робота, 2 – пленуми), «Поодинокі-групове навчання (4 години лекції, 14 – гурткова робота, 6 – пленуми), «Боротьба з рецидивом неписьменності» (4 години лекції, 4 – гурткова робота, 4 – пленуми), «Робота з малописьменними» (4 години лекції, 4 – гурткова робота, 4 – пленуми), «Планування програмного матеріалу» (2 години лекції, 10 – гурткова робота, 2 – пленуми), «Самопідготування вчителів лікнепу» (2 години лекції, 6 – гурткова робота, 3 – пленуми), «Професійний та політичний цикл» (96 годин лекцій) [95, арк. 20].

Проаналізувавши програми обласного місячного семінару з ліквідації неписьменності у м. Києві (1924 р.), II окружних 5-денних курсів-конференції з перепідготовки ліквідаторів неписьменності у м. Конотопі (1925 р.) та окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності у м. Глухові (1929 р.), можемо зробити висновки. У цілому програми навчання ліквідаторів неписьменності були приблизно однаковими, охоплювали лекційні й групові (практичні) заняття, були орієнтовані на методичні та загальні питання. Головною особливістю курсів підготовки ліквідаторів на Сумщині є наявність у навчальному плані занять з організації роботи з індивідуально-групового навчання. Бачимо, що навіть на короткотривалих курсах у Конотопі індивідуально-групове навчання вивчалось мінімум годину [90, арк. 6 зв.], зі збільшенням часу проведення курсів години на вивчення збільшувалися [95, арк. 20].

З планів занять на курсах та семінарах перепідготовки ліквідаторів неписьменності бачимо, що часто на перше місце ставилася не професійна підготовка вчителя, а підвищення його політичної свідомості. Наприклад, на навчання політграмоти під час окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності у м. Глухові 1929 р. виділялося 96 годин з 288 запланованих (34 % годин) [95, арк. 20]. Вважаємо, що це стало однією з причин

недостатньої ефективності педагогічних курсів. У цей період питання взаємозв'язку національних, політичних, раціональних та ідеологічних аспектів мали постійний вплив на кадрове забезпечення [234, с. 144].

Серед методів підготовки на курсах для вчителів Сумщини визначаємо вербальні та практичні. Вербальні охоплювали лекторії, загальні заняття з методики навчання, уроки політграмоти. На практичних заняттях учасники об'єднувалися в групи та розробляли гасла і плакати, сценарії п'єс, призначені для агітації за грамотність, готували дидактичні матеріали до уроків тощо. Найбільш характерною ознакою педагогічної освіти цього періоду можна вважати те, що значна увага приділялась не професійній підготовці вчителів, а підвищенню їхньої політичної свідомості. Саме цей факт більшість дослідників вважає однією з причин низької ефективності педагогічних курсів та семінарів.

За результатами всесоюзного перепису населення 1926 р. в УСРР грамотних було 45 % серед жінок і 57 % серед чоловіків, що було нижчим за прогнозоване [102, с. 42–43]. Уряд дещо переглянув систему підготовки ліквідаторів, оскільки масштабні та тривалі курси й семінари потребували великих матеріальних та часових витрат. Тому до роботи почали залучати грамотних комсомольців, адже вони вже мали освіту та були безкоштовною трудовою силою.

О. Бойко зазначає, що з другої половини 1920-х рр. активізувалася робота з підготовки кадрів для боротьби з неписьменністю, в Україні темпи збільшилися в 5–6 разів [161, с. 14]. Для досягнення поставлених цілей залучили тисячі комсомольців на різні напрями боротьби з неписьменністю. У 1927 р. на території України було проведено кілька практичних заходів: по-перше, було мобілізовано 5 тисяч комсомольців на постійну роботу як ліквідаторів; по-друге, було виділено понад 10 тисяч організаторів, які брали на себе всю організаційну роботу, пов'язану зі створенням мережі груп і шкіл; по-третє, письменних комсомольців стали направляти для індивідуально-

групового навчання працівників підприємств та їхніх родин удома [161, с. 14; 162, с. 80].

На Сумщині так само комсомольці брали активну участь у роботі з навчання неграмотних, проте почалося це раніше від зазначеної О. Бойко дати. За даними «Історії міст і сіл УРСР (Сумська область)» (1976), у с. Юнаківка Сумської округи комсомольці зробили перепис неписьменних осіб та з допомогою вчителів організували їх навчання, що вже в 1926 р. привело до збільшення кількості письменних серед чоловіків до 62 %, серед жінок – до 40 % [199, с. 559]. Загалом, переписи неписьменних робилися на початковому етапі ліквідації неписьменності до 1924 р., тому, зважаючи на вищеописане, можемо сказати, що активна робота комсомольців з ліквідації неписьменності на Сумщині почалася ще в першій половині 1920-х рр. З 1926 р. робота комсомольців на Сумщині активізується. Так, 1926 р. у с. Миколаївка-Вирівська (нині Миколаївка) Сумської округи комсомольці заснували групи лікнепу, які охоплювали навчанням по 10 хат [199, с. 150]. Цього ж року в с. Штепівка Сумської округи комсомольці спільно з учителями організували гуртки, де навчали неписьменних [199, с. 382].

Також із середини 1920-х рр. у містах Суми та Краснопілля Сумської округи, с. Сміле Роменської округи, с. Вороніж Глухівської округи школами дорослих та гуртками індивідуально-групового навчання керували, зокрема, й комсомольці [199, с. 109, 296, 509, 614]. У м. Шостці Глухівської округи та прилеглих селах комсомольці активно вели навчання неписьменних [199, с. 602, 619].

Наприкінці 1920-х рр. у селищі Кириківка Харківської округи (нині Сумська область) активно діяла комсомольська організація, до сфери діяльності якої належала і робота з неписьменними [101, арк. 1]. У 1929 р. в лікпунктах Глухівської округи навчання вели переважно комсомольці, зокрема й індивідуально-групове. Вони недавно випустилися з трудових шкіл чи були студентами технікумів, про що зазначалося у звіті про роботу окружного товариства «Геть неписьменність» [2, арк. 34].

На Сумщині через долучення до процесу ліквідації неписьменності великої кількості недостатньо професійних культармійців та комсомольців якість викладання та успішність учнів значно знизилася. Через недостатній рівень освіти вчителів населення часто було незадоволеним і зверталося до преси зі скаргами на таких працівників або до органів влади з проханням покращити якість викладання. Так, у 1926 р. дописувач Незаможник писав до конотопської газети «Селянські вісті» про ситуацію, яка склалася в с. Малий Самбір Конотопської округи. Автор зазначав, що в місцевому лікнепі навчається 30 осіб, але не всі вони потребують початкової освіти, що їй надає лікпункт. За словами автора статті, до школи ходять ті, хто вже закінчив чотирирічну школу і не має можливості вчитися далі, тому і записується в школи для дорослих. Однак учні часто виявляються розумнішими за вчительку. На думку автора замітки, «на такий лікнеп не треба окремо витратити коштів, бо наша держава досить бідна, то не треба розкидати на місяць по 15 карбованців», маючи на увазі зарплатню вчительки [41, арк. 57; 187, с. 128].

Проте варто зазначити, що серед учительських кадрів Сумщини були віддані професіонали вчительської справи, які докладали вагомих зусиль у справі ліквідації неписьменності. Наприклад, Іван, інструктор лікнепу в с. Голінка Роменського району, у звіті вказував, що в населеному пункті проживає 1742 неписьменні особи з 5500 жителів, справа ліквідації неписьменності йде повільно, адже населення не бажає добровільно вступати на навчання до школи грамоти. Щоб не застосовувати примусові заходи, інструктор вирішив залучити людей до навчання, читаючи лекції науково-просвітницького змісту. Таким чином, йому вдалося збільшити кількість слухачів. Сам інструктор уважав, що справа піде ще краще, коли завершаться польові роботи [54, арк. 19–19 зв.; 187, с. 128].

Для того, щоб залучити більшу кількість учителів для роботи в пунктах ліквідації неписьменності, учителям-ліквідаторам надавали пільги та фінансове забезпечення. Окрім того, що їм виділялася заробітна плата в

розмірі 15 крб [8, арк. 107], учителям забезпечували страхування життя і здоров'я. Наприклад, у виписках з наказів Конотопської окрінспектури народної освіти зазначено, що в березні 1928 р. вчителя конотопського лікнепу П. Бокан відправили на місяць у відпустку через хворобу (лікування) за кошти страхової каси [28, арк. 218]. Термін такої відпустки коливався від декількох днів до декількох місяців. На місце хворого тимчасово призначали іншу людину, однак місце роботи за вчителем зберігалось. Саме так було у випадку вчительки лікпункту с. Загребелля Конотопської округи П. Левченко, яку відправили у відпустку через хворобу, а на її місце тимчасово призначили вчителя Русакова (у документі без ініціалів) [29, арк. 377].

Отже, на Сумщині, як і в Україні, активно велася робота з підготовки педагогічних кадрів для навчання дорослих у пунктах ліквідації неписьменності. Проводилися семінари, курси, курси-конференції різної тривалості, якими було охоплено значну кількість потенційних та діючих ліквідаторів неписьменності. В округах Сумщини основною відмінністю програм навчання на курсах було вивчення питання щодо організації індивідуально-групового навчання.

3.3. Кадрове забезпечення закладів лікнепу: просопографічний портрет працівників

Просопографічний портрет передбачає конструювання збірного образу працівників закладів україномовної освіти для дорослих, репрезентування спеціаліста-вчителя на тлі епохи 20-х рр. ХХ ст.

На основі аналізу документів ДАСО фондів №№ Р-2322, Р-4525, Р-4563, Р-5601 для репрезентації просопографічного портрету працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині обрано 100 персоналій учителів-ліквідаторів неписьменності. Масив досліджених документів становлять особові картки, справи, анкети педагогічних представників Конотопської, Глухівської, Роменської та Сумської округ, що були сформовані

в період 1923–1930 рр., розпочаті в момент працевлаштування особи в систему освіти або заповнені в день початку проходження курсів перепідготовки.

При відборі документів для аналізу враховувався їхній зміст, який відповідав визначеним критеріям оцінки:

- 1) стать;
- 2) вік;
- 3) національність;
- 4) соціальний стан (походження);
- 5) сімейний стан;
- 6) освіта;
- 7) педагогічний стаж роботи (загальний та по лікнепу);
- 8) партійна належність.

За результатами проведеного дослідження складено деталізовану таблицю, що репрезентує працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. за визначеними критеріями (додаток М).

Аналіз джерельної бази дозволив зробити такі висновки.

За першим критерієм (стать) визначено, що контингент працівників закладів україномовної освіти для дорослих Сумщини становили 50 % жінок, 50 % чоловіків.

Аналіз інформації за другим критерієм (вік) виявив необхідність розподілити працівників закладів україномовної освіти для дорослих Сумщини за такими віковими групами:

- від 18 до 20 років – 12 % (чоловіків – 4 %, жінок – 8 %);
- від 21 до 30 років – 46 % (чоловіків – 23 %, жінок – 23 %);
- від 31 до 40 років – 31 % (чоловіків – 20 %, жінок – 11 %);
- старші за 41 рік – 11 % (чоловіків – 4 %, жінок – 7 %).

У віковій групі від 18 до 20 років та від 21 до 30 років гендерний баланс збережено (з відхиленням у 4 % на користь жіночої статі), у віковій групі від 31 до 40 років домінують особи чоловічої статі (20 % чоловіків проти 11 %

жінок). На нашу думку, це пов'язано з особистим життям – заміжжям та вихованням дітей. У віковій групі «старші за 41 рік» домінують особи жіночої статі (7 % жінок проти 4 % чоловіків).

За третім критерієм (національність) працівники мережі пунктів ліквідації неписьменності Сумщини розподілилися таким чином: українці – 92 %, євреї – 7 %, інші («великорос») – 1 %. Саме «великорос» при заповненні анкети вчителя написав у пункті «національність» Юрій Валентинович Мохов, якому на момент заповнення заявки виповнилося 28 років. Навчався він у Петербурзі на історико-філологічному факультеті (заклад освіти не зазначено) [66, арк. 20].

Під час аналізу документів за четвертим критерієм (соціальний стан) виявлено, що працівники мережі пунктів ліквідації неписьменності Сумщини в анкетах та особових справах вказували таке: бідняк / бідна – 62 %, незаможник / незаможна – 9 % (хоча ці два поняття тотожні), селянин / селянка – 11 %, службовець – 7 %, інші – 11 %. До категорії «інші» відносимо такі формулювання: інтелігентка [23], донька козака [62, арк. 3], донька робітника [64, арк. 4], козачка – 3 [58, арк. 51; 69, арк. 51; 68, арк. 56], заможний – 2 [65, арк. 8; 66, арк. 20], робітниця – 2 [60, арк. 6; 69, арк. 74], міщанка [69, арк. 79]. Звісно, щодо такої характеристики в межах дослідження треба ставитися критично, адже, визначаючи свій стан, учителі могли приховувати деякі факти, щоб вписатися в нові реалії. Робимо такі висновки тому, що більшість осіб, які записали свій соціальний стан як «незаможний» чи «бідний», завершили навчання в гімназіях, де зазвичай вчилися особи з достатком, а бідних учнів були одиниці [210, с. 110]. Тому повністю довіряти цим показникам не можна.

За п'ятим критерієм (сімейний стан) зі 100 осіб неодружені / незаміжні 61 %, у шлюбі – 35 %, овдовілі – 4 %. Причому неодружені / незаміжні у віковій категорії від 21 до 30 років як чоловіки, так і жінки. Серед вікової категорії старші за 41 рік 4 жінки – вдови.

За шостим критерієм (освіта) виявлено, що всі 100 працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині мають освіту, але різного рівня:

середня (без деталізації закладу освіти) – 16 %, середня (двокласні школи, гімназії, учительські семінарії, єпархіальні, парафіяльні школи) – 42 %, вища освіта (вищі початкові школи, інститути народної освіти, педагогічні курси, учительські інститути, непедагогічні інститути) – 28 %. 10 % осіб в анкетах зазначили, що склали іспити на звання вчителя. Один учитель лікпункту села Соснівка Конотопської округи Філіп Макарович Горох в особовій справі вказав, що не має спеціальної педагогічної освіти та закінчив сільськогосподарські земельні курси [39, арк. 46]. З його особової картки бачимо, що Ф. М. Горох після закінчення курсів працював лісником, потім став завідувачем хати-читальні в Соснівці, при якій і почав вести педагогічну діяльність.

Як бачимо, типовою освітою працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. була середня, переважно гімназійна. Згідно з архівними документами ліквідатори неписьменності Сумщини здобували освіту в жіночих та чоловічих гімназіях, учительських семінаріях, учительських інститутах, єпархіальних та парафіяльних школах, двокласних школах. У жіночих гімназіях, зокрема Роменській та Конотопській, навчання в яких завершила частина вчителів-ліквідаторів, 8 клас був педагогічним та передбачав проходження ученицями практики. За результатами навчання учениці отримували свідоцтва домашніх наставниць та вчительок, проте мали можливість працювати і в школах грамоти [202, с. 19].

Вагому частину інформації про працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. для репрезентації просопографічного портрету взято з анкет, що заповнювали учасники курсів підготовки та перепідготовки ліквідаторів неписьменності. Тому можемо вказати, що більшість працівників отримувала знання щодо освіти дорослих саме під час курсів, семінарів та конференцій. Аналізуючи документи, бачимо, що в ліквідатори неписьменності за викликом часу йшли переважно особи, що

не мали спеціалізованої педагогічної освіти чи здобули її в дореволюційний час. Якраз вони і ставали слухачами спеціалізованих курсів [234, с. 141].

Проаналізувавши інформацію про вчителів за сьомим критерієм (партійна належність), бачимо, що абсолютна більшість (98 %) були безпартійними. Членом КПБУ була 1 особа [39, арк. 46], кандидатом КПБУ – 1 особа [68, арк. 556]. Притому в анкетах, особових картках та справах учителі-ліквідатори зазначали про свою участь у профспілкових, селянських та молодіжних організаціях. Так, серед визначених працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності Сумщини членами ЛКСМ(У) були 9 % осіб, кандидатів до ЛКСМ(У) – 5 %, членами профспілки «Робос» – 5 %, членами КНС – 25 %. Безпартійними у своїй більшості були особи, що вказали свій соціальний стан як «бідняк». Незаможники та селяни належали до КНС, а селяни та робітники віком до 28 років були членами або ж кандидатами в члени КСМУ. Узагальнений просопографічний аналіз представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

**Просопографічний аналіз
працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності
Сумщини 20-х рр. ХХ ст.**

Критерій оцінювання	Деталізація критерію		Відсоток		Кількість осіб	
Стать	чоловіча		50 %		50	
	жіноча		50 %		50	
Вік	18-20	чоловіків	12 %	4 %	12	4
		жінок		8 %		8
	21-30	чоловіків	46 %	23 %	46	23
		жінок		23 %		23
	31-40	чоловіків	31 %	20 %		20
		жінок		11%		11
	старші 41	чоловіків	11 %	4 %	11	4
		жінок		7 %		7
Національність	українці		92 %		92	
	євреї		7 %		7	
	інші		1 %		1	
Соціальний стан (походження)	бідняк / бідна		62 %		62	
	незаможник / незаможна		9 %		9	
	селянин / селянка		11 %		11	
	службовець		7 %		7	
	інші	інтелігентка	11 %	1 %	11	1

		донька козака	1 %	1
		донька робітника	1 %	1
		козачка	3 %	3
		заможний	2 %	2
		робітниця	2 %	2
		міщанка	1 %	1
Сімейний стан	неодружені / незаміжні		61 %	61
	у шлюбі		35 %	35
	овдовілі		4 %	4
Освіта	середня (без деталізації закладу освіти)		15 %	15
	гімназія		31 %	31
	двокласна школа		4 %	4
	епархіальна школа		1 %	1
	парафіяльна школа		5 %	5
	духовна семінарія		1 %	1
	учительська семінарія		6 %	6
	педагогічні курси		17 %	17
	іспити на звання вчителя		10 %	10
	ІНО		3 %	3
	учительські інститути		3 %	3
	непедагогічні інститути		3 %	3
	непедагогічні курси		1 %	1
Педагогічний стаж роботи	загальний	до 1 року	10 %	10
		1–5 років	38 %	38
		6–10 років	22 %	22
		11–15 років	16 %	16
		більше 16 років	15 %	15
	лікнеп	1–6 місяців	15 %	15
		7–11 місяців	2 %	2
		1 рік	44 %	44
		від 1 до 1,9 року	4 %	4
		2 роки	28 %	28
		3 роки	6 %	6
Партійна належність	безпартійний		98 %	98
	член КПБУ		1 %	1
	кандидат КПБУ		1 %	1
	<i>участь у позапартійних організаціях:</i>			
	член ЛКСМ(У)		9 %	9
	кандидат ЛКСМ(У)		5 %	5
	член спілки «Робос»		5 %	5
	член КНС		25 %	25

У рамках аналізу працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. додатково варто звернутися до характеристики місця їхньої роботи. Під час складання просопографічного портрету

працівників ми свідомо не внесли до критеріїв аналізу цю особливість, оскільки вчителі-ліквідатори не завжди вказували детальну інформацію про місце роботи, що не дає можливості визначити тип закладу освіти чи його територіальне розташування. Так, працівники зазначали в документації як місце роботи «лікпункт», «лікнеп», «за сумісництвом по лікнепу», рідко вказували населений пункт, частіше район чи просто округу. Формулювання «лікпункт» та «лікнеп» не дають чіткого визначення про тип закладу: школа грамоти, школа малописьменних, гурток індивідуально-групового навчання. Утім можна простежити, що в переважній більшості вчителі-ліквідатори працювали в пунктах ліквідації неписьменності при трудових, двокласних школах у селах та містах Роменської, Сумської округ. Часто вчителі-ліквідатори неписьменності працювали в лікпунктах при установах, підприємствах, організаціях чи групами індивідуального навчання. Наприклад, Т. Анцибар працювала в лікпункті при службі охорони та правопорядку в Роменській окрузі [23, арк. 6], О. Астаф'єва – при будинку примусових робіт у м. Ромнах [24, арк. 3], Р. Маліновська – у школі ліквідації неписьменності при 8-й махорковій фабриці м. Ромни [63, арк. 2], Ю. Мохов – у лікпункті при 58 Держлікарні м. Ромни [66, арк. 20], І. В. Болотін був учителем і завідувачем курсів при школі-клубі лікнепу для працівників швейкому м. Конотопа [26, арк. 13], Е. Каневська працювала одночасно у двох лікпунктах м. Ромни: при спілці «Медикосандруд» та службі охорони порядку та безпеки [57, арк. 3]. О. Фесенко була вчителем індивідуально-групового навчання в населених пунктах Синівського району Роменської округи [72, арк. 4]. Також встановлено, що більшість учителів працювали в сільській місцевості.

Г. Касьянов, проводячи аналіз соціального портрету української інтелігенції 1920-х – 1930-х рр., визначав, що в цей період склалася якісно нова інтелігенція, що складалася з панівного класу робітників і селян [200, с. 171]. Склад інтелігенції, її соціальна природа та політичне обличчя мали відповідати класовим принципам «диктатури пролетаріату». Радянська влада потребувала

власної інтелігенції за класовим походженням, яку й почали формувати із селян та робітників. Більшість інтелігенції на початку 1920-х рр. була політично нейтральною [200, с. 48, 51]. Дослідник вказує, що на середину 1920-х рр. національний склад учителів визначали в більшості українці, які були вихідцями з буржуазних та дрібнобуржуазних верств міста і села, з низьким рівнем доходу, чи, частіше, злиденним становищем. Формувалася якісно нова інтелігенція. Г. Касьянов акцентує увагу, що в роки радянської влади посилилася фемінізація освітньої сфери, тобто більшу частину освітніх працівників становили жінки [200, с. 83–84].

У свою чергу, Г. Єфіменко відзначає, що у 1920-х рр. серед учительства переважали українці, більше половини вчителів УСРР становили жінки, велика кількість були членами освітніх профспілок. Дослідник зазначає, що серед учителів повну вищу освіту мали 10 %, середню – 65,9 %, нижчу за середню – 24,1 %. Питома більшість учительства (92 %) була позапартійною. Значна частина вчительства перебувала в скрутному матеріальному становищі [194, с. 153, 157].

Як бачимо, просопографічний портрет працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. лише частково накладається на колективний портрет учительства, сформований Г. Касьяновим, та майже повністю – на сформований Г. Єфіменком. Утім, у трьох колективних портретах є спільні параметри. Серед працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. та вчительства України 1920-х рр. значну частку становили безпартійні, жінки, особи з низьким рівнем доходу, члени профспілок.

Дослідження, проведене на основі документів ДАСО, дає можливість стверджувати, що у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. працівники мережі пунктів ліквідації неписьменності на Сумщині були різні за походженням, національністю, статусом і статтю. Їх об'єднувала спільна ідея – навчити, дати початкову освіту дорослому населенню, яке так чи інакше не змогло її здобути. Реальність радянського періоду і нові методи викладання часто не знаходили

підтримки серед учителів, які здобули освіту до революції. Наприклад, це можна підтвердити тим, що ці вчителі не вступали до комуністичної партії. Однак виявляється, що особи робітничо-селянського походження, які здобули освіту вчителя початкової освіти для дорослих під час кампанії з ліквідації неписьменності, стали основними прихильниками всіх нововведень. Ці люди легко адаптувалися до вимог Народного комісаріату освіти, незважаючи на недостатнє матеріальне забезпечення в закладах освіти [234, с. 145].

Політизація суспільного життя впливала як на вчителів, так і на систему освіти. Важливо відзначити, що ця група була різноманітною: у ній були як професійні педагоги, так і ті, хто не мав спеціальної освіти, і прихильники, і противники більшовицької влади. Однак їх об'єднувала спільна мета – освітня діяльність та підтримка ідеї важливості знань для громадянина держави.

Висновки до розділу 3

Визначено, що у 20-ті рр. ХХ ст. комуністична ідеологія мала значний вплив на навчання дорослого населення в закладах україномовної початкової освіти для дорослих. Встановлено, що освіта дорослих за умов масової неписьменності була не тільки засобом підвищення рівня грамотності населення, а й засобом поширення комуністичних ідей. У цей період, коли багато країн світу переживали соціальні й політичні перетворення, комуністичний рух виявився особливо активним і проникав у всі сфери життя, у тому числі й в освіту. Комуністична ідеологія, яка підкреслювала класову свідомість та колективізм, ненависть до ворогів, проникла в кожен аспект освітнього процесу.

Документи ДАСО засвідчують, що ідеологічний чинник у діяльності закладів ліквідації неписьменності Сумщини виконував функцію ідеологічного контролю та змістового наповнення навчальних програм та освітніх методик. Зокрема, у процесі навчання учні, використовуючи партійні гасла, вчилися читати, рахувати й писати за ними. Ідеологічний чинник виступав механізмом формування позитивного ставлення до навчання,

поширення освіти серед дорослого населення та забезпечення прогресу держави через політичну грамотність населення.

На основі матеріалів ДАСО реконструйовано просопографічний портрет працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності Роменської, Конотопської та Глухівської округ 20-х рр. ХХ ст. за такими критеріями: статеві-вікова, освітня, станова-класова-етнічна структури, сімейний стан, педагогічний стаж, партійна належність. З'ясовано, що просопографічний портрет працівників мережі пунктів лікнепу на Сумщині 20-х рр. ХХ ст. лише частково накладається на колективний портрет учительства, сформований Г. Касьяновим. Зокрема, визначено, що серед освітян-ліквідаторів неписьменності на Сумщині та вчительства України 1920-х рр. узагалі значну частку становили молоді особи, переважно жінки, безпартійні, що мали низький рівень доходів.

У процесі дослідження виявлено, що ефективність боротьби з неписьменністю залежала від рівня підготовки професійних кадрів, названих ліквідаторами. Встановлено, що значну частину серед учителів-ліквідаторів на Сумщині становили вчителі-сумісники, які вже мали освіту та паралельно працювали в трудових школах. Проте в УСРР та на території Сумщини до навчання дорослих активно долучалися культармійці, комсомольці та люди без спеціальної педагогічної освіти, але реалії вимагали добре підготовлених учителів-ліквідаторів неписьменності. Тому на державному і регіональному рівнях проводилися заходи з підготовки та перепідготовки ліквідаторів неписьменності, а саме курси, курси-конференції та семінари різної тривалості. У процесі аналізу документів ДАСО виявлено, що вчителі-ліквідатори Сумщини були учасниками III Всеукраїнського триденного семінару з перепідготовки ліквідаторів неписьменності та малописьменності (Харків, 1924 р.), обласного семінару з ліквідації неписьменності (Київ, 1924 р.), окружних 5-денних курсів-конференції з перепідготовки ліквідаторів неписьменності (Конотоп, 1925 р.), трижневих курсів з перепідготовці ліквідаторів (Роменщина, 1925 р.), окружних батрацьких

курсів ліквідаторів неписьменності (Глухів, 1929 р.). Основною відмінністю системи підготовки вчителів-ліквідаторів неписьменності на території Сумщини було те, що на курсах, проведених у регіоні, учителі-ліквідатори обов'язково вивчали основи індивідуально-групового навчання. Встановлено, що фінансове забезпечення курсів та семінарів спрямовувалось на оплату праці лекторам, забезпечення учасників житлом, організацію дозвілля та придбання проїзних квитків.

Встановлено, що вчителів-ліквідаторів неписьменності на території Сумщини навчали за допомогою вербальних та практичних методів. Найбільш характерною ознакою педагогічної освіти цього періоду можна вважати те, що значна увага приділялась не професійній підготовці вчителів, а підвищенню їхньої політичної свідомості.

Ідеологічна та кадрова складові кампанії з ліквідації неписьменності відіграли важливу роль у становленні україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДИЧНЕ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНОМОВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.

4.1. Забезпечення закладів лікнепу методичною літературою

У комплексі питань, пов'язаних з організацією лікнепів, нагальним стало забезпечення підручниками і канцелярськими виробами як учителів, так і тих, хто навчався. Освітній процес не міг відбуватися без методичного забезпечення, оскільки дорослим потрібна була література для вивчення елементарної грамоти, опанування навичок читання та лічби. Від самого початку впровадження освіти для дорослих система зіштовхнулася із труднощами.

На початковому етапі катастрофічно не вистачало методичного забезпечення пунктів лікнепу. Усі наявні підручники були пристосовані для дітей, а не для дорослих. Тому вчителям-ліквідаторам доводилося власноруч формувати навчальну базу для учнів, зокрема, під час курсів та семінарів перепідготовки. Наприклад, під час проведення обласного місячного семінару з ліквідації неписьменності в Києві 1924 р. на практичну роботу з розроблення комплексів, дидактичних задач і завдань для шкіл лікнепу і малописьменних відводилося 30 годин, у програмі окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності в Глухові 17 серпня – 26 вересня 1929 р. на планування програмового матеріалу для лікпунктів відводилося 14 годин, у тому числі 10 гурткової (практичної) роботи [67, арк. 105; 95, арк. 20].

Як зазначалося, основним підручником у системі лікнепу на першому етапі був «Буквар» [157]. Букварі як перші навчальні посібники, розроблені в рамках комплексних програм, містили матеріали для навчання читання, письма та рахунку одночасно, замінюючи тим самим окремі підручники з різних предметів. Тому з позиції сучасності їх неможливо визнати лише

букварями, по суті це були початкові навчальні матеріали для шкіл лікнепу. Однак в історичному контексті ми вирішили використовувати термін «буквар», щоб дотримуватися принципу історизму [157; 160, с. 207]. Для боротьби з неписьменністю (оскільки це була не лише освітня, а й політична кампанія) не вистачало букварів з новим політичним змістом та й інших підручників. Вирішенню проблеми завадила паперова криза. У зв'язку із цим навчання здійснювалося шляхом використання текстів преси, зокрема газети «Геть неписьменність» [160, с. 207].

Незважаючи на навчання українською мовою, на лікпункти УСРР надсилали російськомовний «Буквар для неписьменних» Елькіної. Три місяці навчання, спрямованого на набуття навичок читання, письма, рахунку та політичної грамотності, виявились недостатньо ефективними через те, що підручники, написані не рідною для дорослих учнів мовою, були незрозумілими [166, с. 73]. Перші нові абетки вийшли в 1923–1924 рр. російською мовою. Невдовзі їх переклали українською, проте видати в необхідній кількості не змогли [160, с. 207; 275, с. 32; 192, с. 1005].

У період проведення кампанії з ліквідації неписьменності видавалися програми та методичні рекомендації для навчання неписьменних та малописьменних, наприклад, «Порадник до самопідготовки для робітників лікнепу (Курс лікнепу вдома). Видання друге» (1926 р.). Основними підручниками та посібниками, які використовувалися для ліквідації неписьменності, були такі: букварі Д. Елькіної, Н. Богуславської та А. Курської; «Перша читанка» (1921 р.) (уклад. А. Воронець); перша українська читанка «Червона зброя» (1924 р.) А. Воронця; азбука й читанка для дорослих «Битий шлях» (1922 р.); збірник для читання в школах для малописьменних дорослих «Дев'яте січня 1905 року» (1924 р.) А. Воронця [161, с. 12–13].

Проте в документах щодо ліквідації неписьменності в лікпунктах Сумщини жодна з вищеназваних книг та посібників не вказується, натомість згадуються інші найменування. Наприклад, у звітах про роботу лікпунктів на

Роменщині вчителі зазначали що ведуть навчання за букварями «Червоний прапор», «9 січня» [21, арк. 26 зв.; 20, арк. 31 зв.; 43, арк. 29].

Документи ДАСО підтверджують, що на Сумщині забезпечення лікпунктів літературою здійснювалося переважно за рахунок державного бюджету, керівництво сприяло виданню та розповсюдженню необхідної літератури. На лікпункти Сумщини надсилалася як педагогічна, так і агітаційна література, проте в невеликій кількості. Акт отримання літератури Конотопською Окрінспектурою народної освіти за 1924 р. [88] свідчить, що до Конотопської, Новгород-Сіверської, Сосновської, Чернігівської та Ніжинської округ надсилалися такі книги: «Порадник ліквідатора» (російською мовою, 198 шт. у загальному підрахунку), «Творче письмо» (російською мовою, 27 шт.) та «Навчання народної мови в школі дорослих» (російською мовою, 26 шт., автор – О. Тарнопольська), «Про комплексне викладання у школі малописьменних. Вип. 1» (російською мовою, 26 шт., автор Голант), журнал «Геть неписьменність» (71 шт., випуски за 1924 р.), «Порадник ліквідатора» (українською мовою, 70 шт.), «1-е Травня» (невказана кількість), «Новий орфографічний довідник» (російською мовою, 33 шт.) та «Червона хрестоматія» (російською мовою, 73 шт.). Також на округи були надіслані й бланки для довідок (5000 шт.) тим, хто закінчив школи ліквідації неписьменності [88, арк. 126зв.] У цьому комплекті переважала російськомовна література (додаток Н).

Із цих посібників Конотопська округа отримала мало: 36 російськомовних та 12 україномовних посібників «Порадник ліквідатора», 4 книги «Творче письмо», 4 посібники «Навчання народної мови в школі дорослих», 4 посібники «Про комплексне викладання у школі малописьменних. Вип. 1», 12 примірників журналу «Геть неписьменність», 4 примірники «Нового орфографічного довідника», 10 книг «Червона хрестоматія» та невизначену кількість книги «1-е Травня» [88, арк. 126 зв.].

Основним методичним посібником викладача лікпункту був «Порадник ліквідатора». Посібники О. Тарнопольської «Творче письмо. Навчання письма

у школах малограмотних» (1923 р.) [233, с. 89] та «Навчання рідної мови у школі дорослих. (Методи занять та типи робіт)» (1922 р.) [233, с. 109] також призначалися для вивчення вчителями методики роботи з ліквідації неписьменності.

Довідник П. Устинова «Новий орфографічний довідник з коротким тлумаченням малозрозумілих та незрозумілих слів та орфографічними вправами у зв'язку з розвитком мови. Посібник для шкіл та самоосвіти» (1923 р.) [233, с. 128] був призначений як для вчителя, так і для учнів. Видання під назвами «1-е Травня» та «Червона хрестоматія» належали до пропагандистських посібників, у яких розміщувалася ідеологічно заангажована інформація про події в країні. Ці видання служили також навчальними посібниками для ліквідаторів та тих, хто вчився в лікпунктах [88, арк. 126зв.]

Тож книги, які надсилалися до лікпунктів Сумщини, були різного спрямування, проте надсилалися в зовсім малій кількості й переважно російською мовою. Потреба в книгах щороку зростала відповідно до збільшення кількості лікпунктів та учнів.

Оскільки більшість підручників і посібників були російськомовними, виникали проблеми з викладанням. Л. Бут, аналізуючи процес українізації освіти на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. на прикладі Глухівської та Конотопської округ, вказує, що недостатні знання граматики та неосвіченість деяких учителів у галузі українознавства були наслідками критичного дефіциту спеціальної літератури. Викладачам гуманітарних предметів особливо складно було впоратися з термінологією, яку не завжди вдавалося адекватно перекласти українською, що робило їх мову незрозумілою та викликало скарги з боку учнів [168, с. 90].

Про недостатнє забезпечення лікпунктів літературою свідчать звіти працівників. Зокрема, інструктор лікнепу Конотопського залізничного відділку у звіті зазначав, що на станції Конотоп за переписом значна кількість неписьменних – 924 чоловіки та 52 жінки. За його інформацією, курси лікнепу

відвідують 126 чоловіків та 46 жінок. Інструктор у звіті наголошував на повній відсутності в лікпунктах навчальних посібників. Він вказував, що надав до Конотопської окрінспектури запит на 100 ручок, 116 задачників, 116 олівців, 464 зошити, 88 українських абеток, 12 розрізних абеток. Натомість заклади отримали 25 задачників, 100 зошитів, 6 абеток та 100 розрізних абеток [45, арк. 19; 187, с. 128; 192, с. 1006].

Провівши аналіз документів фонду Р-4563 бачимо, що на Конотопську округу через Інспектуру народної освіти на 1926 р. було замовлено 40 тисяч букварів, а кількість учнів на той час була 40718 осіб. Замовлення було виконане не повністю – надіслано лише 32140 примірників. Окрім такої недостачі, була ще одна проблема: книги надходили з великим запізненням і малими партіями по 3–5 тисяч примірників різних авторів [42, арк. 70]. Часто було, що в одному лікпункті Конотопської округи користувалися букварями різних авторів, що значно ускладнювало навчання.

З даних документа, надісланого до Національного комітету освіти УСРР від Конотопської окрінспектури народної освіти, бачимо, що на лікпункти Конотопської округи надсилалися зошити за кошти місцевого бюджету. Планувалося, що на одного учня на весь навчальний рік буде надіслано 8 зошитів. Проте реалії були іншими: зошитів не вистачало, і тому учням в кращому випадку на період навчання діставалося лише два [42, арк. 70; 192, с. 1006].

Часто внаслідок відсутності достатніх фінансових ресурсів для забезпечення необхідним обладнанням закладів освіти для дорослих навчання неписьменних проводилося з використанням газет та журналів [160, с. 203]. Варто відзначити унікальну роль періодики в процесі ліквідації неписьменності, оскільки саме газети детально друкували інформацію про методи навчання дорослих та пропонували доступну навчальну літературу. Для допомоги неписьменним ліквідатори залучали до освітнього процесу газети та журнали для читання та обговорення прочитаного [273, с. 340].

Однією з таких газет була «Геть неписьменність» – двотижнева газета для малописьменного селянства та робітництва, що видавалася із січня 1924 р. ВУНКЛІН при Головополітосвіті УСРР. У період кампанії з ліквідації неписьменності найчастіше газети використовували на заняттях, по-перше, з читання для тренування техніки читання, розвитку мовлення та мислення, для переказування прочитаного, по-друге, з математичної грамоти для використання газетних даних при вивченні цифр, чисел та вирішенні задач.

У лікпункті с. Хоружівка Роменської округи у 1925 р. під час навчання використовували матеріали газети «Геть неписьменність» за 5 січня 1925 р., про що свідчить звіт учительки Є. Суходубівської [49, арк. 35]. На жаль, серед доступних примірників газети відсутні випуски за 1925 р. Однак проаналізовані примірники газети №№ 3–21 за 1924 р. [113] подібні за оформленням та рубриками.

Так, у газеті «Геть неписьменність» простежується систематичність та повторюваність рубрик. Наприклад, у рубриці під назвою «Що діється у світі» зазвичай подано новини з-за кордону, зокрема політичного характеру. У рубриці «Наше життя» розповідається про події в країні, такі як випуск монет, смерть політичних діячів або досягнення в торгівлі. Крім того, газета має рубрики, що стосуються сільського господарства, як, наприклад, надання практичних порад щодо вирощування рослин. У кожному випуску газети також стандартно представлені партійні лозунги, такі як «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», «Хай живе Комуністична партія, вірний вартовий заповітів Леніна та Жовтневої революції, організатор перемоги трудящих!» [105, с. 1], «Земля селянам, фабрики робітникам, мир всьому світові» [105, с. 2], «Радянська влада – єдина непереможна влада» [110, с. 2], а також заклики здобувати освіту: «Неписьменність – то лихо народнє. Вчіться грамоти!» [111, с. 5], «Письменний, прочитай неписьменному» [112, с. 2].

Вважаємо, що матеріали рубрик були допоміжними для вивчення предметів під час навчання, адже в лікпунктах неписьменні вивчали рідну мову, математику, політграмоту [266, с. 367]. Для використання під час таких

заняць газета «Геть неписьменність» була дуже корисною. По-перше, вона написана українською мовою. Нехай не зовсім коректною, з росіянізмами, але українською мовою. Тому тексти, опубліковані в газеті, використовувалися під час уроків рідної мови та читання. Візьмемо для прикладу газету «Геть неписьменність» № 4 за 18 березня 1924 р. Бачимо, що тексти в газеті побудовані логічно, виділені заголовками, головна думка текстів чи твердження, до яких привертається увага, виділені жирним шрифтом або більшими літерами [104, с. 1–4]. Такий текст є зручним для прочитання та запам'ятовування. Окрім цього, більшість текстів має ще й пізнавальний характер, зокрема для селянства. Наприклад, у цьому ж випуску є декілька статей на тему обробітку землі: «Готуємось до весняного засіву» (з підзаголовками «Насіння», «Як сіяти», «Де ж узяти сільськогосподарське знаряддя, добре насіння та угноєння»), «Весняний обробіток землі під картоплю і яку картоплю садити» [104, с. 3].

Для уроків математики під час вивчення цифр, математичних мір, відсотків, дробів газета «Геть неписьменність» також була корисною. Чи не в кожному випуску трапляються різноманітні статистичні дані, графіки, діаграми. Наприклад, у 10 випуску газети за 1 липня 1924 р. ціла сторінка стосується податків, ужито як цілі, так і дробові числа, відсотки [108, с. 2].

Щодо занять з політичної грамоти, то можемо стверджувати, що газета «Геть неписьменність» була найбільш корисною. Оскільки її видавала політична організація, то більшість текстів та заголовків просякнуто ідеєю комунізму. На сторінках газети розміщено політичну карту світу [109, с. 2], докладну схему гілок влади та керівництва республікою [110, с. 2], уривки з історичних документів, публікації до річниці Жовтневої революції [112, с. 2], цілі випуски приурочені до певних дат та свят, зокрема до 8 березня [103, с. 1] та 110-річчя з дня народження Т. Шевченка [103, с. 3–4]. Як бачимо, газета «Геть неписьменність» слугувала важливим засобом навчання на пунктах лікнепу під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності у 20–30-х рр. ХХ ст.

Отже, процес ліквідації неписьменності на Сумщині характеризується недостатнім методичним забезпеченням, що впливало не лише на навчальні досягнення учнів, але й на якість викладання. Не вистачало зошитів, кількість учнів перевищувала кількість підручників. Проблеми з методичним забезпеченням гальмували навчальний процес та призводили до рецидивів неписьменності.

4.2. Організація освітнього процесу. Форми та методи навчання в закладах лікнепу

Освітній процес у закладах початкової освіти для дорослих суттєво відрізнявся від навчання в загальноосвітніх закладах.

Тривалість навчання в лікпунктах УСРР залежала від місцевості: у селах вона охоплювала період з жовтня до початку весняно-польових робіт, тоді як у містах тривала протягом усього року. Згідно з планами лікнепу передбачалось проведення мінімум двох випусків на рік. Критеріями успішного завершення навчання в лікпунктах вважалися: уміння повільно читати простий і зрозумілий шрифт та розуміти прочитане; здатність коротко записати свою думку так, щоб інші могли легко зрозуміти [254, с. 74; 98, арк. 357].

На початку 20-х рр. XX ст. в УСРР традиційною формою ліквідації неписьменності була система класно-урочного навчання. Методичні документи, інструкції та рекомендації чітко визначали організацію навчання у формі уроків і формування груп учнів по 25–30 осіб, як у стандартному класі. Індивідуально-групова форма була більш результативною, завдяки чому вдавалося охопити навчанням більшу кількість дорослих [161, с. 12; 163, с. 312].

Основна мета кожного уроку в закладах освіти для дорослих збігалася із загальною метою кампанії з ліквідації неписьменності, тобто кожен урок передбачав ідейно-політичне виховання. Водночас кожен конкретний урок мав свою мету, завдання, тип і структуру [163, с. 312].

У 20-ті роки ХХ ст. в лікпунктах, як і загалом у радянських школах, частково почали використовувати американську систему «Дальтон-план». У цій системі навчання учні об'єднувалися в «клас-організацію», де складали план на день під керівництвом учителя-консультанта і працювали над матеріалами самостійно. Ведення обліку роботи учнів виконувалося за допомогою складної системи: після кожного заняття учні складали залік, оцінки записували в індивідуальну картку. У Радянському Союзі Дальтон-план було трансформовано в бригадно-лабораторний метод [163, с. 312].

Звернемося до форм та методів навчання в лікпунктах Сумщини. У звіті про роботу лікнепу села Хоружівка Недригайлівського району за січень 1925 р. вчителька Є. Суходубівська у графі «метод навчання» вказує «Американський (аналітико-синтетичний)» [49, арк. 35]. Невідомо, чому вчителька підписала цей метод як американський, адже аналітико-синтетичний метод при навчання грамоти вперше запропонував К. Ушинський ще в середині 60-х років ХІХ ст. [220, с. 5]. Цей метод успішно використовувався в навчальних закладах ще до революції.

Означений метод базується на принципі «від звука до букви», де учні спочатку оволодівають аналітико-синтетичними діями, пов'язаними зі звуками мовлення. Ці дії є основою для формування навичок читання і письма. Тобто спочатку учні сприймають ціле речення зором, розподіляючи його на окремі слова. Вони запам'ятовують вимову та графічне зображення кожного слова, а потім слова ділять на склади, запам'ятовуючи їх вимову та написання. Тільки після цього вони виділяють окремі букви (під час письма) і звуки (під час вимови). Основою цього методу було зорове сприйняття. Для розуміння звукової структури слів учні виконували значну кількість вправ, спрямованих на запам'ятовування графічного зображення слів та складів [160, с. 37]. Під час навчання грамоти аналітико-синтетичним методом важливості набуває роздатковий матеріал: розрізні абетки, таблиці для читання, графічні схеми, картки з сюжетними та предметними малюнками [160, с. 14].

Проаналізувавши документи, робимо висновок, що під час навчання дорослих у лікнепах на Роменщині та Глухівщині вчителі найчастіше використовували метод цілих слів та аналітико-синтетичний, рідше комплексний [1, арк. 20; 100, арк. 29; 23, арк. 32 зв.; 38, арк. 31]. Зіновій Бабич, учитель лікпункту с. Сахни Конотопської округи, зазначав, що використовує екскурсійний та дослідницький методи, що було скоріше рідкістю, аніж правилом [22, арк. 64].

У доповіді про роботу Конотопської окрполітпросвіти за 3-й квартал 1924 р. зазначено, що аналітико-синтетичний метод (цілих слів) використовується в більшій кількості шкіл, але є і такі лікпункти, де навчання проводиться за звуковим методом [46, арк. 347]. Учні лікпунктів Роменської округи писали в зошитах звіти про день навчання. Із цих матеріалів можемо зробити висновки про методи та форми роботи. Зокрема, учні вчилися вести діловодні документи, писати заяви, літери, рахувати. Учень лікпункту с. Терещенки Петро Якович Ведмідь відзначав, що на заняттях говорили і писали про революцію, читали і записували вірші Т. Шевченка. Учень цієї ж школи Гришко Власенко вказував, що складав на заняттях протоколи і повістки [53, арк. 128].

Освітній процес передбачав під час навчання дорослих використовувати візуальні матеріали для кращого сприйняття тексту. Проте в деяких лікпунктах на території Сумщини із цим були проблеми. Так, у звітах про роботу лікпунктів Есманського району за 1926–1927 н. р. вказано, що у процесі навчання не вживалися допоміжні засоби, діаграми, графіки, малюнки, а якщо й використовувались, то зрідка, і матеріал не був пов'язаний з програмою навчання [1, арк. 20].

Організація навчання передбачала складання календарних планів учителями та ведення ними щоденника роботи. Зі звітів про стан ліквідації неписьменності по районах станом на початок 1929 р. бачимо, що уніфікованих правил та вимог для всіх лікпунктів не було. Так, у Шосткинському районі вчителі-ліквідатори складали календарні плани

освітнього процесу на 1–3 місяці наперед [36, арк. 17 зв.], в Есманському – на два тижні [35, арк. 16 зв.].

Після завершення навчання обов'язково відбувався іспит, за результатами якого учнів переводили до школи малописьменних, видавали свідоцтва про грамотність або ж залишали на повторний термін навчання [56, арк. 23 зв.]. Проаналізувавши архівні документи, бачимо, що з приводу випускних іспитів до пунктів ліквідації неписьменності надсилалися інструкції. У цих же інструкціях було визначено й хронологічні межі навчання. Так, в інструкції, надісланій до Конотопської окрінспектури, вказано, що допустимим терміном навчання в лікпунктах є 3 місяці, найбільше – 4. Випуск може бути раніше, якщо успішність занять висока. Екзаменування випускників мало проходити в самому лікпункті в присутності викладачів, голови народівити та представника організації, на базі якої засновано пункт ліквідації неписьменності [56, арк. 23].

Сам іспит складався з двох частин. Перша полягала в заповненні анкети із загальними даними учня. У цій же анкеті випускник мав записати власні враження про навчання та його користь. Після цього учневі давали вирізку з газети для прочитання. За текстом проводили співбесіду. Тому вчитель заздалегідь мав дібрати такий матеріал, який би містив найбільш уживані слова та фрази, а також математичні знаки, використовувані в повсякденному житті та пресі.

Після проведення екзаменів та підбиття підсумків пропонувалося влаштувати випуск учнів одночасно на декількох лікпунктах, щоб зробити спільне свято для великої кількості людей в одному з місцевих культурних центрів: будинку культури, бібліотеці, сільраді [56, арк. 23].

В архівних справах зберігаються документи, які надсилали в лікпункти, з вказівками щодо приурочення випусків з лікнепів до пам'ятних та знакових подій. Так, у звітній документації щодо діяльності лікнепів у Конотопському районі містяться накази та розпорядження про випуски учнів [55]. Від Губернського комітету політичної просвіти пропонувалося присвячувати

випуски учнів до 1 травня (День міжнародної солідарності трудящих), 7 жовтня (День Жовтневої революції), 28 грудня (видання декрету СРСР) і до 8 березня (Міжнародний день робітниць) [55, арк. 52].

У програмових документах для викладачів початкової освіти дорослих щодо методики навчання робився акцент на тому, що в роботі з ліквідації неписьменності необхідно розрізнити дві сторони: організаційну та методичну [250, с. 8]. Організаційна сторона важлива тому, що без належної організації не можна проводити саму роботу, рівень організації якої, безсумнівно, зумовлює її успішність. Проте однієї організації недостатньо, необхідне ознайомлення з методичною стороною справи. Робота з дорослими значно відрізняється від роботи з дітьми, оскільки свідомість у дорослого та дитини влаштована зовсім по-різному. Можна з упевненістю сказати, що психологія дорослої людини значно складніша, ніж психологія дитини, і тому потребує іншого підходу, ніж психологія дитячого віку [250, с. 8]. І зрозуміло, що методи занять з дорослими значно складніші, ніж методи заняття з дітьми.

Варто розуміти, що успішність таких занять залежала від методів, від ознайомлення вчителя з роботою, його досвідченості та винахідливості, тому що під час занять часто бували такі моменти, які можуть поставити недосвідченого вчителя в складне становище. Заняття без достатньої методичної підготовки унеможливають хороший результат і часто дають рецидив, який у деяких випадках значно гірший за початкову неграмотність. Неграмотний, що тільки почав читати і писати, якого неякісно навчали і який досить швидко втратив здобуті навички, досить часто переходив у стадію нерозуміння [250, с. 12]. У нього іноді може створюватися враження, що він не може стати грамотним і що вчити його грамоти марно. Такий неписьменний не тільки не вчиться сам, але іноді веде агітацію проти ліквідації неписьменності як марного заняття, що лише забирає час. Щоб уникнути рецидиву з його шкідливими наслідками, необхідно, окрім певної організації ліквідаційного пункту, подбати про правильність методів викладання. На цьому наголошували під час курсів ліквідаторів неписьменності, зазначали в

документах та розпорядженнях, що надсилалися на місця, у порадиниках для ліквідаторів та інших методичних книгах [93, арк. 313; 98, с. 356; 250, с. 12].

Спочатку програми шкіл грамоти передбачали лише просте, технічне оволодіння навичками читання, письма та лічби, а також політграмоту, до якої могли додаватися розмови на теми суспільствознавства та навколишнього світу з позицій матеріалістичного вчення та марксистської ідеології. Це відповідало офіційній установці перших років радянської влади, коли ліквідація неписьменності пов'язувалася переважно з поточними політичними цілями, та її головним завданням було забезпечити зростання політичної свідомості населення, про що чітко зазначено в першій статті декрету від 26 грудня 1919 р. [130, с. 845].

В умовах індустріалізації змінювалися й програми навчання, у лікпунктах при підприємствах надавали технічних навичок дорослим учням, при сільгоспвиробництвах програма орієнтувалася на потреби підприємства. Я. Ряпо, другий заступник народного комісара освіти УСРР, у своїй доповіді «Робоча освіта в Україні та її найближчі перспективи» (1925 р.) [149] акцентував увагу на необхідності ліквідації технічної неграмотності робітників підприємств, оскільки ті, не маючи елементарної освіти, не зможуть навчитися керувати машинами, тому так важливо було залучати до освіти працівників.

У 1923–1924 н. р. з перебігом ліквідації неписьменності стало очевидним, що лікпункти не здатні охопити всю неписьменну частину населення, здебільшого тих, хто проживав далеко шкіл, наприклад, на хуторах. Тому з 1924–1925 н. р. у сільських районах УСРР поширюється така форма роботи з неписьменними, як індивідуально-групове (у документах найчастіше зазначено як поодинокі-групове) навчання [254, с. 75]. Сумщина не була винятком.

Індивідуально-групове навчання було запропоноване в 1924 р. на III Всеросійському з'їзді з ліквідації неписьменності. Основна ідея витікала з принципу «Грамотний, навчи безграмотного!». У ситуації кризового

дефіциту вчителів для проведення кампанії з ліквідації неписьменності, особливо в сільських районах, цей принцип набував буквального змісту [163, с. 313; 254, с. 75].

Ця форма організації освітнього процесу базувалася на тому, що навчання проводилось у місцевостях, де кількість неписьменних становила менше 15 осіб. Гуртки індивідуально-групового навчання неписьменних і малописьменних формувалися в кількості від 2 до 15 осіб. Заняття з кількома чи навіть одним неписьменним проводилися в будинку одного з учасників гуртка, у сільбуді чи хаті-читальні. Для кожного такого гуртка або окремого учня призначали культармійця, який відповідав за навчання групи учнів (або одного учня) до завершення програми. Навчання проводилося за планом і програмою для лікпунктів і шкіл малописьменних [163, с. 313].

В індивідуально-груповій формі навчання культармійці визначали дні й години проведення занять, при цьому враховували особливості роботи та життя учнів. Однак загальна кількість годин навчання на місяць не була меншою за ту, що встановлена в навчальному плані. Заняття проводилися два – три рази на тиждень по дві години. У системі був відсутній жорсткий графік занять та чітко визначені терміни навчання на відміну від класно-урочної форми. Переведення учня з рівня неписьменного до малописьменного відбувалося на підставі іспиту [163, с. 314; 164, с. 24].

У фондах ДАСО по Роменській окрузі зберігається справа «Папка учоту праці за методом індивідуально-групового навчання» [72], у якій вміщено звіти вчительки індивідуально-групового навчання Ольги Андріївни Фесенко. З облікових карток роботи з'ясуємо, що О. Фесенко було 43 роки, вдова, із середньою освітою, безпартійна. Учителька працювала в Синівському районі з підлітками віком від 14 до 16 років. Заняття проводилися за комплексним методом, працювали з букварем «Червоний прапор», використовували для навчання газетні матеріали. Окрім того, на заняттях з учнями здійснювали обчислення простих чисел, складали таблиці. Переважна більшість уроків

полягала в читанні доступного матеріалу букваря та преси. За письмом вчили основи правопису, переписували гасла й вірші, складали нові слова [72].

У селах та віддаленій від густонаселених територій місцевості форма індивідуально-групового навчання стала одним з найкращих способів подолання неписьменності, оскільки вона давала селянину можливість навчитися грамоти, не відриваючись від домашнього господарства, про що зазначалося як у програмних документах та інструкціях, так і в подальших дослідженнях цього питання [76, арк. 360; 175, с. 16; 183, с. 203; 163, с. 314].

Індивідуально-групове навчання мало недоліки, хоча було популярним через територіальну та економічну доступність. В. Гололобов [175] вказує, що в гуртках індивідуально-групового навчання переважно викладали непрофесійні вчителі. Учні часто не мали достатнього навчального матеріалу та необхідних письмових засобів. Під час навчання часто відбувалися тривалі перерви, іноді навіть на кілька тижнів. Тож зрозуміло, що всі ці фактори негативно впливали на освітній процес і часто призводили до рецидиву неписьменності. Утім ця форма освіти відкривала можливість для тисяч неписьменних осіб навчитися елементарної грамоти [163, с. 314; 175, с. 16].

При індивідуально-груповому навчанні освітній процес відбувався як удома в учнів, так і в спеціально відведених приміщеннях. Частіше за все в хатах-читальнях або ж будинках, наданих мешканцями населеного пункту. Ті, хто надавали своє житло як місце для навчання, отримували компенсацію від влади. Наприклад, 1930 р. до Синівської районної інспектури народної освіти надійшов лист від Роменської окрінспектури, у якому наголошувалося на необхідності проведення розрахунку з М. Тарановою, у будинку якої проводилось навчання неписьменних [44, арк. 672].

Влада рекомендувала, окрім класної роботи з дорослими, проводити ще й позашкільні заходи. Зазначалося, що ліквідатору необхідно пам'ятати, що ліквідація неписьменності не є окремим епізодом у житті неписьменного, навчання грамоти – це не те, що увірвалося в життя неписьменного лише на певний час. Ліквідація неписьменності вважалась процесом, який дає,

розвиває та підтримує грамотність, запобігаючи рецидиву [250, с. 20]. Тому не можна було ліквідацію неписьменності обмежувати тільки навчанням. Заняття в лікпунктах були лише однією з елементарних форм ліквідації неписьменності, яка не могла існувати одиночно, без зв'язку з іншими, такими як клуб (у місті), хата-читальня (у селі) та бібліотека (у місті та селі) [166, с. 73].

Виходячи з вищесказаного, бачимо, що як форми роботи в закладах україномовної освіти для дорослих поширювалися колективні форми навчання (лекції, бесіди, курси, вистави, екскурсії). Окрім освітньої мети, ці заходи спрямовували зусилля на виховання грамотного та політично свідомого радянського громадянина.

4.3. Джерела та стан фінансування лікнепів Сумщини в 1920-х рр.

Успішність реалізації кампанії з боротьби з неписьменністю в Україні та становлення системи україномовної освіти для дорослих на Сумщині в 1920-х рр. значною мірою залежали від якості фінансування на державному та регіональному рівнях.

У перші роки впровадження початкової освіти дорослих роботу з ліквідації неписьменності передбачалося здійснювати виключно за рахунок держави, але у зв'язку із системною економічною кризою початку 1920-х рр. думка партійних та державних діячів УСРР зазнала істотного корегування. Так, у серпні 1923 р. ВУЦВК виступила зі зверненням до відповідних органів, у якому зазначалося, що держава неспроможна взяти на себе всі витрати з ліквідації неписьменності [245, с. 77; 192, с. 1002].

Джерелами фінансування лікпунктів були бюджетні кошти органів народної освіти та кошти громадських організацій. Важливо відзначити, що лікпункти, які належали до громадських організацій, не завжди відповідали загальній типології й мали відмінності, які не були суттєвими (наприклад, визначення тривалості навчання). Здебільшого вони наближалися до

державних шкіл за навчальними програмами та формами роботи [224, с. 113]. На Сумщині лікпунктами найчастіше опікувалися місцеві осередки товариства «Геть неписьменність».

Загалом велика частина фінансування закладів освіти для дорослих як в УСРР, так і на території Сумщини покладалася на товариство «Геть неписьменність». По суті, це товариство було громадською організацією, і ніхто не виділяв кошти на його забезпечення. Тому кошти на фінансування процесу ліквідації неписьменності до нього надходили завдяки внескам членів самого товариства (членські внески) чи населення. Власне, товариство «Геть неписьменність» фінансувало лікнепи з двох джерел. Першим джерелом фінансування були добровільні пожертвування від населення. Другим – те, що товариствам у процесі ліквідації неписьменності держава дозволяла провадити комерційна діяльність, переважно видавничу. З ліквідацією непу в 1927 році цю комерційну діяльність було заборонено [245, с. 78].

Про активність локальних осередків товариства «Геть неписьменність» на Сумщині в 1920-х рр. свідчать відомості з телефонограми за № 282 із Синівки (нині Роменського району) товариству «Геть неписьменність», у якій зазначається, що місцевими товариствами проведено кампанію двотижневика допомоги ліквідації неписьменності та зібрана кількість коштів становить 62 крб 48 коп. [94, арк. 22].

Ще в одному документі «Протокол засідання оргбюро Ленінського товариства «Геть неписьменність» на Роменщині від 23 березня 1926 р.» [83] розміщено докладний опис матеріального забезпечення товариства. Відповідно до документа, на рахунку в ощадкасі вони мали 160 крб 83 коп., готівкою на руках 63 крб 75 коп. Окрім того, сума боргів від різних організацій товариству становила 24 крб 2 коп. Вказується, що ці кошти складаються з: членських внесків, яких надходило недостатньо; прибутку з двотижневика допомоги лікнепу, який проводився в листопаді 1925 р. Прибуток двотижневика складався з нарахувань на квитки в кіно – 250 крб 5 коп., до театру – 53 крб, за підписним листам – 143 крб 30 коп. Також у протоколі

вказано, що в експлуатації скриньок для скарг товариство мало сьогодні 45 крб. Окрім того, по районах було зібрано коштів 113 крб 20 коп., і всі вони спрямовані на утримання шкіл лікнепу [83, арк. 323]. У м. Шостці осередки товариства «Геть неписьменність» зібрали 92 крб 82 коп. [84, арк. 43]. Така робота тривала постійно.

Часто члени товариства сплачували членські внески, які йшли на забезпечення роботи лікпунктів. Зокрема, для членів Березівського товариства «Геть неписьменність» був встановлений такий розмір внесків: для кооперативів – не менше 5 крб, для членів профспілок – 25 коп., для всіх громадян – 5 коп. [87, арк. 6]. По інших осередках товариства здійснювався поділ на вступні та щомісячні внески, які, наприклад, у Лютинському Ленінському товаристві «Геть неписьменність» Роменської округи становили 10 коп. та 5 коп. відповідно [50, арк. 16].

Утім варто зазначити, що власними силами жоден осередок товариства «Геть неписьменність» не зміг утримувати лікнеп. Це визнавали самі учасники ліквідаційного руху. Так, у звіті Глухівського окрбюро товариства «Геть неписьменність» (2-й квартал 1925–1926 н. р.) зазначалося, що «... економічно більш-менш міцні осередки, наприклад, осередки Новгород-Сіверського, Понорницького, Тулиголовського й Глухівського районів подавали й матеріальну допомогу лікпунктам, а саме: купували гас для освітлення, олівці, зошити і т. д. Утримувати школи чи лікпункти на власні кошти осередкам товариства поки не під силу, не вистачає коштів. Завдяки матеріальній допомозі центрального правління, Окружної інспектури народної освіти, мало змогу довести до випуску позакоштовні лікпункти» [6, арк. 8].

Упродовж 1923–1926 рр. фінансування закладів лікнепу в округах Сумщини (Охтирська, Харківська, Сумська, Глухівська, Конотопська, Роменська) та України зростало, але після 1926 р., а особливо після 1927 р., ситуація істотно змінюється й спостерігаються регіональні особливості фінансування закладів з ліквідації неписьменності. Спочатку доцільно проаналізувати округи Сумщини та України, у яких фінансування було

скорочене в 1927–1928 н. р. порівняно з 1926–1927 н. р. Дані представлені в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

**Округи України та Сумщини,
у яких було скорочено фінансування в 1927–1928 н. р.**

Округа	1926–1927 н. р. в крб	1927–1928 н. р. в крб	скорочення фінансування, у %
Волинська	70783	54942	22,4 %
<i>Глухівська</i>	<i>41123</i>	<i>37237</i>	<i>9,5 %</i>
<i>Конотопська</i>	<i>47137</i>	<i>41333</i>	<i>12,3 %</i>
Коростенська	42912	41250	4 %
Чернігівська	43792	40779	7 %
Вінницька	34318	33172	3,4 %
Кам'янецька	60307	54440	10 %
Київська	159335	111817	30 %
Ніжинська	65783	35985	46 %
Ізюмська	33648	31113	8 %
Сталінська	103686	93102	11 %
Херсонська	25806	23447	10 %

Скорочення фінансування проводилося в округах у 2-х випадках. По-перше, в округах (Волинська, Глухівська, Конотопська, Коростенська, Чернігівська, Київська) з низьким рівнем індустріалізації (виняток – місто Конотоп) та значною часткою населення, яке мешкає в населених пунктах хуторського типу Полісся та може навчатися за індивідуально-груповою (поодинокі-груповою) формою навчання. Саме до цих регіонів також належали й Глухівська та Конотопська округи Сумщини. Наприклад, в 1928–1929 н. р. у зв'язку зі скороченням фінансування в Глухівській окрузі в системі закладів лікнепу навчалася 6569 учнів, а за формою поодинокі-груповою навчання біля 3000 [15, арк. 11–12]. По-друге, округи, у яких до 1927–1928 н. р. заклади лікнепу фінансувалися на якісно вищому рівні, ніж аналогічні заклади освіти України. Наприклад, на 1926–1927 н. р. у середньому для забезпечення

роботи одного лікнепу (проведення курсів з підготовки вчителів-ліквідаторів, оплата праці педагогів та інспекторів, матеріальне, господарське забезпечення) у Глухівській окрузі фінансувався на 157 крб, у Конотопській окрузі – 177 крб, то в Ніжинській окрузі – 267 крб, Сталінській окрузі – 366 крб [16, арк. 117].

Водночас у значній частині округ Сумщини та України фінансування було залишене на попередньому рівні або підвищене. Причому в окремих випадках збільшення фінансування було істотним (Бердичівська округа – 85 %, Білоцерківська – 41 %, Уманська – 35,8 %, Куп'янська – 42 % *Харківська* – 20,5 %). Детальніше це представлено в таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

**Округи України та Сумщини,
у яких було збільшене фінансування в 1927–1928 н. р.**

Округа	1926–1927 н. р. в крб	1927–1928 н. р. в крб	збільшення фінансування, у %
Бердичівська	20640	38262	85 %
Білоцерківська	32667	46076	41 %
Уманська	46603	63296	35,8 %
Могилівська	39635	40420	2 %
Проскурівська	44837	51411	14,6 %
Тулчинська	46375	53924	16,2 %
Кременчуцька	23283	37519	61 %
Куп'янська	15495	22097	42 %
Шепетівська	37274	39114	5 %
Лубенська	41673	44180	6 %
Полтавська	64109	75976	18,5 %
Прилуцька	33792	42074	24,5 %
<i>Роменська</i>	<i>13440</i>	<i>14530</i>	<i>8 %</i>
<i>Сумська</i>	<i>40877</i>	<i>44534</i>	<i>9 %</i>
<i>Харківська</i>	<i>161465</i>	<i>194664</i>	<i>20,5 %</i>
Артемівська	77900	80300	3 %
Дніпропетровська	73238	90175	23 %
Криворізька	45260	62647	38,4 %
Зінов'євська	53734	66564	23,8 %

Маріупольська	43302	50222	16 %
Миколаївська	45155	51420	13,8 %
Одеська	75667	86039	13,7 %

Збільшення фінансування закладів лікнепу округ України та Сумщини зумовлювалося таки чинниками. По-перше, держава та місцеві громади урбанізованих та індустріально розвинених округ (*Харківська, Артемівська, Полтавська, Дніпропетровська, Кременчуцька, Одеська, Миколаївська, Зінов'євська*) намагалися стимулювати подолання неписьменності для підготовки робітничих кадрів для промисловості. По-друге, в Уманській та Криворізькій округах підвищення фінансування зумовлювалося недостатнім рівнем асигнувань за попередні роки. Наприклад, у 1926–1927 рр. один лікпункт в Уманській окрузі утримувався на 134 крб, а в Криворізькій окрузі – на 150 крб, а в 1927–1928 н. р. – на 189 крб та 176 крб відповідно. По-третє, у частині округ (*Сумська – 9 %, Роменська – 8 %, Шепетівська – 5 %*) зростання було невеликим, і фактично фінансування спрямовувалося на підтримку наявної мережі закладів лікнепу [16, арк. 117–118].

Проаналізуємо детальніше ситуацію щодо Роменської округи. Фінансування закладів освіти для дорослих у цій окрузі в першій половині 1920-х рр. щороку зростало. У 1924–1925 н. р. на мережу закладів витрачалося з місцевого бюджету 12 406 крб та 5 220 крб становила дотація з центру. Уже в 1925–1926 н. р. затверджений бюджет коливався в межах 31 421 крб (25 974 крб на заробітну плату та 5447 крб на фінансування забезпечення лікпунктів). У наступному навчальному році заплановане фінансування передбачалося в розмірі 37 613 крб. Утім згідно з рішенням центру на початку 1926 р. фінансування було скорочено на 75 %. У зв'язку із цим довелося скоротити мережу штатних закладів лікнепу з 259 одиниць до 54, перейти до індивідуально-групового навчання [13, арк. 2; 86, арк. 20].

При аналізі фінансової ситуації необхідно враховувати не тільки виділені фінанси, але й те, чи були вони використані за призначенням. Наприклад, на

1927–1928 н. р. на систему лікнепів по Сумській окрузі було асигновано 44 000 крб, а використано лише 37 000 крб (84 %) [4, арк. 26–27]. Аналогічні проблеми простежуються й в інших округах Сумщини. Так, у Роменській окрузі в 1924–1925 н. р. на мережу лікнепу було виділено більше 17 тис. крб, але через організаційні проблеми було зроблено лише один випуск неписьменних. У 1925–1926 н. р. заплановане також не вдалося реалізувати повною мірою, оскільки польові роботи в районі завершилися достатньо пізно, тому необхідно було скоротити план кампанії [14, арк. 43 зв.].

Таким чином, бачимо, що ситуація з фінансуванням закладів лікнепу на теренах окремих округів Сумщини була різною. Так, в індустріально розвинутій Харківській окрузі фінансування системно зростало. Причому особливо вражаючі були витрати на забезпечення роботи одного лікнепу в розмірі 315 крб (1926–1927 н. р.), 485 крб (1927–1928 н. р.). Цей рівень фінансування співмірний з показниками по інших економічно розвинених округах України. Наприклад, у Сталінській окрузі на 1927–1928 н. р. витратити передбачалися в розмірі 415 крб, Артемівській – 304 крб, Куп'янській – 315 крб, Дніпропетровській – 315 крб, Одеській – 477 крб.

У свою чергу, в аграрно-індустріальній Сумській окрузі вдавалося підтримувати та неістотно збільшувати фінансування закладів лікнепу із середніми показниками 212 крб на один лікпункт в 1926–1927 н. р., 356 крб у 1927–1928 н. р. Утім варто відзначити, що істотне зростання фінансування за 1927–1928 н. р. зумовлювалося скороченням закладів лікнепу на теренах Сумської округи на 1/3. Доречно зазначити, що в 1928–1929 н. р. фінансування закладів лікнепу по Сумській окрузі буде збільшене до 58 000 крб (зростання на 32 %) [7, арк. 2]. Подібний рівень асигнувань в інших округах України фіксуємо в Зінов'євській окрузі – 268 крб, Ізюмській – 235 крб, Київській – 239 крб та ін. [16, арк. 117–118].

У свою чергу, у Глухівській та Конотопських округах відбулося фактично «замороження» фінансування з певною тенденцією до зниження. Так, у Глухівській окрузі асигнування на забезпечення роботи одного лікнепу

на 1926–1927 н. р. становило 157 крб, а на 1927–1928 н. р. – 193 крб. Утім варто враховувати, що це зростання зумовлювалося зменшенням мережі закладів лікнепу з 261 до 192 одиниць. Подібний рівень асигнувань на 1927–1928 н. р. був притаманний більшості округів України, які були слабо урбанізовані та індустріалізовані (Коростенська – 199 крб, Чернігівська – 168 крб, Ніжинська – 154 крб, Бердичівська – 186 крб, Кам'янецька – 175 крб, Проскурівська – 162 крб, Тульчинська – 176 крб, Шепетівська – 150 крб) [16, арк. 117–118].

У Роменській окрузі, яка була аграрним регіоном, можемо стверджувати про істотне зменшення фінансування, яке розпочалося на рік раніше, на початку 1926 р., та призвело до скорочення мережі закладів лікнепу на 4/5. Подібний низький рівень асигнувань спостерігаємо у фінансуванні таких економічно відсталих округ України: Мелітопольська – 119 крб, Старобільська – 126 крб, Вінницька – 134 крб [16, арк. 117–118].

Для того щоб зрозуміти, наскільки фінансування закладів лікнепу окремих округ Сумщини дозволяло оперативнo вирішити проблему подолання неписьменності, звернемося до аналізу рівня фінансування. Так, за підрахунками інспектора Борисова [4, арк. 27], для подолання неписьменності в Роменській окрузі за наступні 5 років необхідно було збільшити фінансування з 14 000 крб до 120 000 крб, що дозволить збільшити мережу закладів лікнепу до 400 одиниць [5, арк. 35–36]. У Глухівській окрузі, за підрахунками учасників окружного з'їзду товариства «Геть неписьменність» (15–17 травня 1929 р.), для успішного подолання неписьменності необхідно збільшити асигнування на рік до 163 000 крб. За умови збереження наявного рівня фінансування ситуацію вдасться істотно покращити тільки на 1929 р. [15, арк. 11].

Таким чином, для успішного подолання неписьменності на теренах Сумщини необхідно було збільшити асигнування на рік з 13 440 крб – 44 000 крб до 120 000 – 163 000 крб. Серед округ Сумщини тільки індустріально розвинена та урбанізована Харківська округа, до якої входили населені пункти сучасної Сумської області, могла надати відповідні кошти. У

свою чергу, місцеві бюджети Роменської, Глухівської, Сумської та Конотопської округ разом з наявним рівнем державного фінансування мали асигнувань у 3–10 разів менше за необхідне.

Провівши аналіз документів ДАСО та ЦДАВОУ, доходимо висновку, що системне недофінансування відбивалося на роботі україномовних закладів освіти для дорослих Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. на кількох рівнях:

1. *Забезпечення господарських потреб освітніх закладів.* Варто зазначити, що із сум, що виділялися на систему закладів лікнепу, тільки 1/5 або 1/6 витрачалося на господарські потреби. Утім скорочення цього фінансування також істотно погіршувало роботу закладів освіти для неписьменних. Так, доповідач Карасьов на Глухівському окружному з'їзді товариства «Геть неписьменність» (15–17 травня 1929 р.) зазначав, що школам в окрузі «не вистачало палива, доводилося працювати в холодних приміщеннях. Школи не були забезпечені належним приміщенням, доводилося на рік працювати по декількох помешканнях» [15, арк. 11]. Подібні виклики були й перед закладами інших округ. У звіті про роботу Конотопської окрполітпросвіти за 3-й квартал 1924 р. вказувалося, що не вистачало коштів на забезпечення лікпунктів необхідними матеріалами [51, арк. 347].

Господарські проблеми закладів лікнепу посилилися в 1929–1930 рр. у зв'язку з політикою форсованої колективізації та розкуркулення. Фактично освітня сфера в цей період була паралізована. Наприклад, у сумській газеті «Плуг і молот» за 1930 р. [146] опубліковано замітку із заголовком «Лікпункти навчання ще не розпочинали, а у Пришибі лікнеп зовсім занедбали». Невідомий автор зазначає, що в селах Сумської міської ради до ліквідації неписьменності поставились недбало, з 27 лікнепів розпочали навчання лише школи в Терешківці та Мар'ївці. Найгірше справа з лікнепом у Пришибі (так називали один з районів, що примикав до Сум). Також дописувач зазначав, що в Пришибі ще не закінчили реєстрацію письменних та неписьменних, не провели семінару груповодів і навіть не почали їх організовувати [146, с. 4].

Загалом у Сумській окрузі профспілки, житлові кооперативи, колгоспи не подавали статистичні дані, скільки в них неписьменних, де будуть розміщені школи, чи є все потрібне для навчання. На 5 жовтня 1930 р. тільки одна спілка швейників надала відомості про неписьменних [146, с. 4].

2. *Деморалізація та демотивація учасників кампанії лікнепу (населення та самих ліквідаторів)*. Так, на нараді райінструкторів лікнепу та представників товариства «Геть неписьменність» по Роменській окрузі (30 грудня 1925 р.) доповідач т. Михайлів (так у документі) зазначав, що «скорочення бюджету на лікнеп викликало песимістичний погляд на цю справу населення, в масі якого проводилась ця робота, позаяк штатні ліквідатори закидають свої посади завдяки неоплаті праці...». У свою чергу, доповідач т. Корецький відзначив, що «праця райбюро, а також і в цілому товариства замірає через неоплату праці відповідальним робітникам бюро, тому останні дають дуті відомості з районів» [14, арк. 44].

3. *Скорочення рівня заробітної плати працівників освітньої сфери*. Доцільно відзначити, що на заробітну плату кожного року відраховувалося 4/5, 5/6 кошторису кампанії з ліквідації неписьменності. У зв'язку з хронічною нестачею коштів на місцях розробляли різні системи оплати праці працівників освітньої сфери. До 1925–1926 рр. значну частину викладацьких кадрів мережі лікнепу становили педагоги системи Соцвиху, які були змушені за сумісництвом брати участь у кампанії, зазвичай, безкоштовно. Також треба враховувати, що заробітна плата вчителя системи Соцвиху була також мізерною. Так, учителька Карабутовської школи Ф. Типко у своєму листі до Конотопської окрполітпросвіти просить перевести її до однієї зі шкіл Конотопського району, оскільки їй не вистачає виплачуваних державою грошей (15 крб 75 коп.) на оренду квартири та забезпечення власних потреб [61, арк. 218]. У Сумській окрузі на 1929 р. була розроблена диференційована система оплати праці. Так, зі 117 ліквідаторів лише ті освітяни отримували оплату в 50 крб, які працювали в населених пунктах (хутір) без школи. Інші педагоги працювали за половину, чверть плати та безкоштовно [4, арк. 26].

Як бачимо, стан фінансування лікнепів на Сумщині та в Україні суттєво різнився. До 1927 р. фінансові видатки збільшувались, після 1927 р., навпаки, скорочувались. Усе це відобразилось в основному на кількості пунктів лікнепу та в цілому на становищі системи україномовної освіти для дорослих на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст.

Висновки до розділу 4

У результаті проведеного дослідження встановлено, що в УСРР та на території Сумщини на першому етапі становлення україномовної освіти для дорослих не вистачало методичного забезпечення, наявні підручники були не пристосовані для навчання дорослих, навчальні плани та програми не були розроблені. З'ясовано, що у 20-х рр. ХХ ст. працівникам мережі пунктів лікнепу на Сумщині доводилося самостійно складати методичні програми для навчання дорослих. Наприклад, під час проведення окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності у Глухові (1929 р.) на планування програмового матеріалу для лікпунктів відводилося 14 годин, у тому числі 10 гурткової, тобто практичної роботи зі створення методичних посібників. На основі документів ДАСО підтверджено, що на території Сумщини забезпечення лікпунктів літературою здебільшого здійснювалося за рахунок державного бюджету, надсилалася як педагогічна, так і агітаційна література, проте в невеликій кількості. Література, що надходила до лікпунктів, була переважно російськомовною, що ускладнювало процес українізації шкіл для дорослих. Виявлено, що в лікнепах Сумщини дорослі навчалися переважно за букварем «Червоний прапор», розрізними абетками та газетними матеріалами.

У лікнепах Сумщини та УСРР традиційною формою ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. була класно-урочна система навчання. Під час навчання дорослих у лікпунктах на Роменщині та Глухівщині вчителі використовували найчастіше аналітико-синтетичний, комплексний методи та метод цілих слів, рідше – екскурсійний та дослідницький методи. Досліджено, що на території Сумщини з 1925–1926 н. р. поширюється індивідуально-

групове навчання, яке було доступним, але при цьому рівень викладання був низьким, мали місце несистематичність освітнього процесу, низька методична забезпеченість.

З'ясовано, що з кінця 1923 р. фінансування системи україномовної освіти для дорослих в УСРР та на Сумщині було поділене: за рахунок державного бюджету здійснювалося методичне забезпечення, за рахунок місцевого – оплата персоналу та забезпечення канцтоварами. Значну роль у підтримці фінансового та матеріального становища лікнепів Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. відіграло товариство «Геть неписьменність». Упродовж 1923–1926 рр. фінансування освіти для дорослих в округах Сумщини та України в цілому зростало, але після 1926 р. відбувається скорочення фінансування в Глухівській та Конотопській округах, у яких фінансування в 1927–1928 н. р. зменшилось на 9,5 % та 13,3 % відповідно. Натомість у 1927–1928 н. р. у Сумській окрузі видатки на ліквідацію неписьменності збільшилися на 9 %. У Роменській та Сумській округах мала місце проблема неповного використання цільових коштів.

Коливання у фінансуванні, недостатнє забезпечення закладів та працівників призвели до зниження якості навчання, частих рецидивів неписьменності та скорочення мережі лікпунктів на території Сумщини наприкінці 20-х рр. ХХ ст.

ВИСНОВКИ

Результати дослідження засвідчили досягнення мети, вирішення поставлених завдань і дали змогу сформулювати такі висновки:

1. За результатами аналізу історіографічної традиції проблеми виокремлено три періоди вітчизняної історіографії із врахуванням ідеологічного фону епохи та проблематики досліджень вчених.. Перший охоплює першу половину 1920-х – 1953 рр. та характеризується поступовим обмеженням наукової свободи та ідеологізацією науки. У цей період виходять праці А. Воронця, Г. Піддубного, М. Авдієнка, у яких розкрито ідеологічне, економічне підґрунтя нової освітньої політики радянського керівництва, відображено зростання мережі закладів ліквідації неписьменності в Україні. Проте недостатньо уваги приділено обґрунтуванню причин невисоких результатів кампанії з ліквідації неписьменності, змісту роботи товариства «Геть неписьменність» в Україні та на території Сумщини.

Другий період окреслюється 1954–1991 рр. та визначається як епоха ренесансу історичної науки в УРСР. Саме в цей період проблема ліквідації неписьменності оформлюється в окремий об'єкт вивчення в межах студій з історії освіти та культури України. Дослідники на серйозній джерелознавчій базі вперше на загальнодержавному та локальному рівнях зробили спроби проаналізувати джерелознавчий, ідеологічний, класовий, регіональний, організаційний аспекти питання (Д. Спірідонова, В. Білоцерківський, В. Даниленко, А. Мороз та ін.).

Третій період досліджень окреслюємо 1992 рр. – до сьогодні. Він характеризується деідеологізацією наукових студій, домінуванням методологічного плюралізму в дослідженнях, що сприяло більш різноманітному аналізу раніше вивчених та новосформованих проблем. У цей період виходять ґрунтовні дослідження В. Гололобова, О. Бойко, Л. Тимчук, С. Свистовича, В. Молоткіної, В. Козира та ін., що стосуються організаційних, кадрових, методичних, ідеологічних, гендерних питань проблеми загальнодержавного характеру. Також у добу Незалежності виходять праці

Л. Єпик, А. Гриценка, О. Курка, В. Прокопчука, О. Чумаченко, у яких частково розкрито ідеологічний та кадровий аспекти кампанії з ліквідації неписьменності на Сумщині. Утім питання україномовної освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст. на території Сумщини представлено описово та фрагментарно. Пропоноване дослідження є першою спробою комплексного розкриття проблеми в регіональному аспекті.

Основу джерельної бази дослідження становили словесні (писемні) джерела, що локалізуються в ДАСО, м. Суми (фонди: Ф-952, Р-4563, Р-2322, Р-5601) та ЦДАВОУ, м. Київ (фонди: 166, 338, 387, 413). Фонди радянських освітніх інституцій, установ, громадських об'єднань 1920-х рр. Сумщини репрезентують інформативні актові документи, діловодну документацію, що дозволило комплексно розкрити становлення системи україномовної початкової освіти для дорослих на Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. Також у роботі використано відомості всеукраїнської та місцевої періодичної преси («Геть неписьменність» (1924 р.), «Плуг і молот» (1925, 1930 рр.)) та статистичні матеріали центрального та регіонального рівнів, що дало можливість реконструювати розбудову мережі закладів лікнепу, простежити процес сприйняття населенням освітньої політики радянської влади.

Методологічний інструментарій дисертаційного дослідження охоплює три складові: поняттєво-термінологічний апарат, принципи дослідження та методи пізнання. У роботі проаналізовано змістове наповнення ключових термінів: локальна історія, Сумщина та система україномовної освіти для дорослих. Реконструкція кампанії з ліквідації неписьменності на Сумщині була здійсненна за допомогою історико-порівняльного, проблемно-хронологічного методів та принципів історизму, об'єктивності та всебічності.

2. Встановлено, що в першій чверті ХХ ст. на теренах Сумщини була спроба реалізувати нерадянський проєкт україномовної загальної освіти та початкової освіти для дорослих. Так, восени 1902 р. у м. Конотопі Чернігівської губернії відбулося засідання Комісії з народної освіти, на якому М. Баран-Ходоровський та П. Кандиба виступили з доповіддю про

необхідність використання української мови в освітньому процесі народних шкіл, введення курсу української літератури до навчальних планів закладів освіти. На жаль, цей проєкт не було підтримано на регіональному та загальнодержавному рівнях. Варто зазначити, що напрацювання конотопської комісії були суголосними аналогічним земським проєктам повітових земств Херсонської, Полтавської та Чернігівської губерній.

Ідею українізації загальної початкової та початкової освіти для дорослих після 1905 р. та в добу Української революції підтримували та реалізовували громадсько-культурні осередки товариства «Просвіта». Особливо цей процес посилювався після Лютневої революції 1917 р. Фактично всі досягнення української радянської влади до 1923 р. у сфері освіти для дорослих ґрунтувалися на напрацюваннях осередків «Просвіти» Сумщини за 1917–1922 рр.

3. На основі аналізу історіографічних даних та архівних джерел встановлено, що причини введення обов'язкової початкової освіти для дорослих у 20-х рр. ХХ ст. були аналогічними для всієї території УСРР. Серед базових доцільно виділити ідеологічну, оскільки радянське керівництво намагалося вплинути на світогляд дорослого населення. У свою чергу, варто зазначити й економічну причину запровадження освіти для дорослих в Україні та на Сумщині, оскільки індустріалізація країни могла відбутися тільки з появою освіченого робітника. Організаційний етап реалізації радянського проєкту освіти для дорослих в УСРР передбачав активну діяльність на законодавчому рівні. Зокрема, РНК УСРР видано декрети «Про боротьбу з неписьменністю» від 21 травня 1921 р., «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 р., «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р.; утворено ВУНКЛ та її місцеві осередки; засновано товариство «Геть неписьменність». На Сумщині у 20-х рр. ХХ ст. діяли окружні, районні та сільські комісії грамоти, активно працювали осередки товариства «Геть неписьменність», зокрема в Глухові та Ромнах. На державному рівні 1923 р. в

УСРР відбулося створення національних районів. На території Сумщини було сформовано 2 російські національні райони, 1 російську селищну раду, 72 російські національні сільські ради, 1 німецьку національну сільську раду, що відобразилося на політиці коренізації та ліквідації неписьменності.

Визначено принципи проведення освітньої політики початкової освіти для дорослих в Україні та на Сумщині: категоричність, усезагальність та обов'язковість заходів; повне державне регулювання; класовий, ідеологічний характер; інтенсивне впровадження коренізації / українізації; підготовка викладацьких кадрів у короткі строки й одночасно у всіх регіонах (до 1927–1928 н. р.); максимальне докладання зусиль до створення методично-матеріальної бази (до 1927–1928 н. р.). Причини, правова база та принципи впровадження обов'язкової освіти для дорослих були спільними для всіх республік Радянського Союзу.

4. Встановлено, що радянською владою на першому етапі впровадження початкової освіти для дорослих була проведена широка агітаційна кампанія за грамотність. Заходи агітації були однаковими для всіх округ УСРР та охоплювали вечори агітації, концерти, показові суди над неграмотними, збори, лекції. Влада видавала розпорядження щодо пільг для учнів лікпунктів як ще один засіб агітації за лікнеп. На Сумщині агітаційну роботу серед населення проводили переважно осередки товариства «Геть неписьменність». На Роменщині члени товариства для проведення агітаційної кампанії використовували кіно та театри. Важливою складовою агітаційної кампанії на Сумщині та в Україні загалом став конкурс на кращий лікпункт.

Навчання неписьменних здійснювалося через мережу лікпунктів – спеціально створених закладів освіти, які забезпечували елементарну грамотність широких верств населення. Лікпункти були трьох типів: школи грамоти (лікнепи), школи для малописьменних та гуртки індивідуально-групового навчання. Недільні школи та хати-читальні слугували місцем, де грамотні могли закріплювати свої знання. На Сумщині в період 1923–1930 рр. істотно переважали лікпункти першого типу – школи для неписьменних, шкіл

малописьменних було дуже мало, що відображалося на рецидиві неписьменності. Встановлено, що станом на 1926 р. на територіях, що нині належать до Сумської області, нараховувалося 497 лікпунктів, у яких працювало 570 учителів та навчалися 19 563 особи, активно діяли 306 хат-читалень. Після 1926–1927 н. р. у зв'язку зі скороченням фінансування на Сумщині відбулося скорочення лікпунктів та посилилася роль індивідуально-групової форми навчання в Глухівській, Роменській та Сумській округах. У зв'язку з утвердженням індивідуально-групової форми навчання неписьменних освітній процес організовувався в приватних оселях та хатах-читальнях. У цьому випадку хати-читальні, зі значним зауваженням, можна зараховувати до осередків ліквідації неписьменності на Сумщині та в Україні загалом.

Визначено, що ідеологія була невіддільною складовою кампанії з ліквідації неписьменності на Сумщині. Встановлено, що освіта для дорослих за умов масової неписьменності була не тільки засобом підвищення рівня освіченості народу, а й засобом поширення комуністичних ідей. Документи ДАСО засвідчують, що ідеологічний чинник у діяльності закладів ліквідації неписьменності Сумщини був засобом ідеологічного контролю та змістового наповнення навчальних програм й освітніх методик.

5. На основі матеріалів ДАСО реконструйовано просопографічний портрет працівників мережі пунктів ліквідації неписьменності Роменської, Конотопської та Глухівської округ 20-х рр. ХХ ст. за такими критеріями: статево-вікова, освітня, станова-класова-етнічна структури, сімейний стан, педагогічний стаж, партійна належність. З'ясовано, що серед педагогічних працівників 50 % становили жінки й 50 % чоловіки. За віковою структурою освітяни поділялися на такі групи: 18–20 років – 12 %, 21–30 років – 46 %, 31–40 років – 31 %, старші за 41 рік – 11 %. За національним складом більшість становили українці – 92 %, євреї – 7%, «великороси» (росіяни) – 1 %. За соціальним станом переважну більшість, а саме 62 %, становили бідні, незаможними були 9 % (хоча ці два поняття можна вважати тотожними),

селяни – 11 %, службовці – 7 %, інші – 11 %. За сімейним станом неодружені / незаміжні утворювали більшість у 61 %, ті, що в шлюбі, – 35 %, овдовілі – 4 %. За освітнім рівнем 100 % педагогів мали вищу, середню або спеціалізовану освіту. Так, 17 % освітян пройшли курс навчання на педагогічних курсах, 10 % склали іспит «на звання вчителя», 6 % завершили учительські семінарії, 6 % – учительські інститути та ІНО. Серед учителів були й ті, хто не мав педагогічної освіти (3 %), але мали вищу освіту іншого спрямування. Половину педагогічних працівників закладів початкової освіти для дорослих Сумщини становили особи, які пропрацювали в системі освіти до 5 років, 22 % – від 6 до 10 р., 15 % – від 11 до 15 років та 15 % – від 16 років. У свою чергу, 60 % мали однорічний педагогічний стаж у системі ліквідації неписьменності, а 40 % – понад один рік. Закономірно, що 98 % були безпартійними, проте 44 % освітян брали участь у позапартійних організаціях (КНС, ЛКСМ(У), профспілка). Просопографічний портрет освітян системи лікнепу Сумщини частково накладається на колективні портрети вчительства, сформовані Г. Касьяновим та Г. Єфіменком. Утім у трьох колективних портретах є спільні параметри. Серед освітян-ліквідаторів неписьменності Сумщини та вчительства України 1920-х рр. значну частку становили безпартійні, жінки, з низьким рівнем доходів.

Визначено, що на Сумщині, як і на решті території УСРР, у перші роки ліквідації неписьменності до навчання дорослих залучалися вчителі-спеціалісти, випускники педкурсів, студенти педагогічних училищ та активісти, які вміли читати та писати. Встановлено, що значну частину серед учителів-ліквідаторів на Сумщині становили вчителі-сумісники, які, окрім роботи на лікпунктах, вели навчання в трудових двокласних школах та народних училищах. На Сумщині до роботи в лікпунктах активно долучалися культурмійці та комсомольці. Причому встановлено, що останні почали активно долучатися до роботи системи ліквідації неписьменності до 1924 р., наприклад, комсомольці с. Юнаківка Сумської округи зробили перепис неписьменних осіб та з допомогою вчителів організували навчання.

Проте тільки з 1926–1927 рр. комсомольці почали масово залучатися до роботи вже в ролі вчителів, що працювали за індивідуально-груповою формою навчання на Сумщині. Утім реалії вимагали і добре підготовлених учителів-ліквідаторів неписьменності. Тому на державному і регіональному рівнях проводилися курси, курси-конференції та семінари різної тривалості для ліквідаторів неписьменності. На Сумщині також організовували педагогічні курси з перепідготовки ліквідаторів неписьменності. Залежно від тривалості курсів і семінарів різнилася їхня програма та фінансове забезпечення. Якщо порівнювати програми курсів, що проходили на Сумщині, з програмами аналогічних заходів у Києві, то бачимо, що на курсах у Конотопі та Глухові обов'язково вивчали основи індивідуально-групового навчання. Фінансове забезпечення курсів спрямовувалось на оплату праці лекторам та на забезпечення учасників житлом, організацію їхнього дозвілля та оплату проїзних квитків. 5-денні курси-конференція в Конотопі фінансувалися в розмірі 329 крб 65 коп., на проведення 42-денних курсів у Глухові було виділено 4400 крб, але витрачено 2735 крб 71 коп. через недобір учасників.

Серед методів підготовки на курсах для вчителів Сумщини визначимо вербальні та практичні. Вербальні – це лекторії, загальні заняття з методики навчання, уроки політграмоти. На практичних заняттях учасники об'єднувалися в групи та розробляли гасла і плакати, сценарії п'єс, призначені для агітації за грамотність, готували дидактичні матеріали до уроків тощо. Найбільш характерною ознакою педагогічної освіти цього періоду можна вважати те, що значна увага приділялась не професійній підготовці вчителів, а підвищенню їхньої політичної свідомості. Саме цей факт більшість дослідників вважає однією з причин низької ефективності педагогічних курсів та семінарів.

6. Встановлено, що на Сумщині, як і на решті території УСРР, на першому етапі не вистачало методичного забезпечення для лікнепів, наявні підручники не були пристосовані для навчання дорослих, учителям доводилося самостійно складати методичні програми навчання. Наприклад,

під час проведення окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності в Глухові (1929 р.) на планування програмового матеріалу для лікпунктів відводилося 14 годин, у тому числі 10 годин гурткової, тобто практичної роботи зі створення методичних посібників. На основі аналізу документів ДАСО підтверджено, що на Сумщині забезпечення лікпунктів літературою здійснюватися за рахунок державного бюджету, надсилалася як педагогічна, так і агітаційна література, проте в невеликій кількості. Література надходила до лікпунктів у мізерній кількості та здебільшого була російськомовною, що ускладнювало процес українізації шкіл для дорослих. Про проблеми із забезпеченням свідчать звіти працівників, зокрема інструктор з лікнепу по Конотопському залізничному відділку (1925 р.) наголошував на повній відсутності навчальних посібників. Також у закладах освіти для дорослих не вистачало зошитів та канцелярського приладдя. Часто в лікнепах Сумщини дорослі навчалися з допомогою газет та журналів.

Встановлено, що в лікнепах Сумщини та УСРР традиційною формою ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ ст. була класно-урочна система навчання. В історіографії визначається, що в лікнепах для навчання застосовувалась американська система «Дальтон-план», проте таке формулювання методу у звітах учителів-ліквідаторів Сумщини не зафіксовано. Натомість багато вчителів американським називають аналітико-синтетичний метод навчання. Під час навчання дорослих у лікпунктах на Роменщині та Глухівщині вчителі використовували найчастіше метод цілих слів, аналітико-синтетичний та комплексний. Один із учителів с. Сахни Конотопської округи використовував екскурсійний та дослідницький методи, що було нетипово. Навчалися переважно за букварем «Червоний прапор», розрізними абетками та газетними матеріалами. Зі збільшенням кількості охочих вчитися і з огляду на неможливість охопити навчанням населення віддалених пунктів на Сумщині з 1925–1926 н. р. поширюється індивідуально-групове навчання, яке було доступним, але мало недоліки, такі як низький рівень викладання, несистематичність, недостатня забезпеченість навчальною

літературою й обладнанням. Груповодами індивідуально-групового навчання на території Сумщини зазвичай були молодь, студенти, комсомольці, готові безкоштовно працювати, але вони інколи самі не мали повної початкової освіти.

Встановлено, що з кінця 1923 р. фінансування системи лікнепів було поділене: методичне забезпечення здійснювалося за рахунок державного бюджету, а забезпечення канцтоварами та оплата персоналу – за рахунок місцевого. З метою допомоги лікнепу 1923 р. було створено всеукраїнське добровільне товариство «Геть неписьменність», яке відіграло значну роль у підтримці фінансового та матеріального становища закладів україномовної освіти для дорослих Сумщини у 20-х рр. ХХ ст. Упродовж 1923–1926 рр. фінансування освіти для дорослих в округах Сумщини та України в цілому зростало, але після 1926 р. ситуація істотно змінилася. Скорочення фінансування проводилося в округах з низьким рівнем індустріалізації, значною часткою населення, що мешкало в населених пунктах хуторського типу, а також в округах, де до 1927–1928 н. р. заклади лікнепу фінансувалися на якісно вищому рівні, ніж аналогічні в УСРР. Саме до цих регіонів належали Глухівська та Конотопська округи, у яких фінансування у 1927–1928 н. р. зменшилось на 9,5 % та 13,3 % відповідно. Натомість у 1927–1928 н. р. у Сумській окрузі видатки на ліквідацію неписьменності збільшилися на 9 %. Існувала також проблема недовикористання цільових коштів. Коливання у фінансуванні, недостатнє забезпечення закладів та працівників призвели до зниження якості навчання та скорочення мережі лікпунктів на Сумщині.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні процесу українізації державного апарату, військовослужбовців, а також аналізі повсякденності вчительства 20–30-х рр. ХХ ст. на території Сумщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**I. Неопубліковані джерела****ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВИЩИХ ОРГАНІВ****ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ**

1. Акт аналізу роботи лікнепів по Есманському району на 1926/1927 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 20.
2. Акт обстеження роботи Товариства «Геть неписьменність» від 5 квітня 1929 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 315 . Арк. 34–38.
3. Витяг з протоколу № 29/11 засідання Президії Глухівського Окрвиконкому від 28/VI – 1927 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 425. Арк. 92.
4. Доповідна записка інспектора Борисова про вивчення роботи Сумського ОКР ІНО по роботі ліквідації неписьменности від 23/I 1929 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 342 . Арк. 26–27.
5. Доповідна записка інспектора Борисова до ЦП Товариства «ГН» від 29/XII 1928 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 338 . Арк. 35–36.
6. Звіт за роботу Глухівського Окрбюро Ленінського Товариства «Геть неписьменність» за II квартал 1925–1926 року. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1 Спр. 22. Арк. 8.
7. Звіт Роменського Товариства «Геть неписьменність» 1926–1927 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 2–2.
8. Звіти про організацію лікнепів, розклад і програми навчання у пунктах ліквідації неписьменности. *ЦДАВОУ*. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 247. Ч. 2. Арк. 107.
9. Лист від Українського Комітету спілки будівельників до окружних філій спілки будівельників та до Товариства «Геть неписьменність». *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 350. Арк. 45.
10. Лікпункти для дорослих (від 15 до 35 р.) станом на 1 квітня 1926/1927 рр. Глухівська округа. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 16.
11. Лікпункти для підлітків до 15 років станом на 1 квітня 1926/1927 рр. Глухівська округа. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 15.

12. План ліквідації неписьменности серед с/г та лісових робітників та будівельників (початок лікнепу 1 червня – закінчення 15 вересня). *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 315. Арк. 33.

13. Протокол 1-го окружного з'їзду Товариства «Геть неписьменність» Роменщини від 3 квітня 1926 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 2–5.

14. Протокол наради райіснструкторів лікнепу і представників «Допомога лікнепу імені Леніна» від 30 грудня 1925 р. *ЦДАВОУ*, Ф. 387. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 43–44.

15. Протокол Окружного з'їзду Товариства «Геть неписьменність», 15–17 травня 1929 р. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 315 . Арк. 11–26.

16. Стан ліквідації неписемности по Середино-Будському району. *ЦДАВОУ*. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 21.

17. Статистичні матеріали про мережу лікнепу та фінансування в окремих округах України. *ЦДАВОУ*. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 427. Арк. 117–118.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

18. 3 мая 1924 года в Конотопский Окрполитпросвет. Циркулярно. *Державний архів Сумської області (далі – ДАСО)*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 964. Арк. 164–165.

19. Акт про випуск учнів з лікбезу. *ДАСО*. Р-4563 Оп. 1. Спр. 971. Арк. 43.

20. Анкета для обслідування роботи по ліквідації не- і малописьменности по районам Роменщини. Березівський район. *ДАСО*. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 31–31 зв.

21. Анкета для обслідування роботи по ліквідації не- і малописьменности по районам Роменщини. *ДАСО*. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 26–26 зв.

22. Анкета курсанта 5-ти денних Конотопських округових курсів-конференції по перепідготовці ліквідаторів неписьменности Бабича Зіновія Антоновича. *ДАСО*. Ф. Р-4563 Оп. 1. Справа 1376. Арк. 64.

23. Анцибар Тетяна Михайлівна. Анкета. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк 6.
24. Астаф'єва Олена Миколаївна. Особова справа. *ДАСО*. Р-4525. Оп 2. Спр. 73. Арк. 2–4.
25. Банюк Семен Михайлович. Особова справа. *ДАСО*. Р-4565. Оп. 1. Спр 76. 6 арк.
26. Болотін Ізраїль Веніамінович. Особова справа. *ДАСО*. Р-4525. Оп 2. Спр. 27. Арк 12–16.
27. Ведомость о составе ликпунктов Путивльського району на 1.04.1929 года. *ДАСО*. Р-2322. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 24.
28. Виписка з наказу № 25 Конотопської окрінспектури Наросвіти 21 березня 1928 р. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1807. Арк. 218.
29. Виписка з наказу № 102 Конотопської окрінспектури Наросвіти 7 грудня 1928 р. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1807. Арк. 377.
30. Витяг із засідання наради. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 202.
31. Відомості для доповіді про проведення 5-ти денних курсів-конференції по лікнепу. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Справа 1376. Арк. 4.
32. Відомості по кількості учнів, охоплених поодиноким-гуртковим навчанням по Ямпільському району. *ДАСО*. Р-2322. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 33.
33. Відомості про лікпункти Глухівського району за 1928/1929 рік. *ДАСО*. Р-2322. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 32 зв.
34. Відомості про установи Народної освіти на 1 січня 1925 р. *ДАСО*. Р-4653. Опис. 3. Справа 4. Арк. 12.
35. Відчит за роботу лікнепів Есманського району з початку року до 1 березня (1929 р). *ДАСО*. Р-2322. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 16–16 зв.
36. Відчит про стан л/н по Шістенському Району на 1/І 1929 р. *ДАСО*. Р-2322. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 17–17 зв.
37. Всем Уполитпросветам. *ДАСО*. Ф. Р-4565. Оп. Спр. 906. Арк. 3.

38. Глухівській Окрінспектурі народної освіти. *ДАСО*. Ф. Р-2322. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 31.
39. Горох Філіп Макарович. Особова картка. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 46–46 зв.
40. До Конотопського ОКР.ІНО. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1930. Арк. 3.
41. До конотопської газети «Селянські вісті». *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1380. Арк. 57.
42. До Н.К.О. УСРР від Конотопського округового комітету. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1930. Арк. 70.
43. До Роменського Окрсельбуду від Окрінспектора лікнепу. 1925 р. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 29–29 зв.
44. До Синівського РІНО. 32.11.1930 р. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1368. Арк. 672.
45. Доклад інструктора по ліквідації неграмотности Конотопського залізничного участка. *ДАСО*. Ф. Р-4565. Спр. 902. Арк. 19–19 зв.
46. Доклад про роботу Конотопської Окрполітпросвіти за 3-й квартал 1924 р. (з 1 квітня по 1 липня) складений згідно схеми, надісланий з Губіно з обіжника № 9838. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Опис. 1. Справа 964. Арк. 347–349.
47. Доклад члена комісії и виписка из журналу засідання Комісії по народному освітанню о допущенні малорусского языка в народную школу. *ДАСО*. Ф. Ф-952. Оп. 1. Спр. 1. 9 арк.
48. Засоби спонукання учнів шкіл лікнепу та скінчивших їх. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Спр. 532. Арк. 31.
49. Звідомлення про працю вчительки Хоружівського лікпункта за січень місяць 1925 р. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 710. Арк. 35.
50. Звіт про діяльність Лютинського Ленінського товариства «Геть неписьменність». *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 16–16 зв.

51. Звіт про роботу Конотопської окрполітпросвіти за 3 квартал 1924 року. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 964. Арк. 343.

52. Звіт про роботу шкіл лікнепу за 1924 р. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 22.

53. Зшитки учнів лікпунктів Роменської округи. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1209. Арк. 124–132.

54. Инструктор внешкольного и дошкольного образования заведывающему Конотопским Уполитпросветом. 8 апреля 1922 г. *ДАСО*. Ф. Р-5465. Оп. Спр. 906. Арк. 19–19 зв.

55. Инструкция о выпускных экзаменах по ликвидационных пунктах. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 689. Арк. 52.

56. Інструкція про роботу на лікпунктах. *ДАСО*. Ф. Р-4653. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 23–24.

57. Каневская Эсфирь Евсеевна. Анкета. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 3–3 зв.

58. Кисіль Ганна Іллівна. Особова картка. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1376. Арк. 61.

59. Кошторис витрат на переведення Округових курсів по підготовці ліквідаторів неписьменності в м. Глухові. *ДАСО*. Ф. Р-2322. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 16–18 зв.

60. Круничко Гапна Митрофанівна. Анкета. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 6.

61. Лист вчительки Карабутовської школи Ф. Типко до Конотопської Окрполітпросвіти. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1380. Арк. 218.

62. Личное дело учительницы Валентины Жук. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1-л. Спр. 5. 11 арк.

63. Малиновская Розалия Иллинишна. Анкета. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 2–2 зв.

64. Мельникова Ганна Ульяновна. Анкета. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 4.

65. Мотрич Степан Харитонович. Анкета. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 8.
66. Мохов Юрий Валентинович. Анкета. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 541. Арк. 20.
67. О III Всеукраинском трехдневном семинаре для переподготовки ликвидаторов неграмотности та малограмотности. *ДАСО*. Р-4563. Спр. 964. Арк. 105.
68. Особові картки навчателів в алфавітному порядку з літери А по літеру У включно за 1927–1930 рр. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1-л. Спр. 120. 580 арк.
69. Особові картки навчателів в алфавітному порядку з літери К по літеру Л включно за 1927–1930 рр. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1-л. Спр. 121. 580 арк.
70. Отчет о проведении Окружных курсов ликвидаторов. *ДАСО*. Ф. Р-2322. Оп. 2. Справа 104. Арк. 16–18 зв.
71. Отчет про роботу сельбудов. *ДАСО*. Р-2322. Оп. 2. Спр. 103. Арк. 5–6.
72. Папка учоту праці за методом індивідуально-групового навчання (почато 23 березня 1926 р. – закінчено 5 квітня 1926 р.). *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 898. 17 арк.
73. План роботи Роменського товариства «Геть неписьменність». *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 705. Арк. 6.
74. Положение о хатах-читальнях. 1922 г. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 283. 37 арк. Арк. 6.
75. Положение о школах, работающих в дни отдыха. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 532. Арк. 34.
76. Поодинокі-групові навчання на лікпункті. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 360–363.
77. Примерный план агиткампании по ликбезу. *ДАСО*. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 689. Арк. 10.
78. Принципы построения программ ликпунктов. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 75–75 зв.

79. Про особовий склад. Близнюк Федір Андрійович. ДАСО. Ф. Р-5601. Спр. 541. Арк. 12.

80. Програма красього семінару для ліквідатора неписьменності. ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 964. Арк. 164–166 зв.

81. Протокол № 4 засідання правління товариства «Геть неписьменність» від 21/Х–25 р. ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 33.

82. Протокол засідання колегії Кролевецького повітового відділу народної освіти. 1923 р. ДАСО. Р-4525. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 54.

83. Протокол засідання оргбюро Ленінського товариства «Геть неписьменність» на Роменщині від 23 березня 1926 року ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1210. Арк. 323.

84. Протокол засідання райуправління товариства «Геть неписьменність». ДАСО. Ф. Р-2322. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 13.

85. Протокол засідання Роменської окркомісії по переведенню конкурсу на кращий лікпункт і кращий осередок товариства «Геть неписьменність» від 17/Х–27 р. ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Арк. 8–9.

86. Протокол I-го Округового з'їзду Ленінського Товариства «Геть неписьменність» Роменщини від 3–4 квітня 1926 року. ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 20.

87. Протокол районових зборів Ленінського товариства «Геть неписьменність». Березівка. ДАСО. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 6.

88. Разверстка літературы по ликбезу по округам. ДАСО. Р-4563. Спр. 964. Арк. 126 зв.

89. Реєстр курсантів II окружних 5-ти денних курсів-онференції по перепідготовці ліквідаторів неписьменності. ДАСО. Ф. Р-4563 Оп. 1. Спр. 1376. Арк. 8.

90. Розподіл місць курсантів. ДАСО. Ф. Р-4563. Оп. 1. Спр. 1376. Арк. 6–6 зв.

91. Роменському окружному Обществу ликбеза. ДАСО. Р-5601. Оп. 1. Спр. 698. Арк. 11.

92. Село Плавинище Засульського району. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1368. Арк. 833.
93. Тези, які мали бути використані при проведенні курсів ліквідаторів. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 313.
94. Телефонограма № 282 товариству «Геть неписьменність». *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 22.
95. Учбовий план питань лікнепу. *ДАСО*. Ф. Р-2322. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 20.
96. Циркуляр народної комісії по освіті. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 328.
97. Четвертак Федір Євфимович. Особова справа. *ДАСО*. Ф. Р-2322. Оп. 1. Спр. 59. 6 арк.
98. Читання на лікпункті. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 357–359.
99. Щоденники вчителів-ліквідаторів. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 708. Арк. 1–14.
100. Щодо роботи лікпунктів. *ДАСО*. Ф. Р-5601. Оп. 1. Спр. 697. Арк. 29.

АРХІВ КИРИКІВСЬКОГО ЗАКЛАДУ

ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ І–ІІІ СТУПЕНІВ

101. Лист Т. С. Карпенка до школярів 8-а класу Кириківської середньої школи. 1970 р. 4 арк.

ІІ. Опубліковані джерела

102. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки / изд. ЦСУ Союза ССР. В 10 т. Вып. 7: Возраст и грамотность населения СССР. М. 1928. 111 с.
103. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 3. 8 березня. Харків. 4 с.
104. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 4. 18 березня. Харків. 4 с.
105. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 6. 26 квітня. Харків. 4 с.

106. *Геть неписьменність*. 1924 р. №7.19 травня. Харків. 4 с.
107. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 8. 27 травня. Харків. 4 с.
108. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 10. 1 липня. Харків. 4 с.
109. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 12. 8 серпня. Харків. 4 с.
110. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 14. 7 жовтня. Харків. 4 с.
111. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 15. 15 жовтня. Харків. 6 с.
112. *Геть неписьменність*. 1924 р. № 16. 25 жовтня. Харків. 4 с.
113. Геть неписьменність. 1924 р. №№ 3–21. *LIBRARIA: цифровий архів періодики*. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/987/> (дата звернення: 12.10.2023).
114. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчёт. Москва, 1968. 903 с.
115. Довідник Сумської округи за 1928 р. Суми, 1929 р. 366 с.
116. Календарь Черниговской губернии на 1901 год. Отдел четвертый: Адрес-календарь. Чернигов, 1900. 192 с.
117. Календарь Черниговской губернии на 1902 год. Отдел четвертый: Адрес-календарь. Чернигов, 1901. 230 с.
118. Календарь Черниговской губернии на 1904 год. Отдел четвертый: Адрес-календарь. Чернигов, 1903. 253 с.
119. Календарь Черниговской губернии на 1912 год. Отдел четвертый: Адрес-календарь. Чернигов, 1911. 385 с.
120. *Коммунист*. 1920 г. 24 января. 6 с.
121. Ленин В. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Москва, 1974. Т. 39. Июнь – декабрь 1919. 460 с.
122. Матеріали до опису округ УСРР: Глухівська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 54 с.
123. Матеріали до опису округ УСРР: Конотіпська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 62 с.
124. Матеріали до опису округ УСРР: Полтавська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 86 с.

125. Матеріали до опису округ УСРР: Роменська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 56 с.

126. Матеріали до опису округ УСРР: Сумська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 56 с.

127. О борьбе с неграмотностью: Постановление Совета Народных Комиссаров от 21 мая 1921 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства Украины за 1921 г. № 9 (6–25 мая 1921 г.)*. Харьков, 1921. С. 298.

128. О ликвидации безграмотности (Инструкция): Постановление Совета Народных Комиссаров от 8 апреля 1920 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1920 г. № 25 (8 апреля 1920 г.)*. Москва, 1943. С. 177–178.

129. О ликвидации безграмотности среди населения Р.С.Ф.С.Р. (Инструкция): Постановление Народного Комиссариата Просвещения от 21 января 1920 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1920 г. № 8 (10 февраля 1920 г.)*. Москва, 1943. С. 53–55.

130. О ликвидации безграмотности среди населения Р.С.Ф.С.Р.: Декрет Совета Народных Комиссаров от 26 декабря 1919 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1919 г. № 67 (30 декабря 1919 г.)*. Москва, 1943. С. 845–846.

131. О мобилизации грамотных и организации пропаганды Советского строя: Декрет Совета Народных Комиссаров от 10 декабря 1918 г. *Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства за 1917–1918 гг.* Москва, 1942. С. 1324–1325.

132. О советской власти на Украине: Резолюция ЦК РКП(б) от 2 декабря 1919 г. *ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 1*. Москва, 1940. С. 316–318.

133. Об учреждении государственной комиссии по просвещению: Декрет Совета Народных Комиссаров от 9(22) ноября 1917 г. *Декреты Советской власти*. Т. 1. Москва, 1957. С. 59–62.

134. Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения произведенной 28 января 1897 года. Т 1. / под редакцией Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. 268 с.

135. Петровский Г. Вопросы народного просвещения и здравоохранения. *Советская Украина в 1925 году*. Харьков, 1925. С. 10–11.

136. Петровский Г. Вступительное слово на II Сессии ВУЦИК десятого созыва. *10 лет Октября*. Харьков, 1927. С. 3.

137. Плуг і молот (1923–1925 рр.). *LIBRARIA: цифровий архів періодики*. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/996/> (дата звернення: 12.10.2023).

138. Плуг і молот (1926, 1927, 1930, 1932 рр.). *ДАСО*. URL: <https://cutt.ly/ywIjqXQZ> (дата звернення: 12.10.2023).

139. *Плуг і молот*. 1925 р. № 64. 21 березня. 4 с.

140. *Плуг і молот*. 1925 р. № 71. 29 березня. 4 с.

141. *Плуг і молот*. 1925 р. № 74. 2 квітня. 4 с.

142. *Плуг і молот*. 1925 р. № 81. 10 квітня. 4 с.

143. *Плуг і молот*. 1925 р. № 83. 12 квітня. 4 с.

144. *Плуг і молот*. 1925 р. № 89. 19 квітня. 4 с.

145. *Плуг і молот*. 1925 р. № 93. 25 квітня. 4 с.

146. *Плуг і молот*. 1930 р. № 114 (2426). 9 жовтня. 4 с.

147. Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови: Постанова Всеукраїнського цивільного виконавчого комітету та Ради Народних Комісарів УСРР. 1923. URL: <https://cutt.ly/ewIl4YFh> (дата звернення: 20.10.2023).

148. Про позашкільну освіту: Закон України від 22 червня 2000 р. №1841–III. URL: <https://cutt.ly/zwIjwLDA> (дата звернення: 17.10.2023).

149. Ряппо Я. Рабочее образование на Украине и его ближайшие перспективы. Доклад на II Всеукраинском съезде по рабочему образованию. Харьков : Госиздат Украины, 1925. 43 с.

150. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 57. Черниговская губерния. 1903. 442 с.

III. Література

151. Авдієнко М. Народня освіта на Україні / ЦСУ УСРР. Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. 101 с.

152. Авдієнко М. Письменність людності України. Харків, 1930. 119 с.

153. Айвазян О. Хата-читальня як засіб ідеологічного впливу на сільське населення початку ХХ ст. *Подільський книжник* : альманах. Вип. 6–7. Вінниця, 2015. С. 43–52.

154. Антонюк Т. Розвиток освітньої системи в УСРР (20-ті – початок 30-х років). *Український історичний журнал*. 2004. № 6–7. С. 90–96.

155. Білоцерківський В. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926–1932 рр.). *Питання історії СРСР* : республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. Харків : Вища школа, 1975. Вип. 20. С. 83–91.

156. Бойко В., Кудлай О. Лютнева революція 1917. Енциклопедія історії України. URL: <https://cutt.ly/2wIjipWd> (дата звернення: 13.10.2023).

157. Бойко О. Буквар як основний підручник на початковому етапі ліквідації неписьменності (20 рр. ХХ ст.). URL: <https://cutt.ly/IwIjillL> (дата звернення: 11.10.2023).

158. Бойко О. Історіографічні дослідження процесу ліквідації неписьменності (20–30 роки ХХ ст.). *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць. Хмельницький : ХГПА, 2013. Вип. 15. С. 72–75.

159. Бойко О. Ліквідація неписьменності в Україні у 1920–1927 роках : монографія. Умань : ВПЦ Візаві, 2016. 252 с.

160. Бойко О. Організаційний етап ліквідації неписьменності (1919–1922 роки ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань, 2013. Вип. 45. С. 202–208.

161. Бойко О. Організаційно-педагогічні засади ліквідації неписьменності в Україні у 1920–1927 роках : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. Умань, 2016. 20 с.

162. Бойко О. Період тимчасового згортання ліквідації неписьменності в Україні (1921–1923 рр.). *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2015. Вип. 1 (20). С. 79–84.

163. Бойко О. Становлення форм навчання у процесі ліквідації неписьменності в Україні 1920–1927 рр. *Науковий вісник Мелітопольського пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки*. Мелітополь, 2015. Вип. 1 (14). С. 312–316.

164. Бондар А. З історії розвитку народної освіти на Україні за роки радянської влади. *Український історичний журнал*. 1967. № 11. С. 24–25.

165. Бондарчук П., Даниленко В. Українізації політика. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainizatsii_polityka (дата звернення: 25.10.2023).

166. Борисенко В., Телегуз І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 рр.: європейські тенденції та радянські реалії. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 156 с.

167. Бублій І. Засоби більшовицької пропаганди під час комунізації українського села. *Молодий вчений*. 2018. № 7 (59). С. 19–23.

168. Бут Л. Українізація шкільної справи на Сумщині у 20-х роках ХХ ст. (на матеріалах Глухівської та Конотопської округ). *Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції* (Частина I. Історія). Суми, 1994. С. 87–91.

169. Вараниця А. Учителі народних шкіл Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2018. 316 с.

170. Вашуленко М. Методика навчання української мови в початковій школі / за наук. ред. М. Вашуленка. Київ : Літера ЛТД, 2011. 364 с.
171. Верменич Я. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 284 с.
172. Верменич Я. Сумська округа. *Енциклопедія історії України*. URL: <https://cutt.ly/AwIjz91M> (дата звернення: 25.10.2023).
173. Вовк Л. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті роки XX ст.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 1996. 49 с.
174. Воронець А. Неписьменність на Україні та боротьба з нею / під ред. Ц. М. Підгірненської. Харків : Червоний шлях, 1924. 320 с.
175. Гололобов В. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 1998. 19 с.
176. Гололобов В. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя, 1998. 198 с.
177. Гречка А. Боротьба прогресивних сил Лівобережної України за українізацію освіти 1900 – на початку 1917 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2007. 20 с.
178. Гриценко А., Курок О., Прокопчук В. Ліквідація неписьменності 20–30-х років XX століття як соціальний та політичний проєкт радянської влади: філософський аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. 2023. № XL. С.12–18.
179. Гриценко А., Курок О., Чумаченко О. Заклади початкової освіти дорослого населення на Сумщині наприкінці XIX – початку XX століття. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2022. 9/51. С. 94–109.

180. Гриценко А., Чумаченко О., Прокопчук В. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках ХХ ст.: агітація за грамотність, заохочення до навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області). *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXVII. С. 48–56.

181. Данилевский В. Народный дом, его задачи и общественное значение. Харьковское общество грамотности. Харьков, 1915. 60 с.

182. Даниленко В. 60-річчя ленінського декрету про ліквідацію неписьменності. *Український історичний журнал*. Київ, 1979. № 12. С. 103–106.

183. Даниленко В. Здійснення ленінського декрету про ліквідацію неписьменності на Україні в 1920 р. *У боротьбі за Жовтень* : зб. наук. праць. Київ, 1981. С. 200–213.

184. Даниленко В., Касьянов В., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / ред. С. Васильченко, рец. канд. іст. наук Ю. Шаповал. Київ : Либідь, 1991. 342 с.

185. Даниленко В., Лукаш О. Рух ентузіастів народної освіти (60-річчя товариства «Геть неписьменність»). *Український історичний журнал*. 1983. № 11. С. 132–134.

186. Данильченко О. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 74–88.

187. Єпик Л. Кадрове та матеріальне забезпечення курсів лікнепу на Сумщині у 20-і рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2016. Вип. 46. С.126–129.

188. Єпик Л. Реалізація мовного вибору населення України під час проведення кампанії з ліквідації неписьменності (20-ті роки ХХ ст.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки / М-во освіти і науки України, СНУ ім. Лесі Українки; редкол.: В. К. Баран та ін. Луцьк, 2013. Вип. 9–10. С. 70–74.*

189. Єпик Л. Формування україномовного простору на Сумщині на початку 20-х років ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 81–84.

190. Єпик Л., Петренко Н. Діяльність товариства «Геть неписьменність» на території Сумщини у 20–30 рр. ХХ ст. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 3. Pp. 3007–3014.

191. Єпик Л., Петренко Н. Ідеологічна складова у діяльності лікнепів Сумщини (друга половина 20-х – перша половина 30-х років ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 318–322.

192. Єпик Л., Петренко Н. Система фінансування лікпунктів у 20-х рр. ХХ ст. на Сумщині. *Trajectoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 8. Pp. 1001–1010.

193. Єфіменко В. Створення російських національних районів УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2012. 21. С. 72–99.

194. Єфіменко Г. Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. 17. С. 138–161.

195. Жовтобрюх М. Українізація. *Українська мова* : енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; ред. В. М. Русанівський та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 699–700.

196. Журило Л. Освіта дорослих. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-76843> (дата звернення: 25.10.2023).

197. Іванова А. Що зробила Радянська влада в справі ліквідації неписьменності серед дорослих. Харків : Рад. школа, 1950. 92 с.

198. Історичне джерелознавство / авт.: Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко, Б. Корольов, М. Палієнко; гол. ред. С. В. Головка. Київ : Либідь, 2002. С. 96.

199. Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах: Сумська область / гол. ред.: І. Макухін. Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 695 с.
200. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.
201. Київський М., Кожарина Е. Джерела про ліквідацію неписьменності та малописьменності на Київщині у 1919–1934 рр. *Історичні джерела та їх використання*. 1972. Вип. 7. С. 20–25.
202. Клочко О. М. Організаційно-змістові аспекти підготовки домашніх вчительок в жіночих гімназіях Північного Сходу України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). *Science and education a new dimension*. 2017. V (57), Issue: 129. С. 18–22.
203. Козир В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету*. Запоріжжя, 2014. Випуск XXXIX. С. 97–101.
204. Козир В. Становлення товариства «Геть неписьменність» в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. *Социально-политические и культурные проблемы современности* : матеріали І Межвузовської науково-теоретическої конференції (Симферополь, 8 апреля 2008 г.). Симферополь, 2008. С. 168–170.
205. Козир В. Створення та діяльність всеукраїнського товариства «Геть неписьменність» (1923–1936 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М-во освіти і науки України, Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.
206. Козир В. Фінансова діяльність товариства «Геть неписьменність». *Матеріали конференції «Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасне»* (Київ, 26–27 березня 2010). Київ : Національний університет біоресурсів і природокористування України, 2010. С. 236–241.
207. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія. *Регіональна історія України*. 2007. 1. С. 205–220.

208. Корогод Г. Земські недільні школи Сумського повіту. *Сумський історичний портал*. URL: <https://cutt.ly/hwEdYRdk> (дата звернення: 25.10.2023).

209. Крижанівський В. Вихованці Глухівського учительського інституту в добу революції (1905–1907) та консервативного курсу П. Столипіна. *Сіверщина в історії України*. Київ – Глухів, 2019. Вип. 12. С. 274–278.

210. Кудинов Д. В. Краткий очерк истории Сумской I-й женской гимназии. URL: <https://cutt.ly/IwY9WXmP> (дата звернення: 25.10.2023).

211. Кузьменко М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 66–80.

212. Кукса Н. Ліквідація неписьменності в українському селі першої половини 20-х років ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Черкаси, 2004. Вип. 61. С. 105–111.

213. Культурна революція. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=51478 (дата звернення: 25.10.2023).

214. Курок О., Гриценко А., Чумаченко О., Крижанівський В., Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37–43.

215. Курок О., Прокопчук В., Чумаченко О. Ідеологічний складник кампанії ліквідації неписьменності та українізації в 1920–1930-х рр. на Сумщині. *Консенсус*. 2023. № 1. С. 64–72.

216. Лозицький В. Політика українізації в 20–30-х роках. Історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 46–55.

217. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1920–1938 рр. Івано-Франківськ : ВД «Літера», 1998. 415 с.

218. Мандрик Я. Навчання дорослого населення в селах Радянської України на початку 30-х рр. ХХ ст. *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. праць. Харків, 2000. С. 40–44.

219. Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки) / пер. з англ. С. Вакуленко; наук. ред. В. Кравченко, Г. Єфіменко. Київ : Критика, 2013. 638 с.

220. Міненко Л., Підлужна Г. Методика викладання української мови в початкових класах. Частина 1. Навчання грамоти. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 52 с.

221. Мовчан О. Ліквідація неписьменності (Лікнеп). *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-55470> (дата звернення: 25.10.2023).

222. Молоткіна В. Ліквідація неписьменності в Україні в умовах непу. *Наукові записки з української історії* : збірник наукових статей / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди. Київ – Переяслав-Хмельницький, 1999. Вип. VII. С. 57–60.

223. Мороз А. Боротьба за подолання неписьменності серед робітників Донбасу у 1921 – 1925 роках. *Питання історії СРСР*. 1974. Вип. 18. С. 35–43.

224. Мороз А. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921–1925 роках. *Український історичний журнал* / Інститут історії АН УРСР. Київ, 1976. № 8. С. 111–116.

225. Мотуз В. Політика радянської влади щодо освітньої сфери як засіб комуністичного виховання українського селянства (1920–1930-ті рр.). *Наукові конференції*. 2015. С. 5–9.

226. Музика О. Освітня політика Центральної ради (червень – листопад 1917 р.). *V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція*. 9–10 листопада 2012 р. Житомир, 2012. С. 198–201.

227. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967) : монографія / А. Г. Бондар, О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар та ін. Київ, 1967. 482 с.

228. Національні меншини в Україні, 1920–1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / упоряд.: М. І. Панчук та ін. Київ : Четверта хвиля : Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 104 с.

229. Невінчана І. Проблема неписьменності українського народу в контексті загальноєвропейських процесів націотворення (20-ті роки) ХХ ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. Київ : ФПУ, 2005. № 5. С. 166–171.

230. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона*. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/all/075/75254.shtml> (дата звернення: 25.10.2023).

231. Осташко Т. Авдієнко Михайло Овер'янович *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Avdiienko_M (дата звернення: 25.10.2023).

232. Панашенко В. Сумський полк. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sumskyj_polk (дата звернення: 25.10.2023).

233. Педагогическая библиография. Книга 5. Политпросветработа (Внешкольное образование). Систематический указатель книжной и журнальной литературы по вопросам народного просвещения за 1917–1924 гг. / под ред. В. Лебедева. 1926 г. 174 с.

234. Петренко Н. Вчителі початкової освіти дорослих Сумщини 1920-х – початку 1930-х рр.: просопографічний портрет. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. Вип. 51. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2020. С. 135–146.

235. Петренко Н. До питання українізації народних шкіл у Конотопському повіті Чернігівської губернії на початку ХХ ст. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. Вип. 7. С. 211–218.

236. Петренко Н. Причини та принципи впровадження обов'язкової освіти дорослих в Україні у 20-х роках ХХ століття. *Сумська старовина*. 2023. № LXII. С. 14–22.

237. Петрунін І. Є. Учителство у боротьбі з неписьменністю. *Радянська школа*. 1969. Вип. 12. С. 8–14.

238. Пиріг Р. Українська Держава. *Енциклопедія історії України*. URL: <https://cutt.ly/zwY9YQf3> (дата звернення: 20.10.2023).
239. Піддубний Г. Десять років ліквідації неписьменності в УСРР. *Шлях освіти*. 1927. № 10. С. 114–120.
240. Про ставлення більшовиків до української мови. Січень 1920 р. «Украинский язык не есть язык Петлюры». URL: <https://cutt.ly/MwIsXdYG> (дата звернення: 22.11.2023).
241. Радаков О. Плакат: «Неграмотный – тот же слепой. Всюду его джуют неудачи и несчастья». *Архів* : сайт. URL: <https://cutt.ly/TwrrpXN9q> (дата звернення: 13.06.2023).
242. Розовик О. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УСРР (1920-ті рр.) : монографія. Вінниця, 2014. 454 с.
243. Розовик О. Робота державних органів влади і громадських організацій УСРР з ліквідації неписьменності серед жіночого населення республіки у 1920-х роках. *Волинські історичні записки*. 2011. Т. 6. С. 164–168.
244. Савченко О. Початкова освіта. *Енциклопедія освіти* / гол. ред. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2021. С. 700.
245. Свистович С. Діяльність громадсько-освітніх об'єднань України (1920 – початок 1930-х років). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. XXXVI. С. 76–81.
246. Свистович С. Особливості перебігу кампанії з ліквідації неписьменності в Україні в період НЕПу та формування основ тоталітаризму (1920 – початок 1930-х рр.). *Вісник аграрної історії* : збірник наукових праць Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. Вип. 3. С. 57–64.
247. Сігаєва Л. Освіта дорослих: етапи становлення. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2002. № 4. С. 183–193.
248. Сігаєва Л. Розвиток освіти дорослих в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2012. Вип. 4. С. 257–267.

249. Сірополко С. Історія освіти в Україні : монографія / Укр. вільний університет (м. Мюнхен, Німеччина), Друзі України ім. Г. Ващенка. Київ : Наук. думка, 2001. 911 с.
250. Соколов И. Работа ликвидационного пункта. Череповец, 1924. 22 с.
251. Спірідонова Д. Ліквідація неписьменності – одна з вирішальних передумов культурної революції. *Радянська школа*. 1974. № 12. С. 20–23.
252. Сушко В. Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920–1938 рр.) : дис. ... д-ра філос. / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2021. 292 с.
253. Тимчук Л. Грамотність дорослого населення як інструмент суспільного розвитку. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2013. № 1–2. С. 135–143.
254. Тимчук Л. Освіта дорослих у навчальних закладах системи ліквідації неписьменності в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. III (24). Вип. 48. С. 73–76.
255. Тимчук Л. Підготовка фахівців для освіти дорослих в Україні: ретроспекція 20–30-х рр. ХХ століття. *Історико-педагогічний альманах*. 2017. Вип. II (25). С. 4–11.
256. Тимчук Л. Роль освіти дорослих у подоланні неписьменності населення: досвід 20–30-х років ХХ століття. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: соціально-педагогічна*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. XXXII. С. 170–182.
257. Ткаченко Л. Система освіти. *Сучасний психолого-педагогічний словник* / авт. кол. за заг. ред. О. І. Шапран. Переяслав-Хмельницький (Київська область) : Домбровська Я. М., 2016. С. 374–375.
258. Товариство «Просвіта» на Сумщині. Документи і матеріали: у 2 т. Том 1 (1917–1923) / упорядники: В. О. Артюх, Г. М. Іванущенко. Суми : Триторія, 2022. 436 с.

259. Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / за ред. В. А. Смолія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.
260. Українізація. *Етнічність* : енциклопедичний довідник / В. Євтух; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ, 2012. С. 310.
261. Українізація. *Словник української мови*: в 11 томах. Том 10. 1979. С. 422.
262. Українізація. *Українська мала енциклопедія* : 16 кн.: у 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1966. Т. 8, кн. XV. С. 1949–1951.
263. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк. Київ, 2013. 810 с.
264. Українська Центральна рада. Документи і матеріали / відп. ред. В. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1. 4 березня 1917–9 грудня 1917 р. 589 с.
265. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині: Т. 1 / автор-упорядник Г. М. Іванущенко. Суми, 2010. 280 с.
266. Філоретова Л. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення Єлисаветградщини в 1920-х роках. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2010. Вип. 13. С. 362–372.
267. Чехович В. Державно-правові питання українізації в 20–х рр. URL: <https://cutt.ly/jwIjYfK2> (дата звернення: 25.10.2023).
268. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк : Сучасність, 1987. 295 с.
269. Шевцова С. Українізація по-московськи: пряник, що став батогом, або як більшовики українців українізували. *УКРІНФОРМ*. URL: <https://cutt.ly/0wq1Tkcl> (дата звернення: 25.10.2023).

270. Шевченко В. До питання про українізацію доби визвольних змагань і відродження національної державності та соборності (1917–1921 рр.). *Україна у світовій історії*. 2014. № 4. С. 108–122.

271. Шевченко В. Процеси українізації революційної доби та Гетьманат Павла Скоропадського. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 267–276.

272. Шевченко В. Українізація доби визвольних змагань 1917–1921. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 25.10.2023).

273. Шпакович К. Роль Харківської періодичної преси в ліквідації неписьменності серед населення України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки* : зб. наукових праць. Вип. 11. Київ, 2014. С. 339–345.

274. Шпортенко О. З історії освіти дорослих на Україні (1917–1940). *Педагогіка* : респ. науково-методичний збірник. Вип. 7. Київ, 1967. С. 83–91.

275. Шпортенко О. Розвиток освіти дорослих на Україні. *Радянська школа*. 1967. № 12. С. 32.

276. Шурхало Д. Україна і 100-річчя коренізації: як більшовики гралися в дружбу народів? *Радіо Свобода*. URL: <https://cutt.ly/4wIs1AiS> (дата звернення: 22.11.2023).

277. Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–40. *Енциклопедія Сучасної України*: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба та ін. 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71051> (дата звернення: 25.10.2023).

278. Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні: 1921–1932 рр. Київ : Вид-во КДУ, 1965. 256 с.

279. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія. Київ : НАН України, 2014. Ч. 2. 650 с.

280. Grant N. Fifty Years of Soviet Education. *The Irish Journal of Education*. Vol. 1, No. 2. Winter, 1967. Pp. 89–106.

281. Nar N. The Campaign against illiteracy and semiliteracy in the Ukraine, Transcaucasus, and Northern Caucasus, 1922–1941. *Soviet Education* / G. L. Kline. Foreword by G.S. Counts, London, Routledge & Kegan Paul LTD., 1957. Pp. 139–159.

282. O'Connor P. 100 years since formation of Soviet Extraordinary Commission for the Liquidation of Illiteracy. 2020. URL: <https://www.wsws.org/en/articles/2020/07/08/lite-j08.html> (дата звернення: 22.11.2023).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати
дисертації*

**Статті у періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних
Web of Science**

1. Петренко Н. М. Вчителі початкової освіти дорослих Сумщини 1920-х – початку 1930-х рр.: просопографічний портрет. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2020. Вип. 51. С. 135-146. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220181>.

**Статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових
видань України категорії Б**

2. Єпик Л. І., Петренко Н. М. Ідеологічна складова у діяльності лікнепів Сумщини (друга половина 20-х – перша половина 30-х років ХХ ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 318-322. DOI: 10.26661/swfh-2018-50-036.

3. Петренко Н. М. До питання українізації народних шкіл у Конотопському повіті Чернігівської губернії на початку ХХ ст. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2019. Вип. 7. С. 211-218. DOI: 10.31376/2411-5177-2019-7-211-218.

4. Петренко Н. М. Причини та принципи впровадження обов'язкової освіти дорослих в Україні у 20-х роках ХХ століття. *Сумська старовина*. 2023. № LXII. С. 14-22. DOI: <https://doi.org/10.21272/starovyna.2023.62.2>.

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

Статті у закордонних періодичних виданнях

5. Yeryk, L., & Petrenko, N. Organization and material support of the educational process at primary education institutions for adults in Sumy region in the 20-30s of the XXth century. *Scientific Journal of Polonia University*, 38(1-2). Pp. 301-311. DOI: <https://doi.org/10.23856/3880>.

6. Єпик Л., Петренко Н. Діяльність товариства «Геть неписьменність» на території Сумщини у 20-30 рр. XX ст. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 3. Pp. 3007-3014. DOI: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.32-10>.

7. Єпик Л., Петренко Н. Система фінансування лікпунктів у 20 рр. XX ст. на Сумщині. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 8. Pp. 1001-1010. DOI: <http://dx.doi.org/10.22178/pos.37-8>.

Публікації в матеріалах конференцій та семінарів

8. Петренко Н. Агітаційна кампанія за грамотність на Сумщині у 20-х роках XX ст. *Глухівські наукові читання – 2018. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: матеріали VIII Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів*. Глухів, 2018. С. 93-94.

9. Петренко Н. М. Організаційні заходи зі створення системи початкової освіти дорослих в Україні у 20-х рр. XX ст. *Доповіді міжнародної науково-практичної конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (м. Київ, 3-4 травня 2019 р.)*. Київ, 2019. С. 4-6.

10. Петренко Н. М. Організація навчального процесу в школах для дорослих на Сумщині у 20-х роках XX століття. *Глухівські наукові читання – 2019. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: матеріали IX Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів (м. Глухів, 25-29 листопада 2019 р.)*. Глухів, 2019. С. 60-62.

11. Petrenko N. Prosopographic analysis of the teacher intelligentsia of Sumy region of the 1920's. *VIII Scientific Pedagogical Readings of Young Scientists*,

Master's and Bachelor's Degree Students «The 21st Century Challenges in Education and Science» (Hlukhiv, April 14–15, 2020). Hlukhiv, 2020. P. 178-180.

12. Петренко Н. М. Агітаційна кампанія за грамотність на Сумщині в 20-х роках ХХ століття. *Освіта ХХІ століття: молодіжний вимір* : матеріали звітної науково-практичної конференції здобувачів освіти (ОНС «Доктор філософії») (м. Глухів, 6-7 лютого 2020 р). Глухів, 2020. С. 117-119.

13. Петренко Н. М. Газета «Геть неписьменність» як джерело вивчення періоду кампанії ліквідації неписьменності 20-30 рр. ХХ ст. *Modern science: problems and innovations. Abstracts of the 2nd International scientific and practical conference*. SSPG Publish. Stockholm, Sweden. 2020. Pp. 660-663.

14. Петренко Н. М. Товариство «Геть неписьменність» та його роль у впровадженні політики з ліквідації неписьменності в Україні (20-30 рр. ХХ ст.). *Perspectives of world science and education. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference*. CPN Publishing Group. Osaka, Japan. 2020. Pp. 738-743.

15. Петренко Н. М. Впровадження політики ліквідації неписьменності в 20-х рр. ХХ ст.: причини та передумови. *Eurasian scientific congress. Abstracts of the 4th International scientific and practical conference*. Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2020. Pp. 313-316.

16. Петренко Н. М. Джерела з вивчення питання становлення та розвитку україномовної системи освіти дорослих на Сумщині (20-ті роки ХХ століття). *Abstracts of the International scientific conference «Global science and education in the modern realities» USA*. August 26-27. «ISE&E» & SWorld in conjunction with KindleDP. Seattle, Washington, USA, 2020. Pp. 447-450 .

17. Петренко Н. М. Підготовка вчителів лікнепів на Сумщині на початку кампанії ліквідації неписьменності у 20-х роках ХХ століття. *Глухівські наукові читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: матеріали X Міжнародної інтернет-конференції молодих учених і студентів* (м. Глухів, 9-11 грудня 2020 р.). Глухів, 2020. С. 30-32.

18. Петренко Н. М. Аналіз газети «Геть неписьменність» як засобу навчання учнів лікнепів у період кампанії ліквідації неписьменності 20-30-х років ХХ століття. *Збірник матеріалів щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів загальної середньої, передвищої і вищої освіти аспірантів, молодих учених. Частина 2 (здобувачі ОНС «Доктор філософії»)* (м. Глухів, 11-12 березня 2021 року). Глухів, 2021. С. 137-141.

19. Петренко Н. М. Способи і засоби залучення дорослого населення до навчання під час кампанії лікнепу у 20-х роках ХХ століття. *Інновації в науці: сучасний вимір: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції молодих дослідників* (22 квітня 2021 року, м. Суми). Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 278-280.

20. Петренко Н., Крижанівський В. Реалізація політики ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-30 роках ХХ століття: історіографічний аспект. *The current state of development of world science: characteristics and features: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference.* (Vol. 2), December 10, 2021. Lisbon, Portuguese Republic: European Scientific Platform. Pp. 103-104.

21. Петренко Н. Створення системи початкової освіти для дорослого населення України у 20-х рр. ХХ ст. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій* : збірник науково-краєзнавчих праць / [редкол.: Прокопчук В.С., голова, Баженов Л.В., співголова; Адамський В.Р. та ін.]. Дунаївці; Кам'янець-Подільський, 2022. Вип. 9. С. 351-355.

22. Петренко Н. Педагогічні семінари та курси як форма підготовки викладацьких кадрів для пунктів лікнепу на Сумщині під час проведення кампанії ліквідації неписьменності у 20-х рр. ХХ століття. *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ: збірник наукових праць* / [редкол.: Гриценко А.П., голова, Чумаченко О.А., співголова та ін.]. Глухів, 2022. Вип. 1. С. 50-53.

23. Петренко Н. Методика та програма навчання грамоті у закладах початкової освіти дорослих в Україні у 20-х роках ХХ століття. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка* : матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти (розділ вища школа); (м. Глухів, 23-24 травня 2023 року), 2023. С. 146-147.

24. Петренко Н. Розбудова системи освітніх пунктів для дорослих в УСРР під час ліквідації неписьменності В 20-х рр. ХХ ст. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: збірник наукових праць / [редкол.: А. П. Гриценко, голова; А. А. Голуб, М. В. Мінченко, С. О. Мисник, Н. М. Петренко]. Глухів: Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2023. Вип. 2. С. 79-81.*

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні теоретичні положення й результати дослідження оприлюднено на конференціях, семінарах, форумах різного рівня, зокрема:

міжнародних:

- 1) «Глухівські наукові читання – 2018. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (Глухів, 4–6 грудня 2018 р.);
- 2) «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 3–4 травня 2019 р.);
- 3) «Глухівські наукові читання – 2019» (Глухів, 25–29 листопада 2019 р.);
- 4) «Eurasian scientific congress» (Барселона, Іспанія, 19–21 квітня 2020 р.);
- 5) «Perspectives of world science and education» (Осака, Японія, 22–24 квітня 2020 р.);
- 6) «Modern science: problems and innovations» (Стокгольм, Швеція, 3–5 травня 2020 р.);

7) «Global science and education in the modern realities 2020» (Сіетл, США, 26–27 серпня 2020 р.);

8) «Глухівські наукові читання – 2020» (Глухів, 9–11 грудня 2020 р.);

9) «Інновації в науці: сучасний вимір» (Суми, Україна, 22 квітня 2021 р.);

10) «The current state of development of world science: characteristics and features» (Лісабон, Португалія, 10 грудня 2021 р.);

11) «Стан та перспективи розвитку культурологічної науки: вітчизняний і зарубіжний досвід» (Суми, 24–25 травня 2021 р.);

12) «Актуальні питання викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах війни та післявоєнної відбудови» (Суми, 8-9 червня 2023 р.);

всеукраїнських:

1) «The 21st Century Challenges in Education and Science» (Глухів, 14–15 квітня, 2020 р.);

2) «Актуальні питання дослідження вітчизняної історії та викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ» (Глухів, 17 листопада 2022 р.);

3) «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» (Глухів, 28 листопада 2023 р.);

регіональних:

1) «Дунаєвеччина в культурно-освітньому просторі України» (Дунаївці, 21 жовтня 2022 р.);

звітних:

1) «Освіта ХХІ століття: молодіжний вимір» (Глухів, 6–7 лютого, 2020 р.);

2) Звітна науково-практична конференція здобувачів освіти (ОНС «доктор філософії») (Глухів, 11–12 березня 2021 року);

3) «Наука та освіта в умовах війни» (Глухів, 23–24 травня 2023 р.).

**Заклади освіти дорослих
по населеним пунктам Сумської області
у 20-х рр. ХХ ст.**

за матеріалами «Історії міст і сіл Української РСР» [199]

Район (назва станом на 1973 р.)	Населений пункт (назва станом на 1973 р.) ¹	Тип освітнього пункту для дорослих	Рік відкриття
Білопільський	Білопілья	школа лікнепу	1925
	Ворожба	пункт лікнепу	1925
		хата-читальня	1925
	Жовтневе (Миколаївка)	групи лікнепу	1926
Буринський	Буринь	групи лікнепу (8) ²	після 1922
Великописарівський	Велика Писарівка	хати-читальні при яких діяли пункти лікнепу (4)	1920
		школа лікнепу	1922
	Кириківка	хата-читальня	1921
		школи лікнепу	після 1922
Глухівський	Глухів	школи лікнепу	до 1925
		школи малописьменних (2)	до 1925
	Червоне (Есмань)	школи лікнепу	до 1925
	Шалигине	школи лікнепу (3)	березень 1921
		гуртки лікнепу	березень 1921
Конотопський	Конотоп	групи лікнепу (5)	1924
	Карабутове	хата-читальня	1920
		школа лікнепу	1929-1930
Краснопільський	Краснопілья	школа грамоти	1920
		пункти лікнепу	1921
		хати-читальні	1921
	Миропілья	пункти лікнепу	після 1921
		пункти лікнепу для призовників (2)	після 1921
хати-читальні (4)			
Кролевецький	Кролевець	трирічні педагогічні курси для підготовки вчителів	20-ті рр.
	Дубовичі	школа лікнепу	20-ті рр.
	Камінь	школа лікнепу	20-ті рр.
Лебединський	Лебедин	читальні	20-ті рр.
	Межиріч	пункти лікнепу	листопад 1923
		хати-читальні (6)	1921
	Штепівка	гуртки лікнепу	20-ті рр.
Липоводолинський	Липова Долина	гуртки лікнепу (4)	1923-1924
		хата-читальня	20-ті рр.

¹ В круглих дужках вказана назва населеного пункту станом на 2023 р.

² В круглих дужках вказана кількість закладів

Недригайлівський	Недригайлів	групи лікнепу	20-ті рр.
	Терни	лікнепи	1923-1930
		хати-читальні (32)	1923-1930
Охтирський	Охтирка	школи лікнепу	20-ті рр.
		пункти лікнепу	20-ті рр.
Путивльський	Путивль	курси для підготовки інструкторів лікнепу	1920
		педагогічні курси	1923
	Нова Слобода	гуртки лікнепу	1923
Роменський	Ромни	школи лікнепу (10)	20-ті рр.
	Глинськ	школа лікнепу	1920-1923
		пункти лікнепу	1920-1923
		хата-читальня	1920-1923
Середино-Будський	Середина-Буда	дев'ятимісячні курси лікнепу	1918
		школа для дорослих	кінець 1919
	Зноб-Новгородське	пункт лікнепу реорганізований у школу лікнепу	1924
		хата-читальня	до 1924
Сумський	Суми	гуртки лікнепу	1923
		школи лікнепу	1923
	Хотінь	лікнеп	20-ті рр.
		«червона хата»	20-ті рр.
	Юнаківка	школа грамотності	1920
		хата-читальня	1920
Тростянецький	Боромля	школи лікнепу	20-ті рр.
		хата-читальня (4)	20-ті рр.
Шосткинський	Шостка	школи лікнепу (2)	20-ті рр.
		вечірні курси для робітників заводу	20-ті рр.
	Вороніж	хата-читальня	1920
		гуртки лікнепу	після 1920
		куртки поодинокого-групового навчання	після 1920
	Коротченкове, (Погрібки)	хата-читальня	після 1919
		школа лікнепу	1925
Ямпільський	Ямпіль	хата-читальня при лісозаводі	20-ті рр.
	Дружба	червоні кутки (11)	20-ті рр.
		гуртки лікнепу (5)	1924
	Свеса	пункти лікнепу	20-ті рр.

ДОДАТОК В

Перша сторінка Доповіді
члена Конопотського місцевого комітету М. І. Барана-Ходоровського в
Комісію по народній освіті міста Конопот 12 листопада 1902 року
[47, арк. 1]

Въ Комісію по народному образованию
Конотопскаго Мѣстнаго Комитета.

Члена Комитета М. И. Барана-Ходоровскаго.

Доповѣдь.

Въ предыдущемъ заседании Комиссіи, состояв-
шемъ единогласно съ первымъ тезисомъ доклада
многочисленнаго Председателя, высказалась
за безусловную необходимость повсемѣтнаго
открытія народныхъ школъ, за общедоступность
народнаго образования. Въ этотъ съ тѣмъ Ко-
миссіей признала твердый курсъ народно-
школы, а именно недостаточность днѣ-
товъ, чтобы обученіе въ начальной школьбан-
шою поднятъ до надлежащей высоты и ин-
тенсивности массы нашего населенія. Не побур-
сели и цѣлительныя доводы къ этому поводу,
отчасти уже высказанныя и въ Комиссіи,
я считаю необходимымъ обратитъ вниманіе
Комитета на такой существенный не-
достатокъ нашей школы, который, со-
ставляя большое смѣсто начальнаго образо-
ванія въ нашемъ краѣ, вынуждаетъ чуть ли не
самыя смѣлыя изъ этихъ доводовъ и устраи-
неніе котораго въ чуждыя скорѣйшаго про-
свѣщенія нашего елика небыло не признаютъ
всѣми неслыханными. Если твердый
курсъ народнаго образованія съ факти-
ческимъ обученіемъ въ ней дѣтей таковы
въ продолженіи Вильсцевъ признается не дѣ-

**Перша сторінка Виписки
із журналу засідання Комісії по народній освіті
Конотопського місцевого комітету від 12 листопада 1902 року
[47, арк. 5]**

Виписка з журналу засідань Комісії
по народній освіті Конотопського
Місцевого Комітету 12 листопада 1902.

Заступник, М. М. Баранів - Ходорівській прогледь свой доклад о доущенні маюрусекко сѣнка въ народную школу. А. Н. Баранова, признавалъ безусловную необходимость учения въ школѣ литературнаго маюрусекко сѣнка, вместе съ тѣмъ привелъ къ поведенію докладъ, тѣмъ какъ, по его мнѣнію, родной сѣнокъ для народа - это его душа. Мнѣніемъ народа тѣмъ лучшимъ средствомъ для развитія, каковыя мнѣніемъ тѣмъ же рождено сѣнокъ, неформально. Думаемъ же, что маюрусеккій сѣнокъ, на котораго говорятъ тѣмъ же 30 миллионовъ населения, обреченъ на смерть, нѣтъ никакой возможности. Поэтому, для правильной постановки народнаго образованія въ нашемъ краѣ необходимо не только доущеніемъ маюрусеккій сѣнокъ въ школу, но и фактически въ тѣмъ школѣ ученикъ съ литературными процедурами, выискиваемы на родномъ для насъ и на родѣ маюрусекко сѣнка -

А. Н. Рачинскій наводилъ, что тѣмъ Ходорівскій сѣнокъ,

ДОДАТОК Д

СПИСКИ

національних сільських, селищних рад та районів, що були утворені
радянською владою на території Сумщини у 20-х рр. ХХ ст.

РОСІЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ СІЛЬСЬКІ РАДИ

№ п/п	Населені пункти (сільські ради) та їх географічна локалізація (дані за 1931 рік)	Чисельність населення (дані за 1931 рік)	Населені пункти та їх географічна локалізація (дані за 1987 рік)
1.	Глушецька (Білопільський район, Сумська округа)	5659	Село Піски Пісківської сільради Буринського району Сумської області
2.	Річківська (Білопільський район, Сумська округа)	1421	Село Річки Річківської сільради Білопільського району Сумської області
3.	Старовирківська (Білопільський район, Сумська округа)	3402	Село Старі Бирки Нововирківської сільради Білопільського району Сумської області
4.	Костянтинівська (Білопільський район, Сумська округа)	1334	Село Костянтинівка Кіндратівської сільради Сумського району Сумської області
5.	Верхньопожнянська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	1809	Село Верхня Пожня Славгородської сільради Краскопільського району Сумської області
6.	Верхньолюджанська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2345	Село Люджа Люджанської сільради Тростянецького району Сумської області
7.	Катанська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2579	Село Катанське Катанської сільради Великописарівського району Сумської області
8.	Кам'янецька (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2198	Село Кам'янка Кам'янської сільради Тростянецького району Сумської області
9.	Люджанська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2036	Село Люджа Люджанської сільради Тростянецького району Сумської області
10.	Ницахська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2578	Село Ницаха Ницахської сільради Тростянецького району Сумської області
11.	Порозчанська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	1739	Село Порозок Славгородської сільради Краснопільського району Сумської області

12.	Полянська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2626	Село Поляне Семереньківської сілради Тростянецького району Сумської області
13.	Печинська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2797	Село Печини Печинської сілради Тростянецького району Сумської області
14.	Солдатська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	2765	Село Солдатське Солдатської сілради Великописарівського району Сумської області
15.	Спінрянська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	518	Село Спірне Ямненської сілради Великописарівського району Сумської області
16.	Вільненська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	4529	Село Вільне Вільненської сілради Великописарівського району Сумської області
17.	Їздецька (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	1652	Село Їздецьке Вільненської сілради Великописарівського району Сумської області
18.	Крамчанська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	1643	Село Крамчанка Солдатської сілради Великописарівського району Сумської області
19.	Лугівська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	—	Село Лугівка Попівської сілради Великописарівського району Сумської області
20.	Пожнянська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	3395	Село Пожня Пожнянської сілради Великописарівського району Сумської області
21.	Сидорово-Ярузька (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	1303	Село Сидорова Яруга Добрянської сілради Великописарівського району Сумської області
22.	Стрілецько-Пушкарська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	1132	Село Стрілецька Пушкарка Попівської сілради Великописарівського району Сумської області
23.	Тарасівська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	3561	Село Тарасівка Тарасівської сілради Великописарівського району Сумської області
24.	Дернівська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	3021	Село Дернове Дернівської сілради Тростянецького району Сумської області

25.	Добрянська (Великописарівський російський національний район, Харківська округа)	3620	Село Добрянське Добрянської сільради Великописарівського району Сумської області
26.	Гудіївська (Глухівський район, Конотопська округа)	1859	Село Гудівщина Каліївської сільради Шосткинського району Сумської області
27.	Ковіньківська (Глухівський район, Конотопська округа)	2449	Село Ковіньки (дані на 1946 р.) Ковіньківської сільради Шалигинського району Сумської області
28.	Стариківська (Глухівський район, Конотопська округа)	1426	Село Старикове Соснівської сільради Глухівського району Сумської області
29.	Соснівська (Глухівський район, Конотопська округа)	1662	Село Соснівка Соснівської сільради Глухівського району Сумської області
30.	Ходинська (Глухівський район, Конотопська округа)	2368	Село Ходине Ходинської сільради Глухівського району Сумської області
31.	Шалигинська (Глухівський район, Конотопська округа)	4489	Селище міського типу Шалигине Глухівського району Сумськ ої області
32.	Баранівська (Глухівський район, Конотопська округа)	1742	Село Баранівка Фотовизької сільради Глухівського району Сумськ ої області
33.	Бачівська (Глухівський район, Конотопська округа)	2268	Село Бачівськ Бачівсько ї сільради Глухівського району Сумськ ої області
34.	Сопицька (Глухівський район, Конотопська округа)	3503	Село Сопич Сопицької сільради Глухівського району Сумської області
35.	Уланівська (Глухівський район, Конотопська округа)	5800	Село Уланове Уланівської сільради Глухівського району Сумської області
36.	Фотовизька (Глухівський район, Конотопська округа)	2100	Село Фотовиж Фотовизької сільради Глухівського району Сумськ ої області
37.	Катеринівська (Глухівський район, Конотопська округа)	975	Село Катеринівка Соснівської сільради Глухівського району Сумськ ої області
38.	Берюхівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	2953	Село Берюх (дані на 1946 р.) Берюхівської сільради Путивльського району Сумської області
39.	Білогалицька (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	2235	Село Білогалиця Зінівської сільради Путивльського району Сумської області
40.	Бояро-Лежачівська	2382	Село Бояро-Лежачі Бояро- Лежачівської сільради

	(Путивльський російський національний район, Конотопська округа)		Путивльського району Сумської області
41.	Бунякинська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1885	Село Бунякине Бунякинської сільради Путивльського району Сумської області
42.	Бувалинська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1730	Село Бувалине Бунякинської сільради Путивльського району Сумської області
43.	Воронівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1685	Село Воронівка Линівської сільради Путивльського району Сумської області
44.	Волинцівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1307	Село Волинцеве Юр'ївської сільради Путивльського району Сумської області
45.	Весела (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1574	Село Веселе Веселівської сільради Путивльського району Сумської області
46.	Горківська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	820	Село Гірки Бунякинської сільради Путивльського району Сумської області
47.	Зінівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1323	Село Зінове Зінівської сільради Путивльського району Сумської області
48.	Ілліно-Суворівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	897	Село Суворове Кардашівської сільради Путивльського району Сумської області
49.	Кардашівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1203	Село Кардаші Кардашівської сільради Путивльського району Сумської області
50.	Князе-Козаченська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	3991	Село Козаче Козаченської сільради Путивльського району Сумської області
51.	Линівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	3001	Село Линове Линівської сільради Путивльського району Сумської області
52.	Манухівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1443	Село Манухівка Манухівської сільради Путивльського району Сумської області
53.	Мачулищанська (Путивльський російський	1940	Село Мачулища Мачулищанської сільради Путивльського району Сумської області

	національний район, Конотопська округа)		
54.	Новогончарська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1844	Село Нові Гончарі Новогончарської сільради Путивльського району Сумської області
55.	Новослобідська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	5328	Село Нова Слобода Новослобідської сільради Путивльського району Сумської області
56.	Пилеківська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1139	—
57.	Почепцівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1315	Село Почепці Лінівської сільради Путивльського району Сумської області
58.	Погаричанська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	885	Село Погаричі (дані за 1972 р.) Веселівської сільради Путивльського району Сумської області
59.	Рев'якинська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1881	Село Рев'якине Веселівської сільради Путивльського району Сумської області
60.	Стрільниківська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1981	Село Стрільники Стрільниківської сільради Путивльського району Сумської області
61.	Сиром'ятниківська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1806	Село Сиром'ятникове Новогончарської сільради Путивльського району Сумської області
62.	Плахівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1730	Село Плахівка Бобинської сільради Путивльського району Сумської області
63.	Уцьківська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1167	Село Уцькове Мачулищанської сільради Путивльського району Сумської області
64.	Чаплищанська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1239	Село Чаплищі Зінівської сільради Путивльського району Сумської області
65.	Чорнобривкинська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1250	Село Чорнобривкине Кардашівської сільради Путивльського району Сумської області
66.	Шулешівська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	897	Село Шулешівка Веселівської сільради Путивльського району Сумської області

67.	Юр'ївська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1370	Село Юр'єве Юр'ївської сільради Путивльського району Сумської області
68.	Яцинська (Путивльський російський національний район, Конотопська округа)	1819	Село Яцине Стрільниківської сільради Путивльського району Сумської області
69.	Рожковицька (Середино-Будський район, Конотопська округа)	1658	Село Рожковичі Рожковицької сільради Середино-Будського району Сумської області
70.	Ситнівська (Середино-Будський район, Конотопська округа)	1934	Село Ситне Рожковицької сільради Середино-Будського району Сумської області
71.	Зноб-Трубчевська (Середино-Будський район, Конотопська округа)	2932	Село Зноб-Трубчевська Зноб-Трубчевської сільради Середино-Будського району Сумської області
72.	Дем'янівська (Шосткинський район, Конотопська округа)	820	Село Дем'янівка Марчихино-будської сільради Ямпільського району Сумської області

РОСІЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ СЕЛИЩНІ РАДИ

№ п/п	Населені пункти (селищні ради) та їх географічна локалізація (дані за 1931 рік)	Чисельність населення (дані за 1931 рік)	Населені пункти та їх географічна локалізація (дані за 1987 рік)
1.	Путивльська (Путивльський район, Конотопська округа)	7874	Місто Путивль Путивльського району Сумської області

РОСІЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ

№ п/п	Населені пункти (райони) та їх географічна локалізація (дані за 1931 рік)	Населені пункти та їх географічна локалізація (дані за 2023 рік)
1.	Великописарівський (Харківська округа)	Великописарівський та Охтирський райони Сумської області
2.	Путивльський (Конотопська округа)	Конотопський район Сумської області

НІМЕЦЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ СІЛЬСЬКІ РАДИ

№ п/п	Населені пункти (сільські ради) та їх географічна локалізація (дані за 1931 рік)	Чисельність населення (дані за 1931 рік)	Населені пункти та їх географічна локалізація (дані за 1987 рік)
1.	Хрещатицька (Недригайлівський район, Сумська округ)	1694	Село Хрещатик Дібрівської сільради Роменського району Сумської області

Складено на основі Історико-картографічного атласу національних меншин [228].

СИСТЕМА
закладів початкової освіти для дорослих
у 20-х рр. ХХ ст. в УСРР

Схема створена на основі напрацювань В. Гололобова [176, с. 33] та доповнена дисертанткою за результатами проведеного дослідження.

ЗАКЛАДИ ОСВІТИ ДОРОСЛОГО НАСЕЛЕННЯ
за даними перепису 1926 р.
по населеним пунктам та районам, що станом на 2024 р.
входять до території Сумської області

Міста й райони	Хапи-читальні	Пункти ліквідації неписьменності			
		Діючі. установ за списком	Кількість обстежених установ	По обстеженим установам	
				учителів	Учнів
Всього по округам	306	497	478	570	19 563
Сумська округа:	99	197	192	248	9 037
Суми, м.	-	9	9	13	589
Білопільський	7	9	9	9	237
У т. ч.: м. Білопілья	-	2	2	2	62
Ворожба смт	1	1	1	1	16
Боромлянський	4	3	3	3	132
Вільшанський	4	9	7	7	252
Вірівський	5	5	5	15	567
Ворожбянський	4	7	6	8	315
Жовтневий	3	7	7	11	413
Краснопільський	7	13	13	16	652
Лебединський	9	9	9	9	365
У т. ч.: м. Лебедин	-	1	1	1	38
Річанський	3	7	7	7	287
Славгородський	6	10	10	10	422
Степанівський	4	6	6	10	357
Сумський	10	20	20	26	849
Тернівський	6	12	12	23	837
Тростянецький	9	17	17	18	629
У т.ч.: м. Тростянець	-	3	3	4	142
Полтавська округа:	8	3	3	3	88
Груньський	8	3	3	3	88
Глухівська округа:	98	128	116	131	4 909
Глухів, м.	1	7	7	6	176
Глухівський	18	16	16	28	517
Есманський	14	13	11	14	462
Сер-Будський	10	17	15	12	601
В т.ч.: смт Сер.-Буда	-	2	2	2	130
Тулиголівський	7	9	9	9	507
Хильчицький	15	20	20	20	959
Шостенський	15	23	23	23	985
В т.ч.: м. Шостка	-	3	3	3	99

Ямпільський	18	18	10	14	473
Конотопська округа:	37	65	64	65	2 228
м. Конотіп	1	9	9	9	248
Алтинівський	6	12	12	12	501
Карабутівський	5	9	9	9	243
Конотіпський	9	11	11	12	455
Кролевецький	14	19	18	18	617
В т.ч.: м. Кролевець	2	5	5	5	164
Роменська округа:	64	104	103	123	3 301
м. Ромен	-	10	10	12	295
Велико-Бубнівський	11	8	8	9	237
Глинський	2	10	10	13	399
Засульський	16	14	14	18	434
Липово-Долинський	7	11	11	14	487
Недригайлівський	7	9	8	9	279
Перекопівський	3	8	8	10	257
Петрівський	3	13	13	13	360
Синівський	9	8	8	12	353
Смілянський	6	13	13	13	200

Складено дисертанткою самостійно на основі
Матеріалів до опису Глухівської, Конотопської, Полтавської, Роменської,
Сумської округ УСРР (1926 р.)
[122, с. 4; 123, с. 4; 124, с. 6; 125, с. 4; 126, с. 5]

Агітаційний плакат
 «Неграмотный тот-же слепой. Всюду его жду неудачи и несчастья»
 [241]

ПРОГРАМА
обласного семінару по ліквідації неписьменності у Харкові (1924 р.)
 [80, арк. 166]

№	Тема	К-сть годин
Лекції		
ЗАГАЛЬНО-ОСВІТНІ ПРЕДМЕТИ		
1.	Історія України в світі марксизму	4
2.	Огляд нової української літератури	4
3.	Особливості української мови	3
4.	Політграмота ліквідатора	12
5.	Економічна географія України та СРСР	4
6.	Основні питання світоздобування	3
ЗАГАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ ПИТАННЯ		
1.	Ліквідація неписьменності в системі політосвіти	2
2.	Агітація за лікнеп	3
3.	Організація праці лікнепу /план, програма шкіл дорослих/	4
4.	Основні елементи педагогічної психології та навчання дорослих	4
5.	Система викладання в школах дорослих не та малописьменних	6
МЕТОДИ ПРАЦІ З НЕПИСЬМЕННИМИ		
1.	Методи навчання грамоті	4
2.	Методи навчання математики	3
3.	Політграмота на лікпункті	2
4.	Політграмота в школі малописьменних	3
5.	Розвиток мови /усна, письмова/	7
6.	Математика	4
7.	Зразкові лекції в школах не та малописьменних (дають лектори)	8
Всього		80
Семінари		
ГУРТКОВА ПРАЦЯ		
1.	Розгляд гасел, плакатів, п'єс присвячених агітації за лікнеп	4
2.	Обладнання та улаштування судів над неписьменними	10
3.	Розгляд букварів та практикумів по розбірці букварного матеріалу	20
4.	Письмо на лікпункті та в школах малописьменних	6
5.	Математика на лікпункті та в школах малописьменних /підбір математичного матеріалу із газет, таблиць, статистики, складання задач, пристосування до букварного матеріалу і т. ін./	15
6.	Розробка комплексів для шкіл малописьменних	15
7.	Мова в школах малописьменних	10
8.	Відвідування шкіл курсантами та проведення курсантам лекцій в школах	25
9.	Експерсії	5
10.	Праця в кабінеті ліквідатора	5
Всього		120
Всього за навчання		200

ПРОГРАМА

Окружних батрацьких курсів ліквідаторів неписьменності

у Глухові 17 серпня - 26 вересня 1929 р. [95, арк. 20]

№	Тема	Доповіді й лекції		Гурткова робота		Пленуми	
		Запла-новано	Вико-нано	Запла-новано	Вико-нано	Запла-новано	Вико-нано
1.	П'ятирічний план соціалістичного будівництва та ліквідації неписьменності	2	2	-	-	-	-
2.	Всеукраїнський план ліквідації неписьменності – 5-ти річний та річний	2	2	-	-	-	-
3.	Робота комсомолу у справі ліквідації неписьменності й організація питання ліквідації неписьменності	4	4	28	26	8	8
4.	Програма та зміст роботи з неписьменними	1	1	4	4	2	2
5.	Навчання читати на лікпункті дорослих і підлітків	4	4	14	16	4	4
6.	Навчання писати на лікпункті	4	4	8	8	4	4
7.	Математична грамота	4	4	8	8	2	2
8.	Поодинокі-групове навчання	8	4	14	10	6	4
9.	Боротьба з рецидивом неписьменності	4	4	8	4	4	2
10.	Робота з малописьменними	4	4	8	4	4	4
11.	Планування програмного матеріалу	2	2	10	10	2	2
12.	Самопідготування вчителів лікнепу	2	2	6	6	3	3
13.	Проф. та політ. цикл	96	96	-	-	-	-

ДОДАТОК М

**Список
вчителів закладів освіти дорослих
населених пунктів Сумщини
20-30 рр. ХХ ст.**

№	ПІБ	Стать	Вік	Національність	Соціальний стан (походження)	Сімейний стан	Освіта	Пед.стаж		Місце роботи	Партійна приналежність
								Загальний	Лікнеп		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Авраменко Кость Дем'янович	ч	20	українець	бідняк	неодружений	6 класів гімназії	3 міс.	3 міс.	Лікпункт с. Луки Роменська округа	безпартійний член КНС
2.	Аврамець Іван Хомич	ч	25	українець	бідняк	неодружений	Роменські педагогічні курси	1	1	Лікпункт с. Вовківці Роменська округа	безпартійний член КНС
3.	Андрусенко Никхвор Трохимович	ч	37	українець	бідняк	одружений	Витримав іспит на звання вчителя	16	1	Лікпункт (за сумісництвом) с. Харківка Основне місце роботи Харківецька трудшкола Роменська округа	безпартійний
4.	Антоненко Іван Іванович	ч	40	українець	службовець	одружений	Двокласна школа прослухав 1 та 2 курси Московського інституту	18	2	Лікпункт Конотопська округа	безпартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
5.	Анцибар Тетяна Михайлівна	ж	23	єврейка	інтелігентка	незаміжня	8 класів гімназії	3	2	Лікпункт при ОПБ (служба охорони порядку та безпеки) Роменська округа	член ЛКСМ(У)
6.	Астаф'єва Олена Миколаївна	ж	22	українка	бідна	незаміжня	8 класів Роменської жіночої гімназії. Київський політехнічний інститут (агрономічний відділ) Відвідувала курси перепідготовки вчителів та заняття при 3 Трудовій школі	3	1	Лікпункт при БОПР ³ м. Ромен Роменська округа	безпартійна член спілки «Робос»
7.	Бабич Зіновій Антонович	ч	31	українець	бідний	одружений	Скінчив вчительську школу та має свідоцтво на звання вчителя народних шкіл	10	1	Лікпункт с. Сахни Конотопський район Конотопська округ	безпартійний
8.	Базилевич Олександра Петрівна	ж	27	українка	бідна	незаміжня	8 класів жіночої гімназії	9	1	Лікпункт с. Обтове працює у хаті- читальні Роменська округа	безпартійна член спілки «Робос»

³ «Будинок примусових робіт» - місце попереднього ув'язнення в радянські часи.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
9.	Баймут Федор Васильович	ч	28	українець	бідняк	неодружений	Середня Педагогічні курси	1	1	Лікпункт у Кролевецькому повіті Конотопська округа	безпартійний
10.	Банюк Семен Михайлович	ч	30	українець	бідняк	неодружений	Витримав іспит на звання вчителя 2-х класових шкіл	7	1	Лікпункт (за сумісництвом) с. Ворожба Двокласна школа Сумська округа	безпартійний
11.	Бардакова Тетяна Костянтинівна	ж	18	українка	бідна	незаміжня	Сосницька жіноча гімназія	1	1	Лікпункт (за сумісництвом) Початкове народне училище Роменська округа	кандидат ЛКСМ(У)
12.	Безноско Влас Семенович	ч	47	українець	бідняк	вдівець	Витримав іспит на звання вчителя 2-х класових шкіл	31	2	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи 7-річна трудшкола Роменська округа	безпартійний
13.	Безпояско Катерина Мусієвна	ж	36	українка	бідна	заміжня	Лубенська парафіяльна школа	20	2	Лікпункт(за сумісництвом) с. Бобрик Основне місце роботи Бобрицька трудшкола Веприцького району Сумська округа	безпартійна член КНС

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
14.	Бирюкович Валентина Вікторівна	ж	26	українка	бідна	незаміжня	середня	5	2	Лікпункт с. Бондарівщина Роменська округа	безпартійна член КНС
15.	Близнюк Хведір Андрійович	ч	26	українець	незаможник	неодружений	4 класи гімназії (екстерном) Вчився на механіка поштового телеграфа	1,3	1,3	Лікпункт с. Ярошівка Голова хати- читальні Роменська округа	безпартійний член КНС
16.	Бойко Євген Панасович	ч	28	українець	бідняк	неодружений	Гадяцькі педагогічні курси	6	1	Лікпункт с. Берестівка (за сумісництвом). Основне місце роботи Берестівська трудшкола. Липово- Долинський р-н. Роменська округа	безпартійний член КНС
17.	Болотін Ізраїль Веніамінович	ч	34	єврей	бідняк	одружений	Домашня освіта. Прослухав курси соціального виховання при Наркомпросі	12	1,5	Єврейський лікпункт м. Конотоп Вчитель і завідуючий курсами при школі-клубі лікпункту для працівників Швейкому Конотопська округа	безпартійний член спілки «Робос»

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
18.	Боровик Михайло Йосипович	ч	23	українець	бідняк	неодружений	5 класів гімназії	5	2	Завідуючий школою Лікпункту Роменська округа	безпартійний член спілки «Робос»
19.	Боряк Іван Петрович	ч	20	українець	селянин	неодружений	5 класів гімназії 3-річні педагогічні курси	6 міс.	3 міс.	Лікпункт при трудоій школі с. Великий Бобрик Роменська округа	безпартійний член КНС
20.	Боряк Степан Максимович	ч	27	українець	бідняк	неодружений	Учительська семінарія, педагогічні курси	6	2	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи Трудшкола Роменська округа	безпартійний
21.	Валуха Сергій Корнієвич	ч	23	українець	бідняк	неодружений	Гадяцькі педагогічні курси	20	1	Лікпункт с. Семенівка (за сумісництвом). Основне місце роботи Семенівська трудшкола. Липово- Долинський р-н. Роменська округа	безпартійний член КНС
22.	Василенко Іван Семенович	ч	34	українець	бідняк	одружений	Витримав іспит на звання вчителя	15	2	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи Трудшкола Роменська округа	безпартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
23.	Вениамінова Наталка Юхимівна	ж	33	українка	бідна	заміжня	Лубенська парафіяльна школа	13	2	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи 7-річна трудшкола Роменська округа	безпартійна
24.	Верба Антоніна Михайлівна	ж	46	українка	бідна	вдова	Парафіяльна школа з педагогічним класом при ній	22	2	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи - школа Роменська округа	безпартійна
25.	Верба Валентина Михайлівна	ж	44	українка	бідна	заміжня	Воронежська гімназія, свідоцтво на звання вчителя, видане Київським Учительським округом	23	1	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи школа Роменська округа	безпартійна
26.	Галенко Йосип Семенович	ч	23	українець	селянин	неодружений	Курс ІНО ⁴	5 міс.	5 міс.	Лікпункт м. Ромен Роменська округа	безпартійний член КНС
27.	Гаренко Іван Микитович	ч	31	українець	службовець	неодружений	Лубенська учительська семінарія	12	2	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи 7-річна трудшкола Роменська округа	безпартійний
28.	Гилоди Бася Менделсєвна	ж	23	єврейка	бідна	незаміжня	8 класів гімназії	1,5	1,5	Лікпункт Роменська округа	безпартійна

⁴ Інститут народної освіти

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
29.	Головко Антоніна Євдокимівна	ж	27	українка	бідна	незаміжня	7 класів колишньої жіночої гімназії 8 педагогічний клас	8	1 міс.	Лікпункт с. Алтинівка Конотопська округа	кандидат ЛКСМ(У)
30.	Горох Філіп Макарович	ч	37	українець	бідняк	одружений	Сільсько- господарські земельні курси	2 міс	2 міс	Лікпункт с. Соснівка Конотопська округа	член КП(б)У
31.	Гречуха Олена Олегівна	ж	22	українка	бідна	незаміжня	7 класів жіночої гімназії	3	1	Лікпункт Конотопська округа	безпартійний член КНС
32.	Гудим Оксана Федорівна	ж	19	українка	бідна	незаміжня	6 класів жіночої гімназії Два курси 3- річних педагогічних курсів	3 міс	3 міс	Лікпункт с. Ленінське Алтинівський район Конотопська округа	безпартійна
33.	Даніленко Олена Павлівна	ж	32	українка	бідна	заміжня	середня	13	1	Лікпункт с. Березівці Роменська округа	безпартійна
34.	Дінькевич Ольга Юріївна	ж	24	українка	бідна	незаміжня	8 класів колишньої Кролевецької жіночої гімназі	2 міс.	2 міс.	Лікпункт Кролевецький район Конотопська округа	безпартійна
35.	Дрига Олена Павлівна	ж	52	українка	бідна	вдова	Витримала іспит на звання вчителя	20	3	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи 7-річна трудшкола Роменська округа	безпартійна член КНС

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
36.	Жук Валентина Дмитрівна	ж	31	українка	донька козака	заміжня	5 класів Роменської жіночої гімназії	10	2	Лікпункт м. Ромен Роменська округа	безпартійна
37.	Заєць Сергій Левонтійович	ч	32	українець	бідняк	одружений	Чернігівська реальна школа. Київське комерційне училище.	5	1	Лікпункт Роменська округа	безпартійний член спілки «Робос»
38.	Закс Моня Самойлович	ч	26	єврей	бідний	одружений	Фізико- математичний факультет Різького Інституту	8	2	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи Єврейська трудшкола Роменська округа	безпартійний
39.	Зимовець Іван Євдокимович	ч	23	українець	селянин	неодружений	Середня освіта III Всеукраїнські курси по лікнепу	1	1	Лікпункт Конотопська округа	безпартійний член КНС
40.	Зімниця- Кіріченко- Мостіпаненко Ганна Іванівна	ж	32	українка	бідна	заміжня	8 класів гімназії	12	2	Лікпункт (за сумісництвом) с. Тимофіївка Основне місце роботи Тимофіївська трудшкола Роменська округа	кандидат КП(б)У
41.	Зімо́вець Іван Павлович	ч	20	українець	бідняк	неодружений	2-річні педагогічні курси	1	1	Лікпункт с. Дмитрівка Дмитрівський район Конотопська округа	безпартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
42.	Іванюта Іван Іванович	ч	26	українець	бідняк	неодружений	Учительська семінарія	10	1	Лікпункт Роменська округа	безпартійний
43.	Іващенко Федора Тарасівна	ж	28	українка	бідна	незаміжня	Конотопська 8-класна гімназія	10	1	Лікпункт Конотопська округа	безпартійна
44.	Канєвская Есфірь Євсєєвна	ж	19	єврейка	бідна	незаміжня	6 класів школи. Двомісячні курси підготовки червоних ліквідаторів	1	1	Лікпункти при ОПБ ⁵ , Медикосантруд м. Ромен Роменська округа	безпартійна
45.	Капушта Федір Васильович	ч	30	українець	бідняк	неодружений	Учительська семінарія, має звання вчителя початкової школи	7	1	Лікпункт Конотопська округа	безпартійний
46.	Кисіль Ганна Іллівна	ж	20	українка	козачка	незаміжня	7 класів гімназії	1	1	Лікпункт Конотопська округа	безпартійна
47.	Кімбург Гдалій Йосипович	ч	35	єврей	службовець	одружений	Учительський інститут	9	1	Лікпункт (за сумісництвом) м. Ромни при 5 трудовій школі. Основне місце роботи Роменська 5 трудова школа Роменська округа	безпартійний

⁵ Служба охорони порядку та безпеки

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
48.	Кліменко Іван Матвійович	ч	40	українець	селянин	одружений	Вища початкова школа свідоцтво на звання вчителя	11	3	Лікпункт (за сумісництвом) с. Кімличка Основне місце роботи Кімличанська трудова школа, завідуючий. Липово-Долинівський район Роменська округа	безпартійний член КНС
49.	Кліменко Ольга Михайлівна	ж	42	українка	козачка	заміжня	5 класів жіночої гімназії свідоцтво на звання вчителя	13	3	Лікпункт (за сумісництвом) с. Погарщина. Основне місце роботи Погарщинська трудова школа Роменська округа	безпартійна
50.	Кожушко Олена Григорівна	ж	32	українка	робітниця	заміжня	8 класів Роменської жіночої гімназії	14	2	Лікпункт с. Гринівка Роменська округа	безпартійна
51.	Козлова Марія Федорівна	ж	36	українка	міщанка	заміжня	8 класів Роменської жіночої гімназії	12	2	Лікпункт (за сумісництвом) м. Ромен Основне місце роботи Роменська 4 трудова школа Роменська округа	безпартійна

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
52.	Корнієнко Катерина Кирилівна	ж	22	українка	селянка	незаміжня	Жіноча гімназія Вищий ІНО імені М.П. Драгоманова	1	1	Лікпункт Роменська округа	безпартійна
53.	Корнушенко Ольга Євдокимівна	ж	23	українка	бідна	незаміжня	Педагогічні курси	5	1 міс.	Лікпункт Роменська округа	безпартійна член КНС
54.	Коробка-Коржевська Ульяна Артемівна	ж	24	українка	козачка	незаміжня	2-річні педагогічні курси Вища початкова школа	3	1 міс.	Лікпункт (за сумісництвом) с. Андріяшівка Основне місце роботи Андріяшівська трудова школа Перекопського району Роменська округа	безпартійна
55.	Коротницький Павло Мусійович	ч	34	українець	бідняк	одружений	5 класів середньої школи	5	1	Лікпункт с. Камінь Кролевецький район Конотопська округа	безпартійний
56.	Корчак Домникія Несторівна	ж	23	українка	бідна	незаміжня	Середня. 3-річні педагогічні курси	1	1	Лікпункт с. Капустинці, Роменська округа	безпартійна
57.	Косушко Мар'я Семенівна	ж	27	українка	селянка	незаміжня	7 класів жіночої гімназії 2-річні педагогічні курси	7	1	Лікпункт Роменська округа	безпартійний член КНС
58.	Крупичко Гапна Митрофанівна	ж	46	українка	робітниця	заміжня	Середня	18	2	Лікпункт Роменська округа	безпартійна

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
59.	Куций Зосим Семенович	ч	33	українець	незаможник	одружений	Київське ІНО	1	1	Лікпункт (за сумісництвом) м. Ромен Основне місце роботи Роменська 4 трудова школа Роменська округа	безпартійний член КНС
60.	Лавбюк Митрон Іванович	ч	22	українець	селянин	неодружений	Закінчив педагогічні курси	1	1	Лікпункт с. Спаське Сумська округа	безпартійний
61.	Леонтович Ніна Якимівна	ж	30	українка	бідна	незаміжня	7 класів гімназії	12	2	Лікпункт Конотопська округа	член ЛКСМ(У)
62.	Лисиця Акиліна Йванівна	ж	20	українка	бідна	незаміжня	1 курс педкурсів	1 міс.	1 міс.	Лікпункт Конотопська округа	безпартійна
63.	Ліман Марія Василівна	ж	23	українка	бідна	незаміжня	7 класів жіночої гімназії 3 річні педагогічні курси	4	1	Лікпункт Конотопська округа	член ЛКСМ(У)
64.	Ломакина Ганна Максимівна	ж	39	українка	бідна	заміжня	Вищі жіночі курси	12	2	Лікпункт (за сумісництвом) м. Ромен Основне місце роботи Роменська 4 трудова школа Роменська округа	безпартійний член КНС
65.	Лузан Настя Степанівна	ж	19	українка	бідна	незаміжня	Торгово-промислова школа	1	1	Лікпункт с. Гута Роменська округа	безпартійна

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
66.	Марченко Ївга Василівна	ж	18	українка	бідна	незаміжня	Загальна освіта	8 міс.	8 міс.	Лікпункт с. Курилівка Карабутівський район Конотопська округа	член ЛКСМ(У)
67.	Матвієвський Дмитро Данилович	ч	31	українець	бідняк	неодружений	Духовна семінарія	7	1	Лікпункт Конотопська округа	безпартійний
68.	Маліновська Розалія Ільїніна	ж	24	єврейка	бідна	незаміжня	середня	1,5	1,5	Лікпункт при 8-й махорковій фабриці м. Ромни Роменська округа	безпартійна
69.	Мельникова Ганна Ульяновна	ж	22	українка	донька робітника	незаміжня	Середня освіта Торгово- промислова школа	1	1	Лікпункт с. Попівка Конотопський район	безпартійна
70.	Метленко Іван Васильович	ч	35	українець	бідний	неодружений	2х річні педагогічні курси	12	2	Лікпункт Конотопська округа	безпартійний член КНС
71.	Метленко Марія Василівна	ж	24	українка	бідна	незаміжня	7 класів колишньої жіночої гімназії 8 педагогічний клас	4	1 міс.	Лікпункт Конотопська округа	безпартійна
72.	Михайленко Одарка Василівна	ж	24	українка	незаможна	незаміжня	7 класів Лубенської єпархіальної школи	7	2	Лікпункт Роменська округа	безпартійна
73.	Мовчан Самсон Тимофійович	ч	28	українець	бідняк	неодружений	Середня	2	1	Лікпункт с. Липова Долина Роменська округа	безпартійний

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
74.	Мома Явдоха Миколаївна	ж	26	українка	селянка	незаміжня	Лубенська парафіяльна школа	9	1	Лікпункт (за сумісництвом) с. Курманівка Основне місце роботи Курманівська трудова школа Недригайлівський район Роменська округа	безпартійна
75.	Мотрич Степан Харитонович	ч	40	українець	заможний	неодружений	3 класи Гадяцької школи, учительські курси	20	2	Лікпункт Роменська округа	безпартійний
76.	Мохов Юрій Валентинович	ч	28	великорос	заможний	неодружений	Петербурзький університет, історично- філологічний факультет	3	4 міс.	Лікпункт при 58 Держлікарні м. Ромен Роменська округа	безпартійний
77.	Нагорний Микола Явтухович	ч	24	українець	незаможник	неодружений	6 класів гімназії Кролевецькі педагогічні курси	1	11 міс.	Лікпункт м. Кролевець Кролевецький район Конотопська округа	безпартійний
78.	Науменко Данило Сафронович	ч	44	українець	бідняк	одружений	Гурбинська двокласна школа, витримав іспит на звання вчителя при гімназії	20	3	Лікпункт (за сумісництвом) с. Хоружівка Основне місце роботи Хоружівська трудова школа Роменська округа	безпартійний член КНС

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
79.	Огризько Ганна Михайлівна	ж	25	українка	селянка	незаміжня	Гадяцькі педагогічні курси	7	3	Лікпункт (за сумісництвом) Основне місце роботи Андріяшівська трудова школа Перекопівського району	член ЛКСМ(У)
80.	Онопрієнко Катерина Іванівна	ж	34	українка	бідна	заміжня	8 класів жіночої гімназії	15	1	Лікпункт (за сумісництвом) м. Ромен Основне місце роботи Роменська 2 трудова школа Роменська округа	безпартійний
81.	Оскома Василь Леонтєвич	ч	35	українець	незаможник	одружений	Двокласна школа. Всеукраїнський семінар лікнепу (свідоцтво вчителя)	1	1	Завідувач лікпунктом, вчитель Роменська округа	безпартійний член КНС
82.	П'ятак Ольга Ільківна	ж	34	українка	бідна	заміжня	Лубенська парафіяльна школа	16	1	Лікпункт (за сумісництвом) с. Великий Ліс. Основне місце роботи Велико- Ліська трудова школа Синівського району Роменська округа	безпартійна член КНС
83.	Пасюга Раїса Михайлівна	ж	39	українка	бідна	заміжня	Лебединська прогімназія	20	2	Лікпункт Роменська округа	безпартійна

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
84.	Педь Іван Афанасійович	ч	25	українець	бідняк	неодружений	педагогічна школа	3	1	Лікпункт Конотопська округа	безпартійний
85.	Плевако Юрко Харитонович	ч	20	українець	службовець	неодружений	Гадяцький педтехнікум	2	2	Лікпункт (за сумісництвом) с. Березнянка Основне місце роботи завідуючий Березнянівська трудова школа Недригайлівський район Роменська округа	кандидат ЛКСМ(У)
86.	Плюйко Полікарп Трохимович	ч	21	українець	бідняк	неодружений	Середня освіта 7 класів школи	1	1	Лікпункт у с. Голінка Роменська округа	кандидат ЛКСМ(У)
87.	Плютко Полікарп Порфирович	ч	21	українець	селянин	неодружений	Середня	4 міс.	4 міс.	Лікпункт с. Глинськ Роменська округа	член ЛКСМ(У)
88.	Погорілова Зінаїда Матвіївна	ж	25	українка	бідна	незаміжня	8 класів Роменської жіночої прогімназії	7	1	Лікпункт (за сумісництвом) м. Ромен Основне місце роботи Роменська 3 трудова школа Роменська округа	член ЛКСМ(У)
89.	Поштарєва Неоніла Яківна	ж	35	українка	бідна	заміжня	Бестужевські вищі жіночі курси	17	1	Лікпункт (за сумісництвом) м. Ромен Роменська 2 трудова школа Роменська округа	безпартійна

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
90.	Реднік Надія Романівна	ж	19	українка	бідна	незаміжня	Семирічна трудова школа	6 міс.	6 міс.	Лікпункт с. Великі Бубни Роменська округа	кандидат ЛКСМ(У)
91.	Руденко Яків Лукич	ч	34	українець	незаможник	одружений	Середня освіта (екстерном)	3	2	Лікпункт Книгозбірня Роменська округа	безпартійний член КНС
92.	Скабичевська Марія Костянтинівна	ж	46	українка	бідна	заміжня	Курси для підготовки викладачів вищої початкової школи	22	2	Лікпункт Бібліотека Роменська округа	безпартійна
93.	Стадник Іван Йосипович	ч	28	українець	службовець	неодружений	Середня	5	2	Лікпункт м. Ромен Роменська округа	безпартійний
94.	Терещенко Михайло Іванович	ч	33	українець	незаможник	неодружений	Середня	3	1	Лікпункт м. Сміле Роменська округа	безпартійний член ЛКСМ(У)
95.	Токарчук Тимохвій Якович	ч	49	українець	незаможник	одружений	Учительська семінарія	18	1	Лікпункт при Трудовій школі в с. Рогинці Роменська округа	безпартійний член КНС
96.	Фабрикант Леонід Іванович	ч	36	українець	незаможник	одружений	Учительська семінарія	10	1 міс.	Лікпункт при школі у с. Коржі Роменська округа	безпартійний член КНС
97.	Фесенко Ольга Андріївна	ж	43	українка	селянка	вдова	середня	15	3	Вчитель індивідуально-групового навчання в населених пунктах Синівського району. Роменська округа	безпартійна

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
98.	Четвертак Федір Євфимович	ч	50	українець	службовець	одружений	Глухівський інститут	6	2	Лікпункт (за сумісництвом) с. Воздвиженське Глухівська округа	безпартійний
99.	Школяренко Василь Трохимович	ч	27	українець	бідняк	неодружений	Харківські вчительські курси	7	1	Лікпункт с. Мельня Алтинівський район Конотопська округа	безпартійний член КНС
100.	Яренткевич Яків Омелянкович	ч	30	українець	службовець	одружений	Вища початкова школа і педагогічні курси	2	1 міс.	Лікпункт с. Голінка Роменська округа	безпартійна член ЛКСМ(У)

Таблицю складено дисертанткою за матеріалами фондів Р-2322, Р-4563, Р-5601 ДАСО.

**«Розверстка литературы по ЛИКБЕЗУ по Округам
/ Литература полученная из Всеукрграмчека и принята по акту
[88, арк. 126зв.]**

АВТОР и название книги	Количество подлежащее развертке	г. Чернигов	Черниговский округ	Неженский округ	Конотопский округ	Н.-Северский округ	Сосновский округ
1. Справочник ликвидатора	198	18	36	36	36	36	36
2. Бланки удостоверений для окончивших школу ликбеза	5000	500	1000	1000	1000	750	750
3. ТАРНОПОЛЬСКАЯ Творческое письмо	27	7	4	4	4	4	4
4. ГОЛАНТ – О комплексном преподавании в школах малограмотных. Вып.1	26	6	4	4	4	4	4
5. ТАРНОПОЛЬСКАЯ Обучение народной речи в школе взрослых	26	6	4	4	4	4	4
6. ЖУРНАЛ «Геть неписьменність!» (1924 г.)	71	11	12	12	12	12	12
7. Порадник ліквідатора	70	10	12	12	12	12	12
8. 1-е Травня	14	15	Округам послано непосредственно				
9. Новый орфографический справочник	33	13	4	4	4	4	4
10. Красная хрестоматия	73	23	10	10	10	10	10